

First edition 500 Copies

Printed by Ramanlal J. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja Sayajirao University of Baroda by Dr. Bhogilal J. Sandesara, Director, Oriental Institute, Baroda March 1961.

Price Rs. 10-00 nP.

Copies of this work can be had from :

Manager :

The University Publications Sales Unit,
M. S. University of Baroda Press (Sadhana Press),
Near Palace Gate, Palace Road, BARODA

FOREWORD

The *Saṅgītopaniṣat-Sāroddhāra* of *Vācanācārya Sudhākaraśa*, of *Mala-dhāriya* *gaccha* of the *Śvetāmbara* *Jaina* Community, is a work on Indian Music and Dancing. The work is especially valuable as it represents an early tradition of music and dancing in Gujarat and Rajasthan which was the main field of activity of these *Jaina* monks. It also shows that the *Jaina* monks did not neglect even this branch of study in Fine Arts. The contribution to and patronage of Architecture, Sculpture and Painting by the *Jainas* is well known and my friend and colleague *Dr. Umakant Shah* deserves congratulations for editing this old text on *Saṅgīta* composed by a *Jaina* monk from Western India.

This Institute has published some important works on *Saṅgīta*, namely, the *Saṅgīta Makaranda* (G O S, no 16), the *Rāgatattva Vibodha* of *Somanatha* (G O S, no 126) the *Saṅgīta-Cudāmaṇi* of *Kaṇva Cakravartī* of *Jagadekamalla* (G O S, no 128), and the *Vinā Laksana* and *Vināprapañcaka* (G O S, no 131). The *Nṛtyādhya* of *Aśokamalla* is in the press, while *Rasa Kaumudī* of *Śrīkantha* is under preparation.

We are thankful to the University Grants Commission and the State of Gujarat for the financial assistance given towards publication of the present work and certain other works in the *Gaekwad's Oriental Series*.

[illegible]

॥सर्वायरोपकाराय॥सर्वेज्येभ्यो

50

Self-reflective Study

प्राविहतीत्, अतर्हिप्रसु ॥२॥

INTRODUCTION

The *Sangitopanīṣat saroddhara* is as its very title suggests an abridged version of a bigger and possibly more comprehensive work called *Sangitopanīṣat* by the author himself as admitted in chapter 6 verses 151-152. The original bigger work is not yet traced in any manuscripts collection.

The *Sangitopanīṣat saroddhara* (henceforth SUS) is available in a few collections and is referred to as *Sangitasaroddhara* (also *Sangitopanīṣatsara*) by H. D. Velankar in *Jmaratnakosa* Vol. I p. 409. Two manuscripts of this work have been noticed as Nos. 1126 and 1127 by Rajendralal Mitra in his *Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of his Highness the Maharaja of Bikaner* (published in 1880). One more manuscript is noticed as No. 434 n—A *Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* edited by H. D. Velankar. It contains only the second chapter of SUS. The *Catalogus Catalogorum Vol. I* also notices this work on p. 686. Velankar has noticed in the *Jmaratnakosa* op. cit. two more manuscripts, one from his collection of Muni Śrī Kantivijayajī (No. 1933) and another (No. 1442) from the collection of Muni Śrī Hamsavijayajī, both these collections are in Śrī Atmaramajī Jaina Jnanamandira Baroda.

The *Catalogue of the Anup Sanskrit Library (Bikaner 1947)* edited by C. Kunhan Raja and K. Mahadeva Krishna Sharma includes notices of all the Bikaner manuscripts referred to earlier by Rajendralal Mitra. According to this Catalogue p. 3545 there are 3 mss. of this work in Bikaner of which No. 193 containing 55 folios is dated in Samvat 1517. It has folios 19-23 and 28-34 missing is worn and also contains *Sangitaratnavali*.

In the present edition of SUS I have not utilized the Bikaner and Bombay manuscripts referred to above.

CRITICAL APPARATUS

For this edition the following four manuscripts of the SUS are utilized —

- K**—Manuscript no. 193 from the collections of Pravartaka Śrī Kantivijayajī preserved in Śrī Atmaramajī Jaina Jnanamandira Baroda. Noticed by Velankar in *Jmaratnakosa* op. cit. Size 11 5 ins × 5 4 ins. Extent—Folios 20 fifteen lines on a page.

This is a modern copy of very probably Ms. H described below. The readings of **K** and **H** are uniformly identical as will be seen from the readings of **K** and **H** given in foot notes to the first twenty-five pages of our text. The end reads —सप्त १९६० वर्षे जायते नगरे । श्री १५३६ सि म ९, ११ ॥ श्री ॥ श्री

H.—Manuscript No. 1442, collection of Muni Śrī Hamsavijayaḥ, Śrī Ātmārāṃḥ Jaina Jñānamandira, Baroda

Extent: About 1000 Granthas. Folios 20 The text begins from folio 1^b and ends on 20^a. *Script:* Devanāgarī with *paṭi-mātrās*, usual in Jaina Mss.

Size: 10 8 ins × 4 7 ins. 17 lines on each page, 49 letters in each line

Condition: Good, borders of the last folio are somewhat damaged Hand-writing good and legible

Age Written in 1612 (Vikrama) Samvat = 1556 A.D.

Remarks.—The ms seems to have been revised or corrected afterwards Since the corrections are not complete and are mainly concerned with separating certain words or marking *virāmas* or *yatis* of *pāṣas* of the various *tālas* in chp 2, it is very likely that they are made by the original scribe himself

A few marginal notes are given, only on folios 1^b to 4^a and on folio 20^a. In a few cases omitted words or letters are added in margins. The *avagraha* sign is generally omitted and the *visarga* is generally left unchanged according to sandhi rules र् and ण् are often doubled, e.g. *visargam* for *visargam* or *anartitam* for *anartitam* ण् is also doubled in cases like *śūryaśāstra tāla* for *śūryaśāstra tāla*.

Often the scribe is careless e.g. *cāpya* for *cūtha*, *visāma* for *visāma* and so on, or *parakirtitam* for *parakirtitam* on p 96 of our printed text.

On the whole readings of H. seem to be preferable to those of P. described below

Post-Colophon entry At the end of the text, on folio 20^a, we read :—

बाह्यं पुनश्च दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥१॥ रत्न
१६१२ वर्षे पाल्मुखे बहिरा रत्नं श्री (आगमगच्छे विनायकीया श्री आणंदलसुरि तन्त्रे श्री ज्ञान-
रत्नसुरि वाचक उदयनागर तन्त्रे वाचनाचार्य श्री मंगलमणिश्च इमं) प्रथमलीखितम् ।
प्रतिदिशामि ॥

The portion in brackets was erased in the manuscript by the application of chalk and is, therefore, not clear in the photo plate published in the beginning of the text. I carefully tried to remove the chalk and have read the portion recently K. omits this colophon but, like H., adds the following

Next we find—

अथ लक्ष्मणारक्षितायाम् ॥

दस्य मन्त्रं रघुनेत्रिनामा तन्त्रे (मयम्) विनोदयनागरिणा ।

अथादिभिर्निर्मुखायमानं नादात्मकं मया मयाई तत् ॥ १ ॥

ब्रह्मस्थान दहमथ यदुक्तं ब्रह्मप्राथ प्रोच्यते यागिभस्तु ।

नार्भ पद्म द्वादशारं तु तस्मिन् (रिम) श्लिष्टयाभा प्राणयुक्तस्तदन्त ॥ १ ॥

विदक्ष्यमाणा (ण) परमाऽयमाभा

प्राणाभिध प्रेक्ष्यते न वायुम् ।

देहमथमि विनिहन्ति वायु

मथागनात् प्रवितस्तु नाद ॥ ३ ॥

प्राणस्वरूप प्रथिता नसरा

हुताशरूपस्तु दशारवण ।

प्राणा मथागादभवयताऽसौ

सङ्कीर्त्यन् तेन तेन न नाद ॥ ४ ॥

अथानमूर्धं विचरस नाद

कमाद् ध्वनि पञ्चाक्ष विधत्त ।

आदौ सुसूक्ष्म पुनरेष मूढ

पुष्टताऽपुष्टरुर्निर्मा तु ॥ ५ ॥

नार्भा सुसूक्ष्मा इति सुमनामा

वण्टे न पुष्ट (ष) शिरास त्वपुष्ट ।

आस्य स्थान कर्तुम (कर्म) शिराऽसौ

स्थानप्रभदादुपपन्न (क्ष) न च ॥ ६ ॥

इति ब्रह्मिण्यारसलिराया पञ्चाक्ष नागेयनिप्रकरणम् ॥

अचिद्रीतवि प्रपञ्चोऽत्र शिराणां परात्मानन

अविमृत्सुरधरिहत्या ( ) काचप्रस्थादुरा ।

काचदायविरादनैरमनय रतिर तागल्ल

य काचच्च पर मुनृमसिर्गतावान्त तत्ता (त्ता) भुन ॥ १

आमपन्नार्थं वा परापसाराय ॥ पुन भवतु ॥ श्रीरम्भु ॥

The above is also found in B at the end of the text of SUS. The right margin of 11 is partly damaged and the marginal note on this folio is partly preserved. The left margin contains in figures १३६५१ against the verse giving date of Sahityatopaniṣad and in the right margin १०६ against the date of SUS. The margin is damaged but it is easy to presume that it was १०६ which gives the date for the original unabridged text written in the left margin as well as between the two lines of the text is wrong it should be १३६० and not = १३६ (as in margin) or १३ = K as suggested between the lines above verse 15.

The right marginal note is in order —

× × अथम न न × × × (नैवेद्या) रक्षिकया × × × पञ्चाक्ष × × × पुनमपन्न
× × र निन्ता × × विद्वान् × × × अष्टाश्विन × × × अविहत्या

× × × । मया हेमर × × × तस्या सोपि × × × वागुस्थित × × × हा वदस्य × × ×
 दर नीव × × × सुपुत्रया निरहतीला प्रचरत्र नपु ॥ १

There is besides a small note in the upper margin with a few letters in the beginning lost due to damage to the folio It is as under —

× मर वदमूलेषु योगदडस्यमध्या । सुपुत्र्या नाम विख्याता राजदत्तातरे गता ॥ १ ॥ अनृत
 थ(ल) बने सा तु चन्तुना मुद्रननेये । तत्सर्वं प्रसते सूर्य वंड(वण्ड) रूपे स्थित सदा ॥ २ ॥ राजदत्ता
 अग्रिमादौ ६ (१ ६ ?) तौ उपरितनौ = योगदड पृष्ठिदड =

P — Manuscript no 218 from the collections of Āgama Prabhakara Muni Śrī
 Punjavijayaji Ahmedabad now given as gift to the Bharatiya Sanskrita
 Vidya Mandira Ahmedabad

Size 11 8 ins X 4 7 ins Script Devanagari

Extent Folios 28 the text begins from 1^a and ends on 28^b

12 to 13 lines to a page with 42 to 45 letters per line rather unevenly
 written

Condition Good, moth eaten in a few margins

Remarks Only the first two pages are more carefully written handwriting
 in the rest is rather cursory The scribe is less careful than the scribe of
 H and has therefore, committed more errors in spellings etc Letters
 or words omitted in copying are often added in margins Letter ca is
 often written like va like H, we find ft for sh as in *prste* for *prsthe* the
 carelessness of the scribe of P can be seen from readings like *sisturyag* for
sirasturyag or *lala* for *lalate* the duplication of र र etc can be seen in
 cases like *nirgataim* for *nirgataim* etc

Colophon — At the end of the text P adds —

सवत् १५९९ वर्षे पूर्णिमागच्छे धीः पुण्यप्रसूराणां शिष्य भीमाचनेद सगातशास्त्रमंगल ॥
 साइल पुक्त इय ताचं शिखिल मया ।] यदि शुद्धमशुद्ध वा मम बोधा न दीयत ॥

It may be remembered that this manuscript does not add verses of
Sangitasāra like H and K

A comparative study of all the H and P readings given in footnotes in
 relevant pages of the text will clearly demonstrate that the two manuscripts
 belong to two different strands of ms traditions and are therefore very import-
 ant for reconstruction of the text It is especially obvious in chapter second
 entitled *lalapratilana* The readings change from verse 9 onwards and P omits
 half verses like 18^b or whole verses like 19 20 etc, or reads another verse as in
 the case of v 21 in this chapter

work *San̥ttopaniṣad* composed in 1380 Samvat i.e. 1324 A.D.

The author in verses 149 ff (Chp 6 pp 143 144) says that monks who were the crown ng glory of the *Śrī Harṣapurīya gaccha* (of the Śvetāmbara Jain Community) have composed many works conquered many opponents in wordy wars and had converted many monarchs to the Jain faith by their teachings. In this *gaccha* arose *Śrī Abhayadeva sūri* the great teacher whom King Karna (of the Chaulukya dynasty of Anahilavāḍa Patan age c. 1072 1094 A.D.) gave the title of *Maladhari* to a monk who himself was a *maladhari* or pure in character. In his lineage arose *Śrī Naracandra sūri* a knower of the science of *Sangita* his disciple was *Śrī Tilaka* the *guru* of our author and the monk who gave the formal initiation (*līkṣa*) to Sullālālaśa the author of our text. *Śrī Rujasekhara* who was *śalibha paṇḍita* was the chief monk succeeding *Śrī Tilaka* and was also the *guru* of Sudhālāśa.

The above account is interesting. It supports the tradition given by Rujasekhara¹ that King Karna gave the title of *Maladhari* to Abhayadeva Sūri and others² and sets at rest the doubt whether Siddharaja gave this title³ or his predecessor. But another tradition of Abhayadeva sūri advising Siddharaja Jayasmiṇa to prohibit animal slaughter on certain days may be right in as much as it is noted by Vyāsa mha sūri as early as samvat 1191 in his *Dharmopadeśamāla vivaraṇa*⁴.

This *Maladhari* Abhayadeva sūri is not to be confused with another Abhayadeva sūri the commentator on nine Jain Āṅga texts who belonged to another lineage of Śvetāmbara Jain monks and whose age is c. 1072 1135 V.S.

¹ Cf. श्रीगुर्विंशतो दृष्ट्वा तं नमः प्रसीदतु ।

श्रीवर्ण विरु मय मन्धारी स्वयं यदम् ॥

Rujasekhara's Praśasti of his Prakrit Dāśdīryavṛtti
composed in Samvat 1387

² Cf. नाम मलहार नाम निम कञ्जे नरवरण । *Sadgurus paddhati* of Padmadeva sūri. *Peterson's Cat of Mys (Bombay Govt.)* Vol V p 96

³ Cf. अत्राय निमि यव निहन्ते वणिजे मयवाहरेण स्वयं विचारण विद्वो मन्मणिप्रथमे । एतेन मयवाभा अमर्कण दुष्टकारणे सि णि मन्धारी' सि नाम ।

Śivadhā Tīrthakalpa of Jinaprabha sūri
(Singh's series ed.) p

⁴ Cf. यमोदयानिपुणं विद्वान्निमि श्रीवर्णविदेव ।

मन्धारीमुस्विनमनारायकारवष्टामनानुवम् ।

Peterson's Catalogue Vol V p 96

Al o cf. नाम यमिदेवा रावा मन्त्रा सपञ्चेन ।

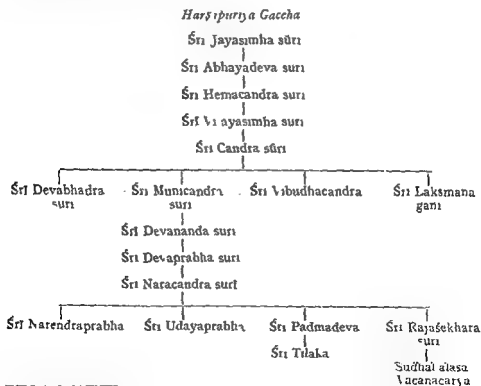
कराक्षिओ अमरि दम्भेभरान्तु विदाय ।

Munisvata Caritra of Śricandrasūri

Peterson's Catalogue Vol V p 11

Mohanlal Desai has collected some more information about Abhayadeva sūri of Maladhari gaccha in his *Jaina Sahityano Samkṣipta Itihāsa* (Bombay 1933) pp 227 II Prthiviraja I the son of Viśaladeva or Vīgraharaja III of Samblhara—Ajmer placed on the advice of this monk a golden *kalasa* on the top of a Jaina shrine at Raṇathambhor.¹ Abhayadeva is also said to have been proficient in the science of mantra and tantra which he is said to have learnt from Viradeva. At his request King Bhuvanapala ordered to be opened the doors the Jaina shrine of Mahavira at Gopagiri (Gwalior) entrance into which was stopped by local officers. The famous image of Antarikṣa Parsva natha was installed in Vikrama Samvat 1191 by this monk and the (now famous) village of Sirpur (Śrīpura) was given as gift by king Elachha for main-
tainance of worship of this Jina.²

Muni Chaturavijayaji has reconstructed³ the geneology of monks from Śrī

¹ Also see Praśasti of *Munisuvorata caritra* by Śrī Candra sūri in *Peter son's Catalogue* Vol V p 13 and Desai's *Jaina Sahityano Samkṣipta Itihāsa* pp 229-30 for further information.

² Muni Chaturavijaya *Vacanacarya Śrī Sudhāśa ane terti Guruparampara Jainacarya Śrī Ātmanandī Centenary Commemoration Volume* (Bombay 1936) Gujarati section pp 27 ff.

Jayasimha suri and Śrī Abhayadeva suri to Sudhakalasa on the basis of the prāsaśa of our text the Pandavacaritra of Śrī Devaprabha suri Supasannaha-canta of Lakṣmana gaṇi and such other works which is appended here ¹

Of the different monks referred to by Sudhakalasa in the Prāsaśa of SUS Śrī Naracandra suri is especially noteworthy. Naracandra suri the disciple of Devaprabha suri was preceptor of the famous minister Vastupala on the maternal side and had taught Vastupala three Vidyās namely Nyaya Vyākaraṇa and Sahitya as also works on Jāna theology etc. Naracandra is further known as a writer on Jyotiṣa. His scholarly Tippaṇa on Nyayakandali of Śrīdhara is well known he wrote Prakṛtaprabodha a treatise on Prakṛta grammar and a Tippaṇa on the Anargharaghava of Muraṇi. Naracandra also composed a Katharatnakara also known as Katharatnasagara. Peterson has also taken notice of a manuscript of Caturvimsaṭi Jina Stotra by Naracandra suri the prāsaśa of which quoted in his Catalogue Vol. I p. 96 especially deserves comparison with the accounts of monks of Harsapuriya gaccha given by Sudhakalasa ². But it is Sudhakalasa who for the first time tells us that Naracandra suri was proficient also in the science of Saṅgita ³. We can therefore expect Sudhakalasa to have received old tradition on Saṅgita from his own line of monks as well as from others in Western India.

The references to the activities of these monks of Harsapuriya gaccha cited here clearly show that their main fields of activity and vibhāra were Gujarat Saurashtra Rajasthan and parts of Madhya Pradesh. It is therefore natural to suppose that in the work of Sudhakalasa we obtain a fairly old tradition about Saṅgita in Western India and parts of Madhya Pradesh. His work is therefore a valuable landmark in the history of Indian Saṅgita.

The SUS was composed in 1406 Samvat = c. 1350 A.D. But his original bigger work was composed in 1380 Samvat = 1324 A.D. The Saṅgitaratna-kara of Saṅghadeva was composed in c. 1250 A.D. ⁴ It is therefore obvious

¹ For further remarks about monks referred to in the genealogical table see Muni Caturvimsa's paper *op cit* and Desai's book *op cit*.

² For detailed notes on Naracandra suri and his works Narendraprabha suri Udayaprabha suri and others see Sandesara B. J. *Literary Circle of Mahanatala Vastipala*.

³ Agarchand Lalata has noted on the evidence of Upakeśagaccha—Prāsaśa that Devagupta suri was proficient in playing on the vīṇā. The Jaina Saṅgita did not like it but rather than giving up vīṇā Devagupta gave up his leadership of monks and went away to Lajja country—*Jaina Saṅgita* Irahia Vol. I no. 9.

⁴ Ramakrishna Bhaṭṭa *Bharataśāstra* (Tirupati 1951) Introduction p. 1. Also see M. Krishnamacharya's *Classical Sanskrit Literature* pp. 852-853 assign-

that we obtain, in the SUS., a tradition from W India, almost contemporary with that of the Saṅgitaratnākara, which latter work may naturally be expected to have preserved some Saṅgīta traditions of the Deccan, Karmāṭaka etc. for c. 13th century A.D. The SUS. should, therefore, be useful to students of the history of Saṅgīta

One more work composed by Sudhākalaśa is preserved for us. It is a small lexicographical text entitled *Ekakṣara-nāmamālā*,¹ of 50 verses, already published. In the last verse of this work Sudhākalaśa says that he is the disciple of Śrī Rājaśekhara of Maladhāri gaṇaccha

Rājaśekhara, it must be remembered, is the famous author of *Caturvimsatī-prabandha*, also known as *Prabandhakośa*, composed in 1405 V.S. (1349 A.D.). Besides the above, this great monk has composed *Nyayakandalīpañjikā* (1385 V.S.), a *Vṛtt* on Hemacandra's *Pkt. Dvayāraya-kāvya* (1387 V.S.), *Ṣaḍ-darśanasamuccaya*, *Caturasūtrikā*, *Dānaśāstrimśika*, *Ratnakarāvalārīkā pañjikā*, *Kautukakathā* or *Anekārīhasamgraha*, *Syādiśākalikā* and *Vinodakathā*, the last being a collection of humorous tales.

It will be seen that Sudhākalaśa lived in an age of prolific writing activity amongst the Jaina monks, was a disciple of a great scholar and belonged to a line of monks amongst whom literary activities in diverse branches of knowledge were carried on almost unceasingly. The fact that Sudhākalaśa was given the title of *Vācandārya* shows that he himself was a great scholar of philosophy, theology etc. and possibly a master logician and debator for, the (unpublished) *Kahāvālī* says that Vādi, Vācaka, Kṣmāśramana, Divākara etc. are *ekārīhaudai* terms.²

Jaina Writers on Saṅgīta

The contribution of Jaina writers to the science of Indian Saṅgīta is not well known. Long ago, the late Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Shastri, edited, in the Trivandrum Sanskrit Series, No. LXXXVII (Trivandrum, 1925), a work, *Saṅgītasamayāsāra* of Saṅgītākara Śrī Pārśvadeva from a single ms. in Malayalam characters in the Punjar Palace collection. The printed text ends with the ninth chapter, the colophon being—इति श्रीमद्भिनवराताचार्यपरदिनलहेमचार्यरिषापुर

ing Śārngadeva to c. 1132-1169 A.D. O. C. Ganguly, *Rāgas & Raginis* (cheap-ed, 1917), Intro. p. 37, assigns him to c. 1210-1247 A.D.

¹ Published in *Anekārīharatnāmāñjuṣā*, pp. 119-122, edited by H. R. Kapadia, Devacand Lalbhai Jaina Pustaka Sangraha, No. 81 (Bombay, 1933). Also as app. on pp. 236 ff., to *Abhidhānacintāmanī-Kośī*, ed. by Ācārya Vijaya-kastura sūri (Ahmedabad, V.S. 2013).

² Quoted and discussed by U. P. Shah, in *Jaina Satya Prakāśa* (Ahmedabad), Vol. 17, p.

श्रुतिज्ञानवक्त्रवर्तिभूतिभारतामपेयपार्थदेवविरचिते सङ्गीतसमयनारे सारपट्टमल्लवच्छेदनाम नवमधिवारम् ॥ Rama-krishna Kavi, in his *Bharatakośa*, Intro, pp. vii viii writes: "The author is a Jaina who lived in 1300 A.D., and the work of Saṅgītasamayasāra is in ten chapters. It was published in Travancore, the first one and a half chapter of the second are not found. ...." The first verse quoted by Śrī Kavi is, therefore, missing in the printed text as also the following verse (quoted by Kavi) which probably is from the praśasti at the end of the tenth chapter—

श्रीकण्ठान्वयदुग्धवार्धिलहरीसंवर्धनाब्धिः कला-

गौरी यज्जननी लम्बुगुणगणो यस्यादिदेवः पिता ।

यक्षेणो जिनशब्दप्रयुगलध्यानैकतानं सदा

सङ्गीताकरधीमतो विपद्यते तस्यैव सेऽयं कृतिः ॥

Singha Bopāla, the first commentator on Saṅgītaratnākara has quoted many verses from Pārśvadeva's work. The age assigned by Kavi, namely, c. 1300 A.D. may, therefore, be roughly correct.¹ Pārśvadeva, however, does not refer to Śārngadeva, though he refers to Matanga, Kōhala, Pratāpa and Dattila, as also Matigupta, Bhoja, Someśvara and Paramardi. V. Raghavan suggests that his date falls between 1165 and 1330 A.D.² A colophon quoted by Krishnamachariyar is noteworthy—

श्रीमदभयचन्द्रमुनीन्द्रचरणकमलमयुक्तराधितमस्तु नमो महादेवार्थक्षिप्य-स्वरविमलविद्याधुन-सम्पद्वत्-
भूषामणि-वरतभाण्डीकभाषाप्रवीण-श्रुतिज्ञानवक्त्रवर्ति-भूतिभारतामपेय पार्थदेवविरचिते सङ्गीतसमयनारे ॥

The above shows that Pārśvadeva was a pupil of Mahādevārya, a disciple of Abhayacandra Muni. There are more than one Abhayacandra known to Digambara Jaina traditions and it is difficult to identify our Abhayacandra. That Pārśvadeva was a Jaina cannot be doubted from the verse quoted by Kavi in his Intro (p. V) to *Bharatakośa*. Pārśvadeva does not seem to be a Śvetāmbara writer as no Pārśvadeva or Pārśvacandra as a pupil and grand-pupil of Mahādeva and Abhayacandra respectively is known to Śvetāmbara traditions. That Pārśvadeva was a Digambara Jaina is further suggested by his reference to a *Digambara sūn* in the following verse—

¹ V. Raghavan, *Some Names in early Saṅgīta Literature*, Journal of Music Academy of Madras, Vol. III, nos. 1-2, (1932), p. 30.

² Source of Ms. not quoted, *Classical Sanskrit Literature*, p. 855, and footnote 4. In note 5, *op. cit.*, Krishnamachariyar refers to two mss of this work—(1) Descriptive Cat. of Skt Mss. in the Oriental Library, Madras, XXII, no. 8751, and (2) Cat. of Skt Mss. in Oriental Library, Mysore, no. 309 (called *Saṅgītasārasamgraha*). Also see, *Jinaratnakośa*, I, p. 409. O. C. Ganguly *op. cit.*, p. 34, n. 1, refers to one more ms., No. 13028 in Madras Oriental MSS. Library.

केशवन्धौ करौ प्रोत्तौ ती दिगम्बरसूरिणा ।

उत्तानवधितौ किञ्चित् पार्श्वगौ निपताकरौ ॥

स० समयभार, ६ ८९, printed ed., p 63

The late Pandit Nārāyaṇa Moreshwar Khare, himself a musician and a student of works on Indian Music, published an analytical study¹ of Pārśvadeva's text and has shown that probably Pārśvadeva lived in Karmājaka and that he generally follows the Deccan and South Indian traditions rather than North Indian, in Indian Saṅgīta

Pārśvadeva does not refer to Śārṅgadeva, and Sudhākalaśa does not refer to either Pārśvadeva or Śārṅgadeva. Probably Pārśvadeva and Sudhākalaśa were not far removed in age and Pārśvadeva seems to have been either a senior contemporary of Sudhākalaśa or somewhat earlier than Sudhākalaśa. Negative evidence is not of much use for us since Sudhākalaśa does not attempt to give a fairly comprehensive list of previous writers on music and merely makes a reference to "Śaṭtāmaja, Kohala Dattila, Bhoja and others" in SUS, Chp 1. v. 4. But the comparative notes which I have given below the text, e.g. in Chp 1, will show that either Sudhākalaśa knew the work of Pārśvadeva or both have drawn upon some common earlier source. It is not unlikely that a Śvetāmbara writer, inspired by a similar work of a Digambara monk conveniently omitted any references to Pārśvadeva along with many other writers including Śārṅgadeva

It may be noted that several later writers have composed Jaina-stavanas etc. in classical rāgas which shows their love of and acquaintance with classical music

Another noteworthy Jaina writer on Saṅgīta is Maṇḍana, the author of *Saṅgīta maṇḍana*, the Prime minister of Hoshang Ghori of Mālwa. He also wrote *Kāvya maṇḍana*, *Śṛṅgāra Maṇḍana*, *Sārasvata maṇḍana*, *Maṇḍana Kādambarī-darpana*, *Camṇū maṇḍana*, *Alamkāra maṇḍana*, *Candravijaya-prabandha*, etc.² Mss of some of the above texts were first noticed by C. D. Dalal in the Vāḍī-Pārśvanatha Bhāṇḍāra at Patan.³ The *Kāvya maṇḍana*, *Saṅgīta maṇḍana*

¹ *Gujaralamān Saṅgītanu Pīmarujjan* (Navajivan Prakasan Mandir Ahmedabad, 1st ed, 1939), pp. 281-302. A summary of this discussion is published in *Hitai in Jaina Siddhānta Bhāṣārā* (Aṭṭaḥ) Vol. X no. 2 pp. 84-90 and Vol. X no. 1 pp. 9-17.

² The *Kādambarī-Maṇḍana*, *Camṇu maṇḍana*, *Candravijaya Prabandha* and the *Alamkāra maṇḍana* were published in *Maṇḍana Grantha-Saṃgraha*, published in Śrī Hemacandrācārya Granthāvalī (Patan, 1918 A.D.)

³ *A Descriptive Catalogue of Pamphlet Mss in the Jaina Bhāṇḍāras at Patan* (G.O.S. Vol. 76), Intro p. 50.

are dated in V S 1504 = 1447-48 A D As suggested by Gode, Maṇḍana's writing activity should be assigned to c. 1400 to 1432 A D ¹ The *Saṅgita-maṇḍana* is still unpublished Only one ms of this work, known as yet, and noted above is now in Śrī Hemacandrācārya Jaina Jñānamandir, Pātan, No 6795 It is on paper, size . 12 ins. X 4.5 ins, folios 52, written in Devanāgarī. It is partly damaged possibly due to some water spilt over it; pages stuck together were later separated by somebody and in doing so some words are lost for ever The end reads —

इति श्रीश्रीमाल्मोनगरानन्दमण्डन-मण्डनविरचिते सङ्गीतमण्डने मूलपारिच्छेदस्तुतीयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
सङ्क १५०४ वर्षे : सौर्ष वदि ८ शुक्ल दिने । जेयराज कायस्थ विनाइकदास ॥

Maṇḍana, in Chp 1. v. 18 of his SM, refers to "Yāsjñika, Lollaṣa, Viśāḥa, Matanga, Bhoja, Somanātha, Bharata and others" whose works he has referred to before composing SM. Elsewhere he also refers to *Hamīra Bhūpati*, *Muni Purātana*, *Śaṭlakanyā*, *Pārtha Bhupati*, *Bhoja*, *Somanātha*, *Citraratha* The first Pariccheda begins with definition of *Saṅgita* made of *Gīta*, *Vādyā* and *Nṛtya*, refers to *mārgī* and *deśī gītas*, etc and gives in its subdivisions, *Piṇḍo-tpattiprakarana*, *Nadotpatti pra*, *Śruti-pra*, *Mūrcchanī lakṣaṇa*, the different *Grāmas*, *Tāna pra*, *Varna lakṣaṇa*, *Alankāras*, *Jatī lakṣaṇa*, *Grāma rāgas*, *Bhāṣāṅgas*, *Upangās*, *Kriyāṅgās*, *Prasiddha rāga-lakṣaṇas*, *Gāyana doṣas*, *Gāyana-guṇas*, *Vaggeyakāra lakṣaṇa*, *Śiṣyakāra*, *Śāstra lakṣaṇa*, *Sada lakṣaṇa*, *Ālapti*, *Sādagaṭi*, and *Gamaka lakṣaṇa* The second Pariccheda on *Gīta*, gives, in its subdivisions, *Gaṇavarnaprakaraṇa*, *Pañbhāṣā*, *Mātrka lakṣaṇa*, *Pañcatāleśvara-lakṣaṇa*, *Prabandhās* and *Gīta Bhedas* such as *Āryā*, *Hayalīla*, *Gajalīlā*, *Hamsalīlā*, *Haṭṭivijaya*, *Calravala*, *Jayamalā*, etc., *Tālas*, *Svarakarana*, *Paṭakarana*, *Bandhakarana*, *Citrakarana*, *Tennakarana*, *Varittanī*, *Vivarttanī*, *Ela lakṣaṇam*, *Jombaḍa-lakṣaṇam*, etc., *Śuddha sūḍa*, *Śālagā sūḍa*, *Dhruva lakṣaṇa*, *Manṭha* and *Pratī Manṭha*, *Nihsāruka*, *Elatālī*, *Deśī Prabandhas*, like *Caccari*, *Lahacārī* and *Dhammālī*, the different *Vṛttis* like *Kauśikī*, *Ārabhaṭī* etc., the *Ritis*, *Gīta doṣas*, 14 *Gāna doṣas*

At the end of the second chapter, Maṇḍana introduces himself as the author of *Cūpūmaṇḍana* and *Kāvyamaṇḍana* which shows that the *Saṅgita-maṇḍana* was composed after the above two works.

The third chapter discusses the various *Tālas*, first the *mārga-tālas*, then the *deśī-tālas*. No *pōḍas* are given Maṇḍana is styled as *Kavirāja-Gajāhkuśa* at the end of chps 2 and 3

¹ P. K. Gode, *Maṇḍana, The Prime-Minister of Malwa and his works*, The Jaina Antiquary, Vol XI no 2, pp 25 ff., and *The Geneology of Maṇḍana, The Jaina Prime-Minister of Hoshang Ghori of Malwa*, in *Studies In Indian Literary History*, (Bombay, 1953), Vol. I, pp. 64-67

The fourth chp. deals with Tāla-patākā, Prastāra, Naṣṭa, Uddiṣṭa etc., and then Nāṭya and Nṛtya, the 6 Angas, 11 Upāṅgas, 13 Śirobhedas, the Dīpṭis, Darśana-bhedas, Tārākarma, Puṣa-lakṣaṇam, Bhrū-lakṣaṇam, Nāsā-lakṣaṇam, Gaṇḍa-lakṣaṇam, Adhara-lakṣaṇam, Mukharāga-la, Kandharā, Pāṇi, Kriyā Bāhus, Asamyukta-hastās, Samyukta-hastās, Vakṣab, Udara-lakṣaṇa, Pārśva-lakṣaṇa, Kaṭi-lakṣaṇa, Ūru-lakṣaṇa, Jamghā-la., Carāṇas, Anghri-lakṣaṇa, Sthānakas, Cārīs, Utplutikarāṇas, Bhramarīs, Deśi-Bhramarī-la, Golaka-kriḍā, Nṛtyābhyāsa-prakarāṇa, Pātra-lakṣaṇa, Śrī-Raṅga-mandapa, Sabhā, Sabhyas, Vṛndam, Vādyas, etc. This last chapter is called Nṛtya-Pariccheda.

The above summary of contents is given as the work is generally not known and was hardly available.

The Jinaratnakōśa, Vol. I., p. 409, refers to following more works on the basis of Jaina Granthāvalī published earlier. They are—Saṅgītadīpaka, Saṅgīta-Ratnāvalī, and Saṅgītasahapīṅgala.

No other information is available about these works. They are supposed to be Jaina.

Saṅgīta In Ancient Jaina Works

It is not possible to give an exhaustive survey of references to Gīta, Vādyā, Nṛtya etc. in Jaina Literature. But a few references given below will show that this study was not neglected by the Jainas

Sthānāṅga-Sūtra, the third Aṅga text of the Canonical Literature of the Jainas, refers to the seven svaras and their svarasthānas¹—

से किं तं सप्त नामे ?

मत् मरा पणता । तं जहा—

सजे रिसहे गंधारे, मज्झिमे पंचमे सुरे

रेवए (धेवते) चेव नेसाए मरा सप्त विआहिआ ॥ १ ॥

Note also the definitions of Śadja etc given by Abhayadeva in comm on above²

एभानिर्णयं समज्झं साराण मत् सुरद्वाना पणता, तं जहा—

मज्जे च अमगज्झीहाए, उरेण रिमहं सरं ।

अण्डुगएण गंधारं, मज्झसज्झीहाए, मज्झिमे ॥ २ ॥

मानाए पंचमं ब्रूमा दंतोद्वेग अ रेवर्न ।

अनुहक्केवेग नेमाहं मरद्वाना विआहिआ ॥ ३ ॥

These seven svaras are Jivāṁśritā and Ajivāṁśritā as under—

¹ *Sthānāṅga-Sūtra*, with comm of Abhayadeva, Vol. II (Āgamaśāstra Samutīd., Bombay, 1920), pp. 393 ff.

² *Ibid.*, pp. 394 ff.

सप्त सरा नावाणिस्तेषां पण्यता, त जहा—

सज्जं रवइ मळरो पुकुडो रिसभ सर ।
हसो रवइ गधार, मज्झिम च गयेल्पा ॥ ४ ॥
अहं कुमुमसमवे काले, क्खेइला पचम सर ।
छट्ठं च सारसा कुंवा नेताय सत्तय गओ ॥ ५ ॥¹

सप्त सरा अनीवानिस्तेषां पण्यता त जहा—

सज्जं रवइ मुअगो गामुही रिसई सर ।
संखो रवई गधार मज्झिम पुण्ण झत्थरी ॥ ६ ॥
चउसरणइद्वाणा, गीहिआ पचम सर ।
आइवरु रैवइय महाभेरी अ सत्तम ॥ ७ ॥

We further obtain information about Svara laksapās in the following—

एतेसि ण सत्तमराणं सत्त सरलक्षणा प० त जहा—

सज्जेण लभति वित्तिं कर्त्तं च ण विणस्सति ।
गाथो भिन्ना य पुत्ता य, गारीणं चैव वरुओ ॥ ८ ॥
रिमभेण उ एमज्ज, सेणावच धणाणि य ।
मन्थमथमत्कार, इधिमो सयणाणि वा ॥ ९ ॥
गैपारे गीतनुत्तिणा, वज्जवित्ती क्खहिता ।
मज्झि वणिगो पत्ता, जे अजे सत्तपारणा ॥ १० ॥
मज्झिमसरसपत्ता भवति पुट्ठवीपती ।
खायनी पीयनी देवी, मज्झिम सरमस्सितो ॥ ११ ॥
पंचमसरसपत्ता, भवति पुट्ठवीपति ।
सूरा सयइत्तारो, अणेमणपातगा ॥ १२ ॥
रेवत्तमरसपत्ता, भवति कल्हप्पिया ।
साउणिता वग्गुरिया, नौगरिया मच्छत्तया य ॥ १३ ॥
चंडाला मुट्ठिया सेया, ते अजे पावक्कम्मिणो ।
गोधातगा य ते चोरा, विनाय सरमस्सिता ॥ १४ ॥

Then the text gives the three Grāmās and their various Mūrchanās—

एतस्मिं सण्हं सरोणं तओ गामा पण्यता, तै०—

गज्जगामे मज्झिमगामे गधारगामे, सज्जगामस्व णं सत्त मुग्गट्ठानो पं० त०—मंमी चोरव्वीया य हरी य
रयनणी य मारव्वेना य । छट्ठी य मारमी गाय मुद्धसज्जा य मलना ॥ १५ ॥ मज्झिमगामस्व णं सत्त

¹ Cf *Saṅgalla Mahavamsa* 1st pīṭha vv 13 14 p 2

मुच्छणातो पं० तं०—उत्तरमदा रयणी, उत्तरा उत्तरासमा । आसोक्ता य सोवीरा, अभिरु हवति सत्तमा ॥ १६ ॥ गधारगमस्त णं सत्त मुच्छणातो पं० तं०—गदी तु खिमा पूरिमा य चउःथी य सुद-
गंधारा । उत्तरगंधारावित, पंचमिता हवति मुच्छा उ ॥ १७ ॥ सुट्टुत्तरमायाया सा छ्ठी णियमओ उ
णायव्वा । अह उत्तरायता बोडीमातया सत्तमी मुच्छा ॥ १८ ॥

The theory of the origin of the seven svaras is interesting —

सत्त सराओ वओ संगवति गेयस्त का मवति जोणी । वनिममता उरसाहा वति वा गेयस्त
आगारा ॥ १९ ॥ यत्त सरा णामीतो मवति ^१ गीतं च ख्यजोणीत । पादसमा उमासा तिज्जि य गीयस्त
आगारा ॥ २० ॥ आइमिउ आरमता समुव्वहता य मज्झगारमि । अत्ताणे तज्जवितो तिज्जि य गेयस्त
आगारा ॥ २१ ॥

Abhayadeva commenting on this section of the Sthānāṅga (which is called 'savaramaṇḍalam', Sthānāṅga, 7. 3 sū 553), notes—स्वरविशेषा पूर्वगते स्वरप्रामुख्ये मणिता । अधुना तु तद्विनिगतेभ्यो भरतैरास्त्रिगविशाभेभ्यो विज्ञेया इति । It was believed that there was a special section or a book called स्वरप्रामुख्य which was part of the lost Pūrva texts. A comparison with the names of mūrchanas given by the Sthānāṅga with those given by the Saṅgītamakaranda or the Saṅgītaratnākara will show the difference between these traditions

The Sthānāṅga sūtra, op. cit., further refers to the 'gūṇas' and 'doṣas' of Gīta. The last verses are noteworthy—साया गावर मयुर काती गावर जर च रवण च । गोरी गालति चउर बाण विहंइ हुने अथा ॥ ३० ॥ निरसर पुण रिगणा ॥ तविसने ताणमम पादसर्गं एवमम गहसर्गं च । गीतविज्जसिदममं संचारसमा सत्त सत्त ॥ ३१ ॥ सत्त सरा य तयो गाय्या, मुच्छाण एकासीसी । साया एगूणा-
पणामा समत्त मग्गइत्तं ॥ ३२ ॥

Seventy-two arts (kalās) are frequently mentioned in early Jaina texts like the Nāyādharmakāhāḍo, Rayapasenaiya sūtra etc. These include dancing (naffa), singing (ghā), instrumental music (tāṭya), vocal music (saragaya), drum music (pukharatagaya) etc. Timing in music (samatā) is also referred to ¹ The heavenly ghā, tāṭya and naffa (divre ghā divre tāṭya divre naffa) are referred to in the Rāyapasenaiya, (Pt. Bechardāsa's ed., 65, p. 135).

¹ Cf. with this the verses from Māṇḍūkyaśikṣā and Nāradaśikṣā quoted and discussed in *Historical Development of Indian Music*, (by Swāmī Prajñānanda, Calcutta, 1960), pp. 25 ff

² *Rāyapaseṇaiya-sūtra*, ed. by Pt. Bechardas (Ahmedabad, V S 1994), 211, p. 340. Also see, *Nāyādharmakāhāḍo*, 1 (N V. Vaidya's ed.) 1-23, p. 42, *Samavādyāṅga sūtra*, Amulya Candra Sen, *Social life in Jaina Literature*, Calcutta Review, March, 1933; J. C. Jaina, *Life in Ancient India as depicted in Jaina Carons*, pp. 172 ff. For references to Śukranīti, Bhāgavata Purāṇa Jāyamaṅgalī on Kāmasūtra etc., see, Durgadatta Tripathi, *The 32 Sciences & 64 Arts*, *Journal of Indian Society of Oriental Art*, Vol XI (1943), pp. 65-67

Music was accompanied by pipes (*śamsa*), *vinā* (*ṭantā*), clapping (*ṭala*) and rhythmic beating (*ṭalalaya*), following instrumental music.¹

Various musical instruments (*tuṭṭāṇs, tūryāṇs*) are referred. The Rāyapaseṇaya sūtra, refers to sixty musical instruments, in the next section.² H. R. Kapadia has collected a number of references to musical instruments from Jaina literature, in a series of articles contributed to the Journal of the Oriental Institute, Baroda.³ As shown by him, the Jaina Canonical works like the Rāyapa., Jivāvivābhigama sūtra, and the Sthānāṅga sūtra classify musical instruments under *तत*, *विततं*, *पण* and *सुगिर* (*सुगिर*) and occasionally as *अतनवितत*. The various texts quoted or referred to by Kapadia incidentally demonstrate the fact that Jaina writers were often conversant with music and musical instruments.

Equally interesting are the various references to Dance and Dramaturgy in Jaina literature. The *naḍas* (*naḥas*) and *naṭṭas* (*naṭṭakas*) are referred to in Jaina canons e.g. in Rāyapa., I, p. 4. In the Nāyādharmakāhāṇa⁴ we are told that Meghākumāra, after marrying eight girls, passed time happily in his palace, having before him plays of 32 performers, accompanied with song and music of drums played by damsels. The Rāyapaseṇaya sūtra, 66-84, describe thirty two kinds of *nāṭyas* performed by Suryābhadeva before Mahāvīra. The list is interesting as most of them are dance dramas, and not mere dramas, they include various types of dances, maṇḍalas etc. J. C. Jaina⁵ has given an analysis of the list given in the Rāyapaseṇaya which, for the interest of students of Saṅgīta, is outlined below—(1) The first dance drama, shown with accompaniment of orchestral music, representing eight auspicious symbols, viz., svastika, śrīvataś, vārḍhamānaka, nandīāvarta, bhādrasana, kalaśa, matsya and darpaṇa. (2) In the second were shown *divaḍa*, *paccavaḍa*, *seḍḍhi*, *paseḍḍhi*, *soṭṭhiya*, *sovaṭṭhiya*, *pūṭṭha*, *māṇavaḥa*, *vaddhamānaga*, *macchaṇḍa*, *magaraṇḍa*, *jāra*, *māra*, *phullatālī*, *paṇḍapālā*, *sāgarataraṇga*, *rasanātālā*, etc. (3) In the third, *līḍmiga*, *usabha*, *naraturaga*, *makira*, *viḥaga*, *kinnara*, *vanalaya*, etc. (4) In the fourth were shown, *egao vanḥa*, *egao cakkarala*, *duhaḥ cakkarala*, *cakkaddhacakkaraḍa*, etc.

¹ Rāyapa., op. cit., 63. The whole passage is noteworthy—*किं ने ? उरेण नद सिरेण तार केण वितार ति विहं विसमवेकमस्य गुणज्वरुहयेकगुणं रचं विठणकरणमुदं सद्दुहयुक्तवसततीतलं ताल-रुद-गदं सुसरउत्तं महुदं समं सण्णियं मणोदरे भिउरिभियवपमवारं सुदं सुण्णं वरचाररुचं दिव्वं नटमज्जं येव पगीया वि होत्थि*.

² Rāyapa., 64 pp. 133-134, also 59, pp. 125-128.

³ H. R. Kapadia, *The Jaina Data About Musical Instruments*, Journal of the Oriental Institute, Baroda Vol. II pp. 263-276, 377-387, Vol. III pp. 186-195 Vol. IV pp. 372-392.

⁴ Nāyādharmakāhāṇa I 24, p. 23—*तप न से मेहे कुमारे उण्वि वसमाववरणं पुट्टमाणेहि सुदगमत्यपदि वसतण्विसपवचेहि वचीसईवदपदि नाटपदि विहर*.

⁵ J. C. Jaina *Life in Ancient India as depicted in the Jaina Canons*, pp. 184 ff.

(5) In this were shown representations of *āvalis* such as *candāvali*, *sūrāvali*, *īalīyāvali*, *hamsa-ali*, *egāvali*, *tarūvali*, *muttāvali*, etc., (6) In this were shown sun-rise and moon rise, (7) movements of the sun and the moon, *candāgamana*, *sūrāgamana*, (8) lunar and solar eclipses, (9) setting of the sun and the moon, (10) This showed the *candamandala*, *sūramandala*, *nāgamandala*, *jakkhamandala*, *bhūtamandala*, *gandharvamandala*, etc., (11) the gaits of *usabhamandala*, *sihamandala*, *hayavilambiya*, *gayavilambiya*, *hayavilāsīya*, *gayavilāsīya*, etc., (12) *sāgaraparibhatti* and *nāgaraparibhatti*, (13) This showed the drama of *Nandū* and *Campa*, (14) it showed *macchandaparibhatti*, *moyarandaparibhatti*, etc., (14 to 19) showed representations of letters 'ka' to 'na', 'ca' to 'ña' etc., upto 'ma', (20) then, *ascyapallāraparibhatti*, *ambapallāraparibhatti*, etc., (21) It represented *paumalayaparibhatti*, *asoga*, *campaka*, *vāsanti*, etc., (22) *Dūya* (*drula*)—dance, (23) *Vilambiya* dance, (24) *Dūyavilambiya* dance, (25) *Añciya* dance, (26) *Ribhiya* dance, (27) *Añciyaribhiya* dance, (28) *Ārabhaḍa* (*drabhaḍa*) dance, (29) *Bhasola* dance, (30) *Ārabhaḍabhasola* dance, and (31) *Uḥḥayanīyaparāṭṭa*, *sankuciya*, *pasāriya*, *rayarāya*, *bhāntasambhānta* dance, (32) The last dance drama represented the story of *Mahāvīra*'s life.

Instances can be multiplied like this from the whole of Jaina literature. The *Nisītha-Bhāṣya*, 16. v. 5101, is especially noteworthy: णट्टे होति अगीम, गीयजुय नुत णाव्य होर । on this the *Cūṛṇī* is—गीयेण विरहित णट्ट, गीयेण जुय णाव्य । गीय वडविह—तस्मिन् तस्मिन् गदमन लयमन व ।¹ It also refers to various musical instruments in *Uddeśa*, 17, *sūtrās* 135-138.² The *Angavijjā* again refers to instruments like *vinā*, *Masūrakā*, *Pakhara*, *Daddaraka*, *Ālīṅgā* and *Murara*,³ and to *Gḍyaka*, *Gulakāri*, and *naffaka*.⁴

The very popular story of *Kośī* and *Sthulibhadra* is noteworthy. It is found in the fairly old Jaina texts. *Sthulibhadra* lived c. 150-219 year after *Mahāvīra*, and was a great Jaina monk. *Kośī* is said to have 'danced on a needle.' It is generally called '*sūci nṛtya*' and is interpreted as dancing on the point of a needle, as it would suggest a superhuman performance.⁵ But originally *Kośī*'s dance might have included *sūci cārī* and *karanī* like *sūci*, *ārjha-sūci* and *sūci-īlīham*. There is also an *anga hāra* known as *sūci-īlīhā*

¹ *Nisītha-Sūtram* (pub. by Sanmati Jñāna-Piṭha, Agra 1960), Vol IV, p. 2.

² *Ibid.*, pp. 200-201.

³ *Angavijjā*, ed. by Meni Punyavijaya (Prākṛt Text Series, no 1, Vārāṇasī, 1957), p. 239.

⁴ *Ibid.*, pp. 230 and 91.

⁵ For details, see, for example, *Āraṇyaka Cūṛṇī*, *Pūrabhāṣya*, pp. 554-55; *Parīkṣa-piṭha* of Hemacandra, sarga 8, *Uttarādhyayan Tīkā*, 2.29 ff

very similar to that in the *Saṅgītasamayāsāra* etc. as shown in foot-notes (text of SUS, pp. 4-5). Next we find two divisions of gīta into nibaddha and anibaddha, nibaddha being further divided into prabandha,¹ vastu and rūpaka. The various prabandhas are named and we are told that both writers and singers of prabandhas have now become rare. Rūpaka is defined, and a comparison with verses from *Saṅgītasamayāsāra*, quoted in footnotes, SUS. text, pp. 7-8 will show the close analogy between both passages. Next, the six angas, viz., svaras, rāgas, tālas, tenūas, birudas and pātapīdas are explained. Then the divisions of Jātis, Rūpaka, Sūḍas² are given. Next are treated the Dhruvas,³ Mañṭhas, Pratimañṭha, Nīśtruka, Rāsaka, Ekātālī etc.⁴

Chp. II—The second chapter, known as *Prastārādi-sopāśraya tālaprakasana adhyāya* first shows the Jaina tradition of the origin of musical instruments and nāṭakas (dramas and dance-dramas) from the *Śaṅkha nidhi*, one of the mythical nine nidhis of a Cakravartin. Others believe that sangita originated from Hara or Śiva. Then begins the treatment of tālas, first, the lālamāna or mātṛas are given. The SUS differs from the general tradition by taking *vīṛāṁsi* = $\frac{1}{2}$ mātṛa instead of $\frac{1}{4}$ mātṛa.⁵ The *prastāra*vidhi, *naṣṭa* uddiṣṭi and *kalita* are discussed. It is said that tālas are innumerable, out of these, a few named and described by earlier exponents (*pūria sūtrikāḥ*) are described in the SUS. The *Saṅgīta-ratnakara*, chp. 5, classifies tālas into mārga- and deśi-tālas, the SUS omits the mārga-tālas. Śārngadeva discusses in all 120 deśi-tālas, the SUS. gives only 73. Of these, no. 25, referred to as mañṭhaka-pratimañṭhāḥ can be taken as two tālas in which case the total number of SUS. tālas would be 74, including the last one, *Prithvikūṇḍala* or *Tālaratnāhara*, which, as Sudhākaraśa himself states, is his own innovation. The SUS. does not give tālas like *Dvitiyaka*, *Caturthaka*, *Pañcama*, *Pratyāṅga*, *Yatīlagna*, *Man-*

¹ The various prabandhas are discussed in detail with citations of examples from Sanskrit, Prākṛt, Apabhraṁśa, old Marāṭhi, old Kannad, old Lāṭa bhāṣa, in the *Mānasollāsa*, Vol. III (G. O. Series—In Press) adhyāya 16, vimśati 3, pp. 32 ff.

² The *uttamottama-sūḍa* or *sāḷaga sūḍa* of SUS. is called *Salasūḍa* in *Saṅgītasamayāsāra* (henceforth SSR.). ■ 30 cf. with SUS. p. 8, v. 50, the SSR. p. 38, v. 191. Also see, *Bharatakośa*, p. 968.

³ According to SSR. p. 38, there are eleven dhruvās whereas the SUS. gives sixteen. A few names in the two lists are common. Also see, *Bharatakośa*, p. 302 and pp. 857-858.

⁴ See, *Bharatakośa* under Mañṭha, Rasaka, etc.

⁵ Also see, *Bharatakośa*, p. 617 for another tradition quoted from Vema. *Saṅgītaratnakara*, (ed. by Pandit S. Subrahmanya Shastri, Adyar, 1951), Vol. III. Chp. 5, comm. of Kallinātha on p. 141.

th ka Dheñkī Dombul etc. given by the Saṅgitaratnākara. The Saṅgitacūḍamanī refers to 101 tālas the Saṅgitamakharanda gives the same number. In the Ad bhārata and Bhāratarṇava 108 tālas are noted.

What is especially noteworthy about the SUS is the fact that it gives *paśas* or *paśarāgas* (Bols in modern usage) of each of these tālas. We have noted above our difficulty in editing this part of the text. Since the SUS is based upon a bigger work composed in the end of the fourteenth century A.D. we have here a very early tradition of *paśas* which are not found in works like the Saṅgitaratnākara Saṅgitasamayāsāra and Bhāratarṇava.

Chp III—This third chapter is known as *Ganasvara ragadīpraśaṇa adhyāya*. The origin of Pīṇḍī and its being made up of Brahma Viṣṇu and Mahesvara is described according to Brahmanical traditions known to other works. *Kalita* is discussed and in the treatment of *Ganas* a work *Cūḍamanī* (text p. 56 v. 23) is referred to. The *Bharatakośa* p. 693 refers to only one work *Saṅgita Cūḍamanī* of Jagadekamalla which is now published in the G. O. S. Series Vol CXVIII (Baroda 1958). Another work *Saṅgita Cūḍamanīsura* of Kerala tradition is also referred to by the *Bharatakośa* *op. cit.* which seems to be still unpublished but which probably contains pp. 58-68 of the G. O. S. edition of the *Saṅgita Cūḍamanī*. The published text being incomplete it is difficult to say with certainty that the SUS refers to the *Saṅgita Cūḍamanī* of Jagadekamalla but it is indeed very likely that this is the text intended by Sudhākara since no other work called *Cūḍamanī* is known hitherto. The *Saṅgita-Cūḍamanī* of Jagadekamalla was an important text composed in c. 1138-1150 A.D. and as noted by Velankar Shastri Parsvadeva has also borrowed from it in his *Saṅgitasamayāsāra*.¹

Laksanas of various svaras are further given in this chapter then are discussed laksanas of gramas murchanās tanās and list of *srutis*.²

The list of *srutis* given in the SUS differs from the lists of *Saṅgita makharanda*,³ *Saṅgitaratnākara* and *Natyasastra*. In the printed text SUS p. 62 v. 68 there is a misprint *prasannamadana* should be read as *prasannam*.

¹ *Saṅgita-Cūḍamanī* ed. by Pandit D. H. Velankar Prastavana (San skrit) p. 3.

² There is no *sruti* in p. 62 of the text. Read श्रुति श्रुतिरूपम् for श्रुति श्रुतिरूपम् after v. 70. Also in v. 72^a read श्रुतिरूपम् for श्रुतिरूपम्.

³ See *Saṅgitamakharanda* (G. O. S. no. XVI) Intro p. VI and p. 8 vv. 78-84 *Saṅgitarā* Vol. I Chp. I vv. 27 ff. Also see Pandit Omkārnāth Thakur *Prasava Bharatī* (Kosi 1956) pp. 38-55 for a discussion on *srutis* and *Bharatakośa* pp. 682-83, 955-56.

madana or *prasanna tadana* But the total number of śrutis given in the SUS would be 21 unless we take *para* in v 68^a as a name of a śruti

Next six principle ragas are discussed along with their t̥hasas For a discussion on classification of ragas according to various texts see O C Ganguly *Ragas and Raginis*, and its various appendices It may however be noted here that the SUS is the earliest known datable work giving iconography of different ragas The oldest known miniature raga paintings of Western India from a paper ms^e of c late fifteenth have been published by Sarabhai Nawab in his *Masterpieces of Kalpa sutra Paintings* figures 142, pp 17 and some early Gujarati raga paintings in *ibid* figures 43-50, pp 8-11 assigned by him to late sixteenth century A D

The various angas upangas etc of the different ragas are referred to in a summary way The Ragas are not discussed in detail in this abridged version but probably Sudhakalāśa did so in his bigger work The alankaras discussed next may be compared with the *Brhaddesi*¹ Our text refers to 18 alankaras according to traditions of the Gaurimata the treatment of alankaras in SUS differs from that in the *Sangitaratna* and *adhyaya 1 prakarana 6*

Chp IV—The fourth chapter known as *Caturvidharādya prakasana adhyaya* deals with four types of musical instruments *tata ghana suśirī anaddha*² The view about *panca-sabdah* or five types of *nadas* given in v 5 may be noted and compared with that of *Sangitamakaranda* etc Names of various vinas are given as also of the vīna pranas and alaptis It is said in v 24 that instruments like *pattauja* which are played by fingers are included in the *tata* class Now *pattauja* if it is similar to *pakharaja* would come in *anaddha* class rather than the *tata* class Now vv 91-92 in this chapter would suggest that *pattauja* is a variety of *pataha* and is to be included in the *anaddha* class³ It is probable that ms P is right in omitting v 24 altogether from this chapter

The text gives an interesting mythical account of the origin of *mura*ja which (according to Jainas is from the *śankha nidhi* but) was first made by Śiva according to popular belief, from the skin and entrails of the demon *mura* killed

¹ *Brhaddesi* of Mataṅgamuni (Trivandrum 1928) pp 35-44

² This may be compared with the earlier Jaina classification into तत, गित, घन and सुशिर given in *Sthananga sutra Jñānabhidgama sutra* etc and the commentary of Abhayadeva on *Viyahapannati* 5 etc discussed by Kapadia H R in *Journal of the Oriental Institute* Vol II pp 264 ff The *vitata* of earlier writers is *anaddha* of Hemacandra and others But Malayagiri Suri strikes a different note for which see Kapadia H R, *ibid* p 266

³ For *aruja* also see *Aurapataṁ* (Madras 1957), chp 31 p 57

by Rudra himself. For the origin of *muraja* from *murāsura* also see *Cikha* s account quoted in *Bharatakosa* p 499

Chp V.—This chp is called *Ṛtvapaddhati prakāśana-adhyāya* and is devoted to dancing which is one of the essential elements of Indian Saṅgita. According to our author *Ṛtya* is desired on occasions like entry (praveśa in a house palace or city) pilgrimage announcement of a king marriage and festivals like that of birth of a son. It is said that Brahma first taught *Ṛtya* to the sage Vasīṣṭha at the request of Indra. Vasīṣṭha conveyed it to his hundred sons. At the request of Indra *Ṛtya* composed of *lasya* and *tandava* was taught to Rambla Urcasi and others. According to *Sudhakarāśa* *Ṛtita* is *nara kṛta* mainly performed by males. *Ṛtya* is *nari kṛta* or performed by females whereas *Natya* and *Nalaka* are said to be performed by both males and females.¹ The *lasya* originating from Gauri is said to be endowed with delicacy and grace (*sukumaram*) while the *tandava* created by Rudra is *viśamam*, terrific or void of the delicacy.² The *lasya* was later communicated to Uśa the daughter of Bana. In the *Levens* Gandharva Viśvavasu having studied *Ṛtya* taught it to Citraratha who in turn instructed Partha. Arjuna again taught this to

¹ For an account of and discussion on various theories regarding origin etc of *Natya* *Ṛtita* and *Ṛtya* see, K. M. Varma *Natya Ṛtita And Ṛtya their Meaning and Relation* (publ. by Orient Longmans, Bombay, Calcutta Madras 1957)

² Cf. वे गोपिका । सुन्दरी मन्वन्तुमिमांसा । दत्तेन चापि सन्धोक्तेष्वनुस्मरणं दूषकम् ॥ तिलप्रमाणमाश्रित्य नृत्तनल्लक्षणम् । मातुल ताण्डवविशेषस्तु ताण्डवे भवेत् ॥ NS 4 266-67 Vol. I pp 180 ff. *Abhinavagupta* s comm. on these verses may be noted. He writes—ताण्डवमिति सर्वं नृत्तमुच्यते । ताण्डवेन सतिपौ यावतीव न्यायेन प्रवर्तते । Also see NS 4 259-266 and comm. of *Abhinavagupta* on above op cit (G.O.C. 2nd ed) pp 167 ff. *Bharata* writes—देवता अङ्गिरासो विष्णोर्व्याससिद्धौ च ॥ सुदृश भवतः दक्षालम्बे मुनयः सन् । तेनापि हि तत्र सम्प्रदायः प्रवर्तितः ॥ नृत्तप्रदेशे सुते च स ताण्डव इति स्मृतः ॥

Varma K. R. *Op Cit* pp 34-36 suggests on the basis of above passages of the NS that *tandava* means so far as *Natyaśāstra* goes nothing but *ṛtita*. But it seems that *ṛtita* is used in a wider sense by *Bharata* in the NS compare for example NS 4 302-314. Varma further states. In a few places the word *sukumaraprayoga* occurs which obviously meant what we understand now by *lasya*. This is further supported by the *SUS* saying सुकुमारं तु तण्डवम् (Chp 6 v 9). Varma *op cit* p 35 suggests that the NS does not use the word *tandava* in the sense of *ndāhata* as has been suggested by *Abhinavagupta* in his commentary. The *SUS* 6 9—सुकुमारं तु तण्डवं ताण्डव विषयः इति suggests to our mind correspondence with *दक्षित* and *उद्धत* of *Bharata* in NS 4 311-312 Vol. I p 201. For *sukumar* also see NS 4 303 p 197

Uttarā, the daughter of Virāta (—king) but she forgot it due to grief on the death of her husband Abhimanyu. This art, according to Sudhākalaśa, was again obtained by King Palaka, from Śiva through worship and propitiation. It later became popular amongst human beings on this earth. King Pālaka seems to be the same as the son of Pradyota of Avanti, well known to Jaina traditions.

Sudhākalaśa then explains *Arīya* as *galasya tikṣepah*, throwing of limbs (movements of limbs, dance) and derives it from √ *art*¹ and says that it is threefold according to *anga upaṅga pratyanga-bhedaḥ*. Then he goes on to enumerate the six divisions of each of the above three, along with their subdivisions. In the foot notes to the text of this portion I have added a few comparative notes, giving references from *Nāṭyaśāstra*, *Abhinaya darpaṇa*, *Bharatārnava*, *Saṅgitaratnākara* and *Bhāratakośa*. It is not possible to discuss in detail the various views on these topics in this short introduction.

The various hastas, karanas etc., enumerated in the SUS may also be compared with those in the Oriya dance discussed in *Marga*, Vol. XIII no. 2 for March, 1960.

The *Viṣṇudharmottara*, *third khaṇḍa*,² has several adhyāyas on Dancing. In chp. 26, it gives a list of 22 *asamyukta hastas*, omitting *ūrṇanabhā* and *paśṣirūta* of our text. Some of the verses giving the names of hastas are very similar in both the *Viṣṇudharmottara* and the SUS. In the list of 13 *samyukta hastas*, the SUS replaces *śunanda* for *aravutṭha* of the *Viṣṇudharmottara* (henceforth referred to as VDh). The VDh gives 29 *ṅṛttahastas*. For further remarks on the number of different hastas according to different texts, see footnotes on pp. 101, 110 of the text of SUS.

For *sthānas* and *sthānakas* discussed in this chp. also see VDh adhyāyas 27-23.³

¹ This is also the meaning by Dhanika, commentator of *Daśarupaka* see also, Varma, *op. cit.*, pp. 1-2, compare also the views of Vipradāsa, Kumbha and others, on *ṅṛtta* and *ṅṛtya*, quoted in *Bharatakośa*, pp. 340-41, 875-76. Compare also *Saṅgitaratnākara*, 7. 1-33 for Śaṅgadeva's views on *Nāṭya*, *ṅṛtya*, *ṅṛtta*, *Lāsya*, *Tāṇḍava*, etc.

² *Viṣṇudharmottara-Purāṇa third khaṇḍa*, Part 1 (G.O. Series, Vol. CXXX, Baroda, 1958). The first part gives the text, ed. by Dr. Priyabala Shah. *Ibid*, part 2 (G.O. Series) is in the Press and will be published shortly. In the second part, pp. 56 ff., Dr. Priyabala Shah has described and discussed the different limbs, cāris, karanas etc. as given in the text.

³ *Op. cit.*, part 1, pp. 53 ff., and part 2, pp. 49 ff.

Chp VI—The 1st chp entitled *nṛtyapaddhati prakāśana adhyaya* continues treatment of dancing from the previous chapter. It begins with treatment of *karanas* in vv 4 ff and the author says that just as a raga is produced by (a certain) use of *svaras* *gramas* etc even so is produced a *karana* by (proper) use of positions of *angas* *upangas* *pratyangas* etc. Each *karana* expresses several *bhavas*. *Karana* is explained as co-ordination of hand and foot (*hastapada samayogaḥ*) in the *Nāṭyaśāstra* 4.30 and in the *Viṣṇudharmottara* adh 20 v 3. According to *Abhinavagupta* any movement of hand and foot is not *karana* but only that movement in which beauty enters can be called a *karana*. Śārṅgadeva adds movement of other limbs when he states *syat = kṛiya karapadader = vilasena = atṛṣṭad = rasa*; *karanam nṛitakarānam* *īhi navad = Bhīmasenavad*.¹

Sudhālaśa says that *angaharas* are produced by *karanas* (text p 137 v 112—*karanasirja utah*). The *Viṣṇudharmottara* khaṇḍa III 20.36 also says so.²

¹ Cf—*हस्तपद्ममायोग नृत्यस्य करणं मन्वेद्* ॥ *NS* 4.30 *Abhinavagupta* commenting on it writes—*क्रिया करणं । वस्तु क्रिया । नृत्यस्य । गात्राणां विरामनैवस्य । ऐवोपायविषयक्रियादिभ्यो व्यतिरिक्ता या तत्क्रिया करणमस्य । × × × × पतावदेवेहाधिक [यद्] मौदयतुप्रवेगेन मविगमस्य नाम ।* *NS (GOS 2nd ed)* Vol I pp 90-91

The following remarks of *Abhinavagupta* on *हस्तपद्ममायोग* in *NS* 4.30 may also be noted—*हस्तोष्णनित्यस्य पूर्वकार्यवर्तिशाखादङ्गापाङ्गादे वागोपलभितस्य चापरकायगतपाङ्गक्यू रजडवाचरणोदे सङ्गततवाऽनुष्ठितत्वेन वृत्तियोजने । पूर्वक्षेत्रमथोपलगेन समुचितक्षेत्रान्तरप्राप्तिरप्यन्तया एवा क्रिया तत्परणमित्यर्थः ।* *NS 1 of I* p 90

² *Saṅgita ratnākara (Āṭyār ed)* 7.548-49 also see comm of *Kallinātha* on above op cit pp 197-192. *Kallinātha* writes—*आदिगन्धेन शिरोवक्षपाथकटीना च ग्रहणम् । विनिधा क्रिया । प्रकासेन अङ्गोपयथा एवं विधिस्था करणादे क्रिया करणम् । तदेव नृत्तमत्र स्यात् ।*

³ *Āṅgārā* is generally explained as *angavikṣepaḥ* cf for example *Hemacandra Abhidhāna Cintamāṇi* 2.196. *Abhinavagupta* explained it as—*अङ्गानां दणान्ते प्राणयमसिंहहार । हस्तस्य चाप हार प्रयोग । अङ्गनिकर्यो हारोऽङ्गहार ।* *NS* vol I (GOS 2nd ed) p 89. *Hemacandra* in his own comm on the *Abhi Cn* cited above notes—*अङ्गनां हस्तस्य स्थानास्थानान्तरनयनं अङ्गहार । अङ्गानां हार इह, शोभाजनसत्त्वात्, अववा हारस्य हार इत्यभिधीयते, अङ्गवधानो हार अङ्गहार, विषयहस्तादिभिर्निर्दिष्टः ।* *Kumbha* quoted in *Bharatakośa* p 787 says—*अङ्गप्रयोगयोगेन ये हारा हरिमिति । अङ्गवस्थानेन तेषां हारा रचना युते ।* *Śārṅgadeva* writes—*अङ्गाङ्गुलिने हेने हरणं मविगमकम् ।* ॥ ७९० ॥ *मातृक्षेत्रसम्पादमङ्गहारोऽभिधीयते ।* यदा हारो हस्तस्य प्रयोगोऽभिधीयते स्युः ॥ ७९१ ॥ *Saṅgita Ratnākara (Āṭyār ed vol I)* 70-91 pp 252 ff. *Hammira* borrows these verses from *Śārṅgadeva*. Also see *Saṅgitanārīyaṇa Vipradāsa* and *Aśoka* quoted in *Bharatakośa* pp 6-7 787. Compare also with *SUS* p 137 v 114 the following from *VDh*—*देवृत्तरणे येन भोगोऽनुमान्य ३० । विनि कलापश्चेन धनुनि सङ्गृह्य रच्यते । एवेव वरणमपि स्युः सरयानक इति*

According to NŚ. 4 17 ff., the angahāras were evolved by Tāṇḍar at the bidding of Maheśvara. Bharata enumerates 32 aṅghāras and says that all aṅghāras are accomplished with the help of karanas (*sarveśām aṅghāraṇām niṣpattiḥ karanaiḥ*—NŚ. 4 29), the *prayoga* of angahāras is said to be depending upon—based on—karanas.¹

The SUS descriptions of the karanas are not in full detail and sometimes it is difficult to understand its form and nature thoroughly. So also it is difficult to fully grasp the text of Bharata for an actor who wants to put the karanas in practice. Fortunately the relief panels illustrating most of these karanas according to Bharata help us. In the foot-notes I have quoted almost all definitions of karanas given by Bharata in NŚ. to enable the reader to find out points of agreement and disagreement between the traditions followed by Bharata and Sīdhākāśa. But the ambiguity or incompleteness of the descriptions of karanas in the SUS comes in the way of a complete comparative study. The SUS tradition is especially important as it may with confidence be regarded as the tradition in Western India during the thirteenth and fourteenth centuries.

It may be noted here that the famous Kalpa-sūtra ms. in the Shri Dayā-Vimala Bhāṇḍāra, Devaśāno Pādo, Ahmedabad, contains several miniature illustrations (on borders of the different folios of this ms.) of karanas, rāgas etc. It would be worthwhile publishing each of these paintings and comparing it with the dance traditions noted in the SUS and in the Saṅgītarāja—Nṛtyaratnakośa of Mahārāṇā Kumbha. The above-mentioned Kalpa-sūtra manuscript probably dates from the fifteenth century A.D. and would, therefore, be very useful for a comparative study with the SUS and for understanding of Bharata-Nāṭya traditions of Western India. I am appending here a comparative table of names, enumerated in order, of the various karanas as recorded in the SUS and the NŚ, to show how such studies are essential and valuable.

Name & Order—SUS	Order of Name—NŚ.
1 Talapuṣṭaputa	1
2 Valitoru	3
3 Apaviddham	4

स्मृता ॥ ३८ ॥ पद्मिनीं सप्तमिनीं अष्टमिनीं विसृज्या । करणैरिह संयुक्ता अहदारा इति स्मृता ॥ ३९ ॥ V Dh., 20. 37-39 (G.O.S. ed.), p. 50. The V Dh. again seems to have borrowed NŚ. 4. 28-33.

¹ Cf.—एतेषां तु प्रवक्ष्यामि प्रयोगं करणाश्रयम् ।

हस्तपादप्रवारश्च यथा योज्यः प्रयोक्तृभिः ॥ २८ ॥

× × × ×

पद्मिनीं सप्तमिनीं अष्टमिनीं विसृज्या ।

करणैरिह संयुक्ता अहदारा इति स्मृता ॥ ३९ ॥

*Name & Order—SUS**Order of Name—NS*

4	Samanakham	5	
5	Linam	6	1
6	Svastikarecitam	7	
7	Mandalasvastikam	8	
8	Recitam	(cf no 9—Nikuffitam)	
9	Nikuffitam	(? cf no 10 Arddhamikuffitam)	
10	Kativeddham	11	(Kajicchinnam)
11	Arddharecitam	12	
12	Vaksahsvastikam	13	
13	Unmattam	14	
14	Svastikam	15	
15	Prsthasvastikam	16	
16	Diksvastikam	17	
17	Urdharecitam	(cf no 18 Alatakam)	
18	Kajisamam	19	
19	Aksiptarecitam	20	
20	Viksiptāksiptakam	21	
21	Arddhasvastikam	22	
22	Añcitam	23	
23	Bhujangatrasitam	24	
24	Urdhvajanu	25	
25	Nikuncitam	26	
26	Bṛmhitam	(27? Mattali)	
27	Vaktramarecitam	(28? Arddhamattali)	
28	Recitanikuffitam	29	
29	Padapaveddhakam	30	
30	Valitam	31	
31	Ghurnitam	32	
32	Lalitam	33	
33	Dandapaksam	34	
34	Bhujangatrastarecitam	35	
35	Nupuram	36	
36	Vaisakharecitam	37	
37	Il ramaram	38	
38	Caturam	39	
39	Bhujahgñcitakam	40	
40	Dandarecitam	41	
41	Vṛccikanikuffitam	42	
42	Kajirecitam	(43 Kajibhrāntam)	
43	Latāvṛccikam	44	

<i>Name & Order—SUS</i>	<i>Order of Name—NŚ.</i>
44 Chinnakam	45
45 Vṛścikarecitam	46
46 Amsūñcitam	(47 Vṛścikam)
47 Vakṣorecitam	(cf 48-Vyamsitam)
48 Pārsvanukūṭitam	49
49 Lalīṭatīlakam	50
50 Krāntam	51
51 Kuñcitam	52
52 Cakramanḍalam	53 (but comparable with no 54 of Bharata)
53 Nīlambasvastīkam	?
54 Ākṣiptam	55
55 Talavilāsitam	56
56 Argalam	57
57 Vikṣiptam	58
58 Vartitam	2
59 Dolāpādam	60
60 Vivarttakam	62
61 Nivṛttam	61 (Vivṛttam, Nivṛttam)
62 Pārśvavakṛāntam	63
63 Pṛṣṭhakuñcitam	(cf. 64-Nistambhitam)
64 Śīrṣavalītam	(cf 65 Vidyutbhīrāntam)
65 Atikrāntam	66
66 Vivartitam	67
67 Gajakrīḍitam	68
68 Talasamsphoṣitam	69
69 Gaṇḍasūcī	71
70 Parivṛttakam	72
71 Pārśvajānukam	73
72 Gṛdhraśālīnakam	74
73 Sannatam	75
74 Sūcī	76
75 Arddhasūcī	77
76 Sūcīvuddham	78
77 Vilolitam	(Cf. 79—Apakrāntam)
78 Sarpitam	81
79 Daṇḍapātam	82
80 Harīnaplitam	83
81 Pīṭhābhīṣitam	84
82 Nīlambam	85

Name & Order—SUS.

Order of Name—NS.

83	Skhalitam	86
84	Karīhastam	87
85	Prasarpitam	88
86	Simhaviṅḍitam	89
87	Simhākarsanam	90
88	Pārśvasamghatītam	?
89	Upavrttam	92
90	Talasamghatītam	93
91	Janitam	94
92	Patitotpatitam	?
93	Padorukṣiptam	?
94	Flakṛīḍitam	97
95	Uruvrttam	98 (Urūdvrttam)
96	Mādanaskhalitam	99
97	Pādākrantam	(Cf. 100—Viṣṇukrīntam)
98	Latākuṇḍitam	(Cf. 101—Sambhīrīntam)
99	Kaṭinikuṣṭitam	(Cf. 102 Viṣkambham)
100	Udghāṭitam	103
101	Vṛśabhakṛīḍitam	104
102	Lolanam	105 (Lolitam)
103	Nāgūpasarpitam	106
104	Śakaśāsyam	107
105	Gangāvataranam	108

It will be seen that the total no. of karaṇas actually described by SUS is only 105 and not 108. It may also be remembered that in some cases, though the names correspond, the definitions may not fully correspond, (cf. For example, *sarpitam* of NS and SUS.) while in others the definitions seem to correspond though the names differ. Karaṇas like Āvartam (no 59 of NS), Garuḍaplutam (no. 70), Mayūralalitam (no 80) and Ardhānikuṣṭitam (no. 10) of Bharata are omitted and do not seem to correspond with any of the karaṇas of SUS.

We have noted in the foot-notes references to other definitions of karaṇas quoted in the *Bharataśāstra*. It may be noted that the VDB chp. 20 gives a list of karaṇas, but names like Vānarapluta, Mattallī, Ardhāmatallī, Mayūralalita, etc. are not found in the SUS.

Our text refers to 32 *aṅgahāras*. The VDB 20. 28-34 gives a list of 36 *aṅgahāras*.

Next, the SUS. notes the 32 types of *bhramarīs*.¹ After this the 32 *cārīs*—16 on the ground (*bhūmijā*) and 16 above the ground (*nabhojā*) are named. The *Cārīs* are said to be *kaṣṭhādhobharā* (text p 139, v. 123). According to NŚ. 10 3—*ekapadaapracharo yah sa Carityabhisamjñitā*—movement of one foot is *Cārī*.²

Sudhākalaśa, after listing the *Cārīs*, says that in his age the dancers are not learned, they do not know the texts on dancing whereas those who study the texts do not practise dancing. But a study of this science is never properly done without the help of dancers. Thus the texts are not quite explicit and traditional knowledge from dancers themselves is essential. The dancers have their own notes, mostly in their own dialect and they learn dancing through notes in their dialect only. This is also the case, as we know, with our traditional architects or *śāldāras*, *sūtradharas*. As we all know today ancient works on architecture are at present not easily understood, technical terms used in these texts, have often to be properly understood from these artists who often follow scrappy notes traditionally handed down to them. The *Narttakhṛdya*, as noted by our author is again peculiar. Artisans like goldsmiths and others even, today, often have their own special *bhāṣā*. Their symbols, terms etc. are not understood by others. This is called "*Parasī*" in Gujarat and Rājasthan. Sudhākalaśa gives some specimen of the "*Pārasī*" of *Narttakas* (text pp 140-141). It would be worthwhile making a search for such *Parasīs* and notebooks of dancers, architects etc., and publish them.

I am thankful to Muni Śrī Puṇyavijaya and the Director of the Bharatiya Sanskriti Vidyā-Mandir, Ahmedabad for the kind loan of MS P and to the Managers of Śrī Ātmārāmji Jāna Jñāna Mandir, Baroda, for the loan of ms H.

I am also thankful to my friend and colleague Shri J. S. Pade-Shastri who has helped me in various ways in editing this text. To Prof B J Sandesara, the Director, Oriental Institute, Baroda, I am thankful for the interest

¹ For remarks on *bhramarīs*, see below, foot note 2 on SUS text p 139. Bharata defines *Bhramarī* but does not give list of *Bhramarīs*.

² Some ms of NŚ read as NŚ. 10 1—एव पादस्य जहाया करो वत्वात्स्थेव च । समान करो चेष्टा चारीति परिधीति । Cf. also the following remarks of Bharata—वागमि प्रसूत नृस्य चारीति, द्रष्टव्य तथा । चारीति. दृष्टमोक्ष्य चारीति युदे च परिधीति ॥ ५ ॥ यदेतद्वस्तुन नष्ट्य नद्याग्नयेव मरिधत्म् । न हि चार्वा विना विधिप्रत्ययङ्ग सम्प्रवर्धते ॥ ६ ॥ NŚ 10. 5-6, (G O S ed) Vol II. pp. 94-95, also see comm. of Abhinavagupta thereon. In V Dh. 24 63 also *Cārī* = movement of one foot. The V Dh. 20 22-23 further states—पुद्गुमारद्रागश्चेष्टा चारी भवति यादव ॥ २२ ॥ एतैरस्तुत्यैर्ज्ञेया महाचारि नरेभ्यः ।

ग्रन्थस्थ-विषय-सूची

	पुटाङ्का	श्लोकाङ्का
प्रथमोऽध्यायः (गीतप्रकाशनो नाम)	१-१४	१-९५
जिनस्तुति	१	१
भारतीस्तुतिः	१	१
गुरुनमस्कार	१	२
पूर्वग्रन्थकाराणामुल्लेख	१	३
गीतस्तुतिः प्रशंसा च	१	४
देशी-व्याख्या	२	५-७
गीतं स्वराश्च	१	८
पिण्डोत्पत्ति नादोत्पत्तिश्च	२ ३	९-११
गीतम्	३-५	१२-३०
प्रबन्धा	६	३१-३२
रूपकम्	६-७	३२-३७
अङ्गपदकम्	७	३८-४१
जातय सूडाश्च	७-८	४३-४५
ध्रुवा	८-९	४६-५१
मण्डका	९-१०	५२-६८
प्रतिमण्डा	१०-११	६९-७२
नि सारकलक्षणम्	११	७३-७६
अदृतालक्षणम्	११-१२	७७-८०
रासकलक्षणम्	१२	८१-८५
एकतारलक्षणम्	१२-१३	८६-८९
सूडा	१३	९०
	१३-१४	९१ ९५
द्वितीयोऽध्यायः (तालप्रकाशनो नाम)	१५-५३	१-९८
परमं मह —वन्दनम्	१५	१

	पुटादका	श्लोकादका
विजयी नाद	१५	२
जैनमते बाद्योत्पत्ति	"	३-४
ताल-प्रशसा	"	५ ६
ताला मात्रिकालय	१६ १९	७ २२
प्रस्तारा - नष्टोद्दिष्टकलितादय	१९-२३	२३ ३८
ताल - मानभेदात् त्रैविध्यं च	२३ २४	३९-४३
तालानां लक्षणानि पाठादयश्च	२४ ५३	४४ ९८
एकमात्रिकताला	२४	४४
१ एस्ताल	२४	४५
२ आदिताल	२४ २५	४५
३ चण्डानि सारव	२५	४६
४ कौडाताल	२५-२६	४६
५ अतराकौडा	२६	४७
६ तृतीयक	२६-२७	४७
७ लङ्गरोत्तर	२७	४८
द्विमात्रिकताला	२७ २८	४८ ४९
८ सम्पाताल	२८	५०
९ मुष्कलील	२८-२९	५०
१० हस्तगेल	२९	५१
११ द्वितीयक	२९	५१
१२ गारुगि	२९ ३०	५१
१३ प्रतिताल	३०	५१
त्रिमात्रिकताला	३०	५३
१४ रतिताल	३०	५४
१५ नि सारव	३० ३१	५४
१६ दर्पण	३१	५५
१७ सिद्धलील	३१	५५
१८ फटताल	३१	५६
१९ उडुक्क	३२	५६
चतुर्मात्रिकताला	३२	५७ ५८
२० वषाफन	३२	५९
२१ उदीक्षण	३२ ३३	५९

	पुटाङ्का	श्लोकाङ्का
२२ मन्त्राल	३३	६०
२३ वर्णभिक्ष	३३	६०
२४ गालन	३४	६१
२५ मण्डकप्रतिमण्ड	३४	६१
२६ विपमताल	३४-३५	६२
२७ रत्नताल	३५	६३
२८ सन्निगमाद	३५	६३
२९ प्रतापवधन	३५ ३६	६४
३० लीलासाध	३६	६४
३१ रागवर्धन	३६	६४
पञ्चमात्रिकृताला	३७	६५
*३२ अभङ्ग	३७	६६
३३ रायवङ्गाल	३७	६६
३४ व्यग्रवर्ण	३८	६७
३५ अभिनन्दन	३८	६७
३६ राजावद्याधर	३८	६८
३७ राणवङ्गाल	३८	६८
३८ वर्धन	३९	६९
३९ उत्सव	३९	६९
षाण्मात्रिकृताला	३९	७० ७१
४० चाचपुत्र	३९	७१
४१ तन्मित्र	४०	७२
४२ परिक्रम	४०	७३
४३ लदृष्टताल	४०-४१	७३
४४ वनमाला	४१	७४
४५ कन्दप	४१	७४
४६ कौकिल्याश्रय	४१-४२	७५
४७ मकरद	४२	७५
४८ सुकुन्द	४२	७६
४९ चिन्तुमाली	४२-४३	७६
५० चन्दुक	४३	७७

* अत आरम्भ तात्पर्यशब्दे मुद्रणदापम्सनात् । ३२ इति सङ्ख्याङ्क अभङ्गतालस्य समाचान्, किन्तु ग्रन्थस्मिन् ३३ इति सङ्ख्याङ्क मुद्रित इयं पृ० ५३ पश्चात् तात्पर्यशब्दाङ्क ७४ पर्यन्तं विद्वाद्भिः अङ्का घोषनीया । अत्र विषयसूचका समाचीना घोषिता अङ्का दत्ता ।

	पुटाङ्का	श्लोकङ्का
५१ धावर्ति	४३	७७
५२ शरभगी	४३	७८
सप्तमात्रिकताला	४४	७ ८७९
५३ रागभूषामणि	४४	८०
५४ नान्दीताल	४४	८०
५५ धीमन्दन	४४ ४५	८१
५६ चतुसुरा	४४	८१
५७ नारायण	४४	८२
५८ दीपक	४४	८२
अष्टमात्रिकताला	४६	८३
५९ चषपुट	४६	८४
६० त्रिहनाद	४६	८४
६१ त्रयभीताल	४६-४७	८५
६२ चयमङ्ग	४७	८५
६३ धीरज	४७	८६
६४ हलनाद	४७-४८	८६
नवमात्रिकताला	४८	८७
६५ चयताङ्ग	४८	८८
६६ वमल	४८	८८
६७ राजापोलन	४८-४९	८९
दशमात्रिकताला	४८-४९	८९ ९०
६८ रजप्रदीपक	४८ ४९	९१
६९ पञ्चिनायनक	४९-५०	९१
७० पार्वतीलौचन	४९-५०	९२
७१ सिद्धिकीर्ति	५१	९२
त्रिंशन्मात्रिकताल	५१	९३-९४
७२ पूर्णचन्द्रताल	५१	९४
षष्टिमात्रिकताल	५२	९५
७३ पृथ्वीकुण्डलताल (तालएलाकर)	५२ ५३	९६ ९७
तृतीयोऽध्यायः (रागादिप्रकाशनो नाम)	५४ ७३	१-१३१
वीतरागगुणगाने मुक्तिगामित्वम्	५४	१
कलितम्	५४ ५६	२-२२

गणा•	पुटाङ्का	श्लोकाङ्का
स्वरा	५६-५७	२-३४
पङ्कजस्वरलक्षणम्	५७-५८	३५-४०
ऋषभस्वरलक्षणम्	५८-५९	४१-४३
गान्धारलक्षणम्	५९	४४-४५
मध्यमलक्षणम्	५९	४६-४७
पञ्चमलक्षणम्	५९	४८-४९
धैवतलक्षणम्	५९-६०	५०-५१
निषादलक्षणम्	६०	५२-५३
ग्रामलक्षणम्	६०	५४-५५
मूर्च्छनालक्षणम्	६०	५६-५७
तानालक्षणम्	६०-६१	५८-६३
श्रुतिलक्षणम्	६१-६२	६४-६६
रागा	६२	६७-७०
सभाषश्रीरागलक्षणम्	६२-६३	७२-७६
सभाषवसन्तलक्षणम्	६३-६४	७६-८३
सभाषभैरवलक्षणम्	६४	८४-८७
सभाषपञ्चमलक्षणम्	६४-६५	८८-९३
सभाषमैघरागलक्षणम्	६५-६६	९४-९९
सभाषनट्टनारायणलक्षणम्	६६-६७	१००-१०५
रागाङ्गा	६७	१०६-१११
भाषाङ्गा	"	११२
क्रियाङ्गानि	"	११३
उपाङ्गानि	६८	११४
चतुर्विधरागा	"	११५
अलङ्कारस्वरकरणपाटकरणानां लक्षणम्	"	११६-११८
चतुर्थोऽध्यायः (वाद्यप्रकाशनो नाम)	६८-७३	११९-१३०
वीतरागस्तुति	७४-८८	१-९८
चतुर्विधवाद्यानि	७४	१
	७४	१-४

	पुष्पाङ्का	श्लोकाङ्का
पञ्चशब्दा	७५	५
तत्तत्तदीणादिलक्षणम्	८०-७७	६-२३
तत्तवाद्यानि	७७	२४
घनवाद्ये तालसाम्यतालज्ञातरीलक्षणम्	७७	२५-२८
सुपिरे वदलक्षणम्	७८-७९	२९-४०
शङ्खलक्षणम्	७९	४१
मुङ्गलक्षणम्	७९	४२
भेरिलक्षणम्	७९	४३
शृङ्गलक्षणम्	७९-८०	४४
वसुलीलक्षणम्	८०	४५
अन्यानि सुपिरवाद्यानि	८०	४६
मुरजोत्पत्ति - मृदङ्गपाटा - मुरजलक्षणं च	८०-८७	४७-८९
आनद्वयाद्यलक्षणम्	८७-८८	९०-९४
पञ्चमोऽध्यायः (नृत्यप्रसादनौ नाम)	८८-११५	१-१४१
जिनपतिस्तुति	८८	१
नृत्यविद्योत्पत्ति विस्तारश्च	८८-९०	२-१६
त्रिविध नृत्य	९०	१७
अङ्गागानि	९०	१८
उपाङ्गानि प्रत्यङ्गानि च	९१	१९-२१
श्रीर्पाणि शिरोलक्षणं च	९१-९२	२२-२७
दृष्टिलक्षणम्	९३	२८-३१
दर्शनलक्षणम्	९३	३२-३४
ताराकर्मलक्षणम्	९४	३५-३८
पुटकर्मलक्षणम्	९४-९५	३९-४२
श्रृङ्गकर्मलक्षणम्	९५	४३-४५
नासालक्षणम्	९६	४६-४८
अधरलक्षणम्	९६	४९
कपोललक्षणम्	९६-९७	५०-५१
चिबुककर्मलक्षणम्	९७	५२-५४

	पुटाङ्का	श्लोकाङ्का
सभेदप्रथमाज्ञशीर्षलक्षणम्	९३-९८	२८-५६
श्रीवाकण्टस्कन्धलक्षणम्	९८	५७
हस्तकर्माणि	९८	५८-६१
हस्तचारः	९९	६२
हस्तक्रियालक्षणम्	९९-१००	६३
बाहुचारलक्षणम्	१००	६४ ६५
चतुःपट्टिहस्तकलक्षणम्	१००-११०	६६ ११२
असयुतहस्ता	१०० १०४	६६-८१
१ पताक	१०१	७०
२ निपताक	१०१	७०
३ कर्मारामुख	१०१	७१
४ अर्द्धचन्द्र	१०१	७१
५ अराल	१०१	७२
६ शूरतुण्ड	१०१	७२
७ मुष्टिक	१०२	७३
८ क्षिप्रर	१०२	७३
९ कपिश	१०२	७४
१० खडिकासुख	१०२	७४
११ सूचीमुखा	१०२	७५
१२ पद्मबोश	१०२	७५
१३ सर्पशिरा	१०२	७६
१४ मृगशीर्ष	१०२	७६
१५ काङ्गूल	१०२	७७
१६ अलपद्म	१०२	७७
१७ चतुर	१०३	७८
१८ ध्रुवर	१०३	७८
१९ हस्तवक्र	१०३	७९
२० हस्तपक्ष	१०३	७९
२१ रुन्दरा	१०३	८०
२२ मुकुल	१०३	८०
२३ उर्गनाम	१०३	८१
२४ पक्षिस्त	१०३	८१
सयुतहस्ता	१०४ १०६	८२ ९७
१ अबन्दिहस्त	१०५	९१

	पुटाङ्का	श्लोकाङ्का
२ वपातहस्त	१०१	९१
३ वक्त्र	१०५	९२
४ रात्रिकासन	१०५	९२
५ राटकावर्धमान	१०६	९३
६ उमद्र	१०६	९३
७ निपथ	१०६	९४
८ दात्र	१०६	९४
९ पुष्पपुत्र	१०६	९५
१० मकर	१०६	९५
११ गन्धन्तक	१०६	९६
१२ वर्द्धमान	१०६	९६
१३ सुनन्द	१०६	९७
अन्ये सप्तविंशतिसयुतहस्ता (नृचहस्ता)	१०७ १०९	९८ १११
१ चतुरलौ	१०७	९८
२ उद्धूतौ	१०७	९८
३ तलमुखौ	१०७	९९
४ स्वस्तिकौ	१०७	९९
५ प्रकीर्णकौ	१०७	१००
६ अरात्र्यटिकामुखौ	१०७	१००
७ लङ्गितौ	१०७	१०१
८ सूच्यास्यौ	१०७	१०१
९ रोचता	१०८	१०२
१० अर्द्धरेचितौ	१०८	१०२
११ उत्तानवक्षितौ	१०८	१०३
१२ पञ्चवा	१०८	१०३
१३ मितम्बकौ	१०८	१०४
१४ ज्वाङ्घ्यौ	१०८	१०४
१५ करिहस्यौ	१०८	१०५
१६ पञ्चवक्षितौ	१०८	१०५
१७ सुक्षिप्तौ	१०८	१०६
१८ गरुपक्षौ	१०८	१०६
१९ दण्डपक्षौ	१०९	१०७
२० ऊर्ध्वमण्डनौ	१०९	१०७
२१ पार्श्वमण्डनौ	१०९	१०८
२२ उरोमण्डनौ	१०९	१०८

	पुटाङ्का	श्लोकाङ्का
२३ उर पार्श्वमण्डली	१०९	१०९
२४ सुप्रसम्भितौ	१०९	१०९
२५ नागिनाक्षत्राक्षौ	१०९	११०
२६ धीर्धनुर्वलितौ	१०९	११०
२७ उन्वणौ	१०९	१११

हृदयलक्षणम्	११०-१११	११३-११६
उदरलक्षणम्	१११	११७-११८
पार्श्वलक्षणम्	१११-११२	११९-१२०
कटिलक्षणम्	११२	१२१-१२२
ऊरुलक्षणम्	११२	१२३-१२४
जङ्घालक्षणम्	११२	१२५
पादा	११३	१२६-१२८
पादसर्गलक्षणम्	११३-११४	१२०-१२४
म्यानसानि	११४	१२५-१२६
षट्म्यानलक्षणम्	११५	१३७-१४०

षष्ठोऽध्यायः (नृस्यपद्धतिप्रशङ्गो नाम)

तीर्थैरु-मृति
करणानि

११६-१४४	३-१५२
११६	१
११६-१३७	० १११

१ तन्त्रुलक्षणम्	११६	६
२ वाताङ्क	११७	७
३ अग्निलक्षणम्	११७	८
४ वायुलक्षणम्	११७	९
५ जलम्	११७	१०
६ मृत्तिलक्षणम्	११७	११
७ मन्त्रलक्षणम्	११८	१२
८ विज्ञानम्	११८	१३
९ विज्ञानम्	११८	१४
१० वाताङ्क	११८	१५
११ अग्निलक्षणम्	११८	१६
१२ वायुलक्षणम्	११८	१७
१३ जलम्	११८	१८
१४ मृत्तिलक्षणम्	११८	१९

	पुटाङ्काः	श्लोकाङ्काः
१५ पृष्ठम्वस्त्रिकम्	११९	२०
१६ दिक्म्वस्त्रिकम्	११९	२१
१७ ऊर्ध्वरेचितम्	११९	२२
१८ कटीसमम्	१२०	२३
१९ आक्षिप्तरेचितम्	१२०	२४
२० विशिष्टाक्षिप्तम्	१२०	२५
२१ अर्द्धम्वस्त्रिकम्	१२०	२६
२२ अधितम्	१२०	२७
२३ भुजगनाभितम्	१२०	२८
२४ ऊर्ध्वजानु	१२१	२९
२५ निरुक्षितम्	१२१	३०
२६ गृहितम्	१२१	३१
२७ वक्रनमरोचितम्	१२१	३२
२८ रेचितनिरुक्षितम्	१२१	३३
२९ पादापविष्टम्	१२२	३४
३० वलितम्	१२२	३५
३१ घूर्णितम्	१२२	३६
३२ ललितम्	१२२	३७
३३ दण्डपथम्	१२२	३८
३४ भुजगमूलरोचितम्	१२३	३९
३५ नूपुरम्	१२३	४०
३६ वैद्याल्लोचितम्	१२३	४१
३७ ध्रुवरम्	१२३	४२
३८ चतुरम्	१२३	४३
३९ मुगजाक्षितम्	१२४	४४
४० दण्डरोचितम्	१२४	४५
४१ वृथिकनिरुक्षितम्	१२४	४६
४२ कटिरोचितम्	१२४	४७
४३ स्तम्भाक्षिकम्	१२४	४८
४४ छिन्नम्	१२५	४९
४५ वृथिकरोचितम्	१२५	५०
४६ अक्षितम्	१२५	५१
४७ वल्लोरोचितम्	१२५	५२
४८ पार्श्वानुक्षितम्	१२५	५३
४९ स्लाढतिल्वम्	१२६	५४
५० कान्तम्	१२६	५५

	पुटाङ्काः	श्लोकाङ्काः
५१ कुञ्चितम्	१२६	५६
५२ चक्रमण्डलम्	१२६	५७
५३ नितम्बस्वस्तिकम्	१२७	५८
५४ आक्षिप्तम्	१२७	५९
५५ तलविलामितम्	१२७	५०
५६ अर्गलम्	१२७	६१
५७ विक्षिप्तम्	१२७	६२
५८ वर्तितम्	१२८	६३
५९ दोलापादम्	१२८	६४
६० विनिवृत्तम्	१२८	६५
६१ निवृत्तम्	१२८	६६
६२ पार्श्वकान्तम्	१२८	६७
६३ पृष्ठपुञ्जितम्	१२९	६८
६४ शीर्षवर्णितम्	१२९	६९
६५ अतिक्रान्तम्	१२९	७०
६६ विवर्तितम्	१२९	७१
६७ गणनीडितम्	१३०	७२
६८ तलसरोदितम्	१३०	७३
६९ गण्डसूची	१३०	७४
७० परिवृत्तम्	१३०	७५
७१ पार्श्वजानुकम्	१३०	७६
७२ गृध्रावलीनकम्	१३१	७७
७३ सञ्जतम्	१३१	७८
७४ सूची	१३१	७९
७५ अर्द्धसूची	१३१	८०
७६ सूचीविद्धम्	१३१	८१
७७ विलोलितम्	१३१	८२
७८ सर्पितम्	१३२	८३
७९ दण्डपातम्	१३२	८४
८० हरिणप्लुतम्	१३२	८५
८१ प्रेङ्खोलितम्	१३२	८६
८२ नितम्बम्	१३२	८७
८३ स्खलितम्	१३३	८८
८४ करिहस्तम्	१३३	८९
८५ प्रसर्पितम्	१३३	९०

	पुटाङ्काः	श्लोकाङ्काः
८६ मिहविनीडितम्	१३३ -	९१
८७ मिहाकर्षणम्	१३३	९२
८८ पार्थिवेहृष्टितम्	१३४	९३
८९ उपयुतम्	१३४	९४
९० तल्पहृष्टितम्	१३४	९५
९१ जमितम्	१३४	९६
९२ पतितोत्पतितम्	१३४	९७
९३ उरश्चिष्टम्	१३५	९८
९४ प्लाकीडितम्	१३५	९९
९५ ऊरूतम्	१३५	१००
९६ मदनम्बलितम्	१३५	१०१
९७ पादाकान्तम्	१३५	१०२
९८ लताकुक्षितम्	१३६	१०३
९९ कटिनिकुक्षितम्	१३६	१०४
१०० उरूपाटितम्	१३६	१०५
१०१ रुपभवीडितम्	१३६	१०६
१०२ छोलनम्	१३६	१०७
१०३ नागापमर्षितम्	१३६	१०८
१०४ शनटास्थम्	१३७	१०९
१०५ गङ्गावतरणम्	१३७	११०
द्वात्रिंशद्-अङ्गहारा	१३७-१३८	११२-११९
अमर्य	१३८-१३९	१२०-१२२
चार्य	१३९-१४०	१२३-१२७
नर्तका नर्तकभाषा च	१४०-१४१	१२८-१३१
पद्मतिलक्षणम्	१४१-१४२	१३२-१३९
सभापतिलक्षणम्	१४२	१४०
सभ्यलक्षणम्	१४२	१४१
सभालक्षणम्	१४२	१४२
वङ्कारलक्षणम्	१४२	१४३
गन्धर्वरञ्जकलक्षणम्	१४२	१४४
अन्धकर्तु प्रशस्तिः	१४३-१४४	१४५-१५२

॥ श्री ॥

मलधारिगच्छीय-वाचनाचार्य-सुधाकलश-विरचितः

सङ्गीतोपनिपत्सारोद्धारः ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ ६ ॥ ॐ नम सर्वज्ञाय ॥^१

आनन्दनिर्भरपुण्ड्रपङ्कजाक्षी-

‘नाट्यक्षणश्रुतिहारलताविमुक्तै ।

मुक्ताफलैः किल दियापि विसर्पितारा

यद्देशनावनिरभूत् स जिनः श्रियै व ॥ १ ॥

विश्वस्य संशयमयज्वलनोद्गहेति-

निर्वापणाय^२ किल या वहते करेण ।

प्रौढं कमण्डलुमहो अमृताभिपूर्णं

सा भारती यवतु वः श्रुतदानवीरा ॥ २ ॥

न क्रूरकुम्भधराय नदीश्वराय

नात्यन्ततापविषमाय दिवाकराय ।

नोद्यत्कलङ्ककलुषाय निशाङ्गराय ।

तस्मै नमोऽस्तु गुरवे गुरुमैत्राय ॥ ३ ॥

शैलात्मजा-कोदल-दन्ति(चि)लाद्यै-

रन्यैश्च भोजप्रमुखैः प्रणीतान् ।

सद्व्यसार्थान्^४ परिप्रेक्ष्य सम्यग्

वितन्यते म्वानुभवं च सिद्धिन् ॥ ४ ॥

1. H. & K. read: ॥ १० ॥ ॐ नमविद्वानन्दरूपभगवते परमानने ॥

2. P.—नाथ०

3. K.—निर्वाणाय

4. P.—सर्वान् for सर्वान्

स्वराश्रोभयजा केचिन्मुरयाम्तेषु च देहजा ।

देहश्च पिण्ड इत्युत्तमदुत्पत्ति पुरोच्यते ॥ ११ ॥

पितु शुत्राच्च मातुश्च शोणिताद् गर्भसम्भव ।

स्वसर्म्परिणामेन जीवन्मोक्षपत्तिरिष्यते ॥ १२ ॥

शुक्रम्याधिक्यतो बाल कन्या शोणितगारवात् ।

शुक्रशोणितयो साम्ये पण्डत्व तम्य जायते ॥ १३ ॥

नृनेहे यदि सूर्य स्यान्नार्या शीतस्रो यदि ।

मिन्दो सञ्जायते पुत्रो वैपरीत्ये तु कन्यका ॥ १४ ॥

सूर्यद्वये बीजनाश पण्ड क्षत्रियुगे भवेत् ।

ऋतो समर्त्तिर्न पुत्रो विपद्ये पुत्रिका मता ॥ १५ ॥

सर्वतन्तुगत नीर यथैकरूपं कृष्यते ।

सर्वनाडीभित्त वीर्यं तद्वद्भातेन पात्यते ॥ १६ ॥

शुक्रतु पुरुषो मिन्दोराधिसयाद् द्वादशान्दिक^१ ।

रक्तं स्त्री तु मातदारक्ताधिसयाद् दद्यान्दिक्^२ ॥ १७ ॥

यद्यप्यूर्ध्वं ण्वास्या रक्तोऽमिरपतेदती ।

मा मत्स्यादा मपलिना यार्द्धवयादेव नार्यत ॥ १८ ॥

‘चिह्नानि भ्रग्माधुर्माज्ञाशी प्रौढाऽपि कथ्यते ।

अभ्रग्नपण्डपण्ड्यु^३ कन्यातीर्त्तरोऽपि म ॥ १९ ॥

‘कार्कश्याच्छिन्नरूपत्वात् पुण्यान्व शिव उच्यते ।

स्त्रीनिशान्सुदुर्भारत्वाच्छक्तिर्भावेण मथ्यते ॥ २० ॥

१ H & K — ६६ रक्तं इत्युक्त्वा ।

२ H & K — ०६६६ ।

३ H & K — ०१६६ ।

४ P — विद्वत् । H & K विद्वत् इत्युक्त्वा नास्ति ।

५ H & K — ०००० P — ०००० ।

६ P — ०००० इत्युक्त्वा नास्ति ।

H & K — ०००० इत्युक्त्वा नास्ति ।

शिवशक्तिमय विश्वमत प्रोक्त चराचरम् ।

'प्रत्यक्षौ लक्षितौ तालो नादाच्छक्तिशिवात्मकौ' ॥ २१ ॥

न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहित शिव ।

शिवोऽपि शिवता याति कुण्डलिन्या विवर्जित ॥ २२ ॥

शिवशक्त्यात्मकात् पिण्डात् पञ्चभूतप्रतिष्ठितात् ।

मुस्य उत्पद्यते नादस्तदुत्पादित पुरा ॥ २३ ॥

पिण्डादुत्पद्यते नादो नादाद् गीत च सम्भवेत् ।

गीतोत्पत्तावत् पिण्डान्नादोत्पादितोच्यते ॥ २४ ॥

नाभौ यत् कूर्मचक्र स्यात् तस्य कन्दे तु पद्मिनी ।

तस्या नाले च यत् पत्र तस्मिंश्च कमल स्थितम् ॥ २५ ॥

तत्र च ज्वलनो भूतो वायोस्तस्माच्च सम्भव ।

तत 'सिद्धध्वनेर्योगादेप नादस्तु जायते ॥ २६ ॥

नादात्म(त्मा)नखयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।

पर ब्रह्म परा शक्तिरोद्धारो नादसम्भवा' ॥ २७ ॥

1 P — प्रत्यक्षौ लक्ष्यते

2 H & K — नादाच्छक्तिशिवमयी ।

3 P ददाद् cf शरीराद् नादमभूतिर्गीत नादान् प्रवर्तते ॥ १४ ॥

—स० चू०, p 2

4 P — नादो

5 P — सिद्धध्वनियोगादेयो cf बहिर्माह्वसंयोगात् समुपजायते ॥ १९ ॥

—बृहदेयी, नादात्पतिप्रकरण, p 3

6 H & K — शक्तिरौद्धारो

7 cf with verses 25 to 30 of our text the following verses from सङ्गीततत्त्वमयार of पार्थदेव —

नादात्मानखयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥ २ ॥

नाभौ यद्ब्रह्मण स्थानं ब्रह्मपथिद्य यो मत ।

प्राणस्तन्मध्यवर्ती स्यादमे प्राणान् समुद्भव ॥ ३ ॥

भूमिनाहनवार्याणां भवमात्रस्य सम्भवा ।

पथार प्राण इत्युक्तो दकारा बहिरुच्यते ॥ ४ ॥

नाकारः प्राणसंज्ञः स्याद्कारो वहिरुच्यते ।
 मेहेतात्नादशब्दः स्यात् स च पञ्चविधः स्मृतः ॥ २८ ॥
 अतिमूक्षमस्तथा सूक्ष्मः पुष्टापुष्टौ च कृत्रिमः ।
 नाभिदेयेऽतिमूक्षम स्यात् सूक्ष्मश्च हृदये भवेत् ॥ २९ ॥
 पुष्टं कण्ठे त्वपुष्टं तु शीर्षे वज्रे तु कृत्रिमः ।
 नादोत्पत्तिरिति प्रोक्तं गीतल्हमाऽधुनोच्यते ॥ ३० ॥

(इति नादोत्पत्तिः ।)

अर्धोऽयं नादशब्दस्य मन्त्रान् परिष्कारितः ।
 स च पञ्चविधो नादो मत्तद्विधेयमस्य ॥ २८ ॥
 अतिमूक्षमथ सूक्ष्मं पुष्टं पुष्टं कृत्रिमः ।
 अतिमूक्षमो भवेत्तामो हृदि सूक्ष्मः प्रकाशने ॥ २९ ॥
 पुष्टोऽभिव्यज्यते कण्ठे त्वपुष्टः शिरसि स्मृतः ।
 कृत्रिमो मुखदेशे तु रथानभेदेन भावने ॥ ३० ॥
 अध्वजः शिरसाभ्युक्तः कथितोपरधने ।
 बिन्दुत्पद्यते नादशब्दादभिव्यक्त्याद्यम् ॥ ३१ ॥

—सं० सू० सा०, I, 2-8

1. H, marginal gloss—कृत्रिमः पुष्टः तात् पाम दैव पञ्चविधः एते उच्यन्ते । ऊर्ध्वगा ।
 भयः प्रकाशान्तरं पञ्चविधः उच्यन्ते । अहन् भवाहन् दग्धाहन् कराहन् भवाहन्
 (भवपञ्च) ।

cf. नाकारः प्राण इत्युच्यते द्वास्तौ बहिर्भवे ॥ १७ ॥
 अर्धोऽयं नादशब्दस्य मेहेतात्नादशब्दः ।

—ग्रीकानुवृत्तानि (G O S), pp 2-3

cf. : also बहोरी, नादोत्पत्तिरस्य १४ 22-23, p 3

2. cf. अतिमूक्षमथ सूक्ष्मं पुष्टं पुष्टं कृत्रिमः ।
 अतिमूक्षमो भवेत्तामो हृदि सूक्ष्मः प्रकाशने ॥ २९ ॥
 पुष्टोऽभिव्यज्यते कण्ठे त्वपुष्टः शिरसि स्मृतः ।
 कृत्रिमो मुखदेशे तु रथानभेदेन भावने ॥ ३० ॥

—सं० सू० सा०, p 3

cf. also, गीतल्हमा, ४ १७

बहोरी, op cit., pp, 3, १४ 23-25 The text uses the terms
 ध्वज & भवज for पुष्ट and अपुष्ट.

अथ गीतम्^१

अनिबद्ध निबद्ध च गीतमित्थं द्विधा भवेत् ।

‘आल्पयाद्यङ्गमात्रेणानिबद्ध तु प्रकीर्तितम् ॥ ३१ ॥

निबद्ध तु सधात्वङ्ग^२ तस्य भेदत्रय भवेत् ।

‘प्रबन्धो रूपकं वस्तु प्रबन्धस्याथ लक्षणम् ॥ ३२ ॥

(अथ प्रबन्धा)

रागैर्विचित्रैर्विविधेस्तालैः पाटपदादिभिः^३ ।

निबध्यन्ते मातृकाद्या प्रबन्धा द्व्युत्तर^४ शतम् ॥ ३३ ॥

मातृकास्यो हयलील इमलीलश्च कुन्दक ।

रागरुन्दम्बरुश्चैव हसलील सुदर्शन ॥ ३४ ॥

पञ्चतालेश्वरश्चर्या सिंहविक्रान्तनन्दनौ ।

रणरङ्गो जयश्रीश्च विजयो हर्षवर्द्धन ॥ ३५ ॥

1 H & K —omit P —गीतमथ

2. H marginal gloss—बावौस आनति
cf with this verse—

अनिबद्ध निबद्धं च गीतं तद्विविधं मतम् ।

आल्पस्युर्ध्वनिबद्ध(?)भ्याम् स्वररागविभेदतः ॥ ३० ॥

तालतिर्द्विविधा ज्ञेया विधौ प्राञ्जयेति च ।

बाधरानधरा चेति द्विविधापि चतुर्विधा ॥ २८ ॥

चतुर्विधाप्यष्टविधा यतालालभेदतः ।

या पुनः षोडशविधा शुद्धतालविभेदतः ॥ २९ ॥

—म० स० मा०, १ १७-२९, p 3

3 H & K —सदातङ्ग

4 Marginal gloss in H —मातृकादयः प्रबन्धा द्व्युत्तरशतः । उद्ग्राहाद्याथ नार
इत्यादि रूपकं । वस्तु सूहाधुवादयः ।

cf with our v 32b,—प्रबन्धो रूपकं वस्तु निबद्धस्याभिज्ञानयम् ॥ १ ॥

—म० स० सा०, ४ १ p 23

5 Marginal gloss in H —आदिशब्दान् दशतालैः

6 P —प्रबन्धादुत्तरं शतम् ।

पाटवन्धः स्वरपदं पूर्वाणि करणानि च ।

वर्तिनी नन्दललित इत्याद्यास्ते तु नामतः ॥ ३६ ॥

प्रबन्धबन्धकर्तारो विरल भूतलेऽधुना ।

तद्वायनाश्च न^१ प्रायोऽतो नोक्तास्ते सविस्तराः^२ ॥ ३७ ॥

(अथ रूपकम्)

उद्गाहाद्याश्च चत्वारस्तथा च षट् स्वरादयः ।

यत्रैतानि निबध्यन्ते तद्वातं रूपकं विदुः ॥ ३८ ॥

उद्गाहो मेलपकश्च ध्रुवाभोगौ क्रमादमी ।

आदौ उद्गाह्यते गीतं तेनोद्गाहः स भण्यते ॥ ३९ ॥

ध्रुवो ध्रौव्यात् प्रबन्धेष्वथाभोगः पूरणाद् भवेत् ।

प्रोक्तो मेलपकस्तस्मादुद्गाहध्रुवमीलनात्^३ ॥ ४० ॥

चतुर्भिर्घातुर्भिर्वदं निबद्धं^४ गीतमुत्तमम् ।

त्रिभिश्च मध्यमं द्वाभ्या कनिष्ठं विबुधाः विदुः ॥ ४१ ॥

(अथ अङ्गपदकम्)

उद्गाहादिचतुष्कात्तदङ्गपदकमथोच्यते ।

स्वरा रागास्तालतेज्जा^५ विरुदाः पाटपदानि च ॥ ४२ ॥

स्वरा, पट्टजादयो ज्ञेया रागाः श्रीरागमुख्यकाः ।

कालमानकरास्ताल एकतालीमुखाम्नु^६ ते ॥ ४३ ॥

1. H & K.—तद्वायना न.

2. H. & K.—सुविस्तराद्.

3. H. & K.—मेलनात्.

4. P. निबद्धे.

5. H. & K.—तेना.

6. H. & K.—मुख्याश्च.

cf. with our vv. 33, & 38-41 —

चतुर्भिर्घातुभिः पङ्क्तिर्वाङ्मयः स्यात् प्रणयते ।

तस्मात् प्रबन्धः कथितो गीतस्थानकोक्तिर्दे^१ ॥ २ ॥

रामान्वारोफणा नेत्रु^२ स्यादस्मिन्पङ्क्तिभिः ।

उद्गाहाद्यास्तु चत्वारः स्वरादीनि च षट् तथा ॥ ३ ॥

वदन्ति यत्र स ज्ञेयः प्रबन्धो वस्तुतज्ज्ञया ।

आदौ उद्गाह्यते गीतं येनोद्गाहः स वर्तितः ॥ ४ ॥

तत्रतेज्जा यदुच्यन्ते तेज्जाम्ते^१ शुभकारका ।
 विरुता शौर्यमास्यान्ति 'द्विषामुद्रेकदायिन'^२ ॥ ४४ ॥
 पाटा वाचभगा वणा पदमर्थप्रकाशकम् ।
 गीतस्य स्वरतालाम्या पादाम्या मर्त्यवद्भूति ॥ ४५ ॥

(अथ जातयः)

द्वयङ्गादिकप्रमथाना पञ्चोक्ता जातयः क्रमात् ।
 द्विधुति स्यात् त्रिधुतिश्च तथा प्रोक्ता चतुःश्रुति ॥ ४६ ॥
 अनियुक्ता च निर्युक्ता पञ्चैता जातयः स्मृता ।
 रूपसोऽय दशभवो वस्तु सूडा घृषादयः ॥ ४७ ॥
 सूडा( ) पञ्चविधा प्रोक्ता उत्तमोत्तम उत्तम ।
 मध्यमोऽथ जघन्यश्चातिनयन्यः क्रमादमी ॥ ४८ ॥
 उत्तमोत्तमसूडस्तु सालिगा(सालगा)स्यो महारमः ।
 प्रवर्तते सुखकर सोऽय सर्वजनप्रिय ॥ ४९ ॥
 आद्यो ध्रुवस्ततो मण्ड प्रतिमण्डो निसारुः ।
 अट्टतालस्ततो रास एकतालीत्यमी क्रमात्^३ ॥ ५० ॥

प्रोक्ता मेलपकृतञ्जैरुद्गाह्यमेलनात् ।

प्रबन्धेषु ध्रुवत्वेन प्रबन्ध इत्यभिधीयते ॥ ५१ ॥

स्वयं यत्र प्रबन्धः स्यादननैव प्रयुज्यमानम् ।

आभासः कथितत्वेन परमर्हिमहोभुगा ॥ ५२ ॥

वज्रौ मेलपकाभोगौ प्रबन्धेषु दिनातयुः ।

निघातुप्रबन्धेषु तयारेक विवर्जयेत् ॥ ५३ ॥

× × ×

अङ्गनमैर्या कनापि यदुक्तं तन्न साम्प्रतम् ॥ ५४ ॥

—स० म० सा० ४ २९ pp 23 24

1 H & K —तनास्त

2 H & K —द्राभ्यासु०

3 P —•सुदयदायिन

4 H marginal gloss—भुवा चर्चलाया वाटा कमलकराया यत्र मरुका तिनरा
 वा-रन्वार प्रतिमेट्टा समराइयाया वागा निमारुका निगकराया वाडा अट्टाला
 रुनुआल्ला पट्टरामका एकताली निवा रामा तारा च चन्द्रिका ॥

यथा सरो विना नीर यथा गीत ध्रुव विना ।

पोडशाना ध्रुवाणा च तस्मात्तद्धम प्रचक्ष(क्ष्य)ते ॥ ५१ ॥

(अथ ध्रुवा)

जयन्त जेग्वगेत्माहो ततो मधुरनिर्मलै ।

रुन्तल कमलध्वारो^१ नन्दनश्चन्द्रशेखर ॥ ५२ ॥

कामदो विचयास्थश्च कन्दर्पचयमङ्गलै^२ ।

तिलको रलितश्लेषा नामतो लक्ष्म तूच्यते ॥ ५३ ॥

उद्गाटे^३ स्यात् पदद्वन्द्व मध्ये कार्यं पदद्वयम् ।

आभोगे पदयुग्म म्यात्वण्डानीत्य ध्रुवस्य पद ॥ ५४ ॥

पदपदन्तुत्तम प्रोक्तो मध्यम पञ्चभि पद ।

कनिष्ठश्च चतुभि स्यादित्थ ते त्रिविधा ध्रुवा ॥ ५५ ॥

उद्गाहखण्डनद्वन्द्व शुद्धयुक्तिविनिमितम्^४ ।

अन्यानि तु पदानि म्यु सग्राणि नियमादृते ॥ ५६ ॥

ध्रुव आरोप्यते तस्मादथाभोगस्य खण्डके ।

नेतुर्नामाङ्कित चाद्य गातुर्नामाङ्कित^५ पदम् ॥ ५७ ॥

एकादशाक्षरात् खण्डादैकैकाक्षरवर्द्धित ॥

खण्डैर्ध्रुवा पोडश म्यु पदविंशत्यश्वरागधि ॥ ५८ ॥

आदिताले च^६ शृङ्गारे जयन्त प्रथमो ध्रुव ।

एकादशाक्षरपटो ह्यायुर्द्विस्त्रो मत ॥ ५९ ॥

Note that in v 50 निमाङ्क is given for नि माङ्क which latter is not permitted by metre. Possibly नाग्य and नि माङ्क were known as नाग्य and निमाङ्क in the region in which this work was composed.

१. P —चामरा

२. H & K —कन्दर्प चयमङ्गल

३. P —उद्गाहेऽस्मान्

४. H & K —शुद्धयुद्धाशानाम्

५. H & K —नामाङ्कित

६. P —नाग्य

दोमरस्तु' गमे वीरे हम्के म्यामिभाग्यद ।
 उन्मादश्च रसे वीरे जगणे विनयप्रद ॥ ६० ॥
 शान्ते च मधुरो 'गेयमालेनानन्ददायक ।
 फारण्ये निर्मले गेय परताव्या सुखप्रद' ॥ ६१ ॥
 अद्भुताम्ये रमे श्रीद उन्तले लघुगेयरे ।
 आनन्दश्च' ध्यापि) कमल शृङ्गारे सुखदृष्यम् ॥ ६२ ॥
 चारश्चाचपुटे' तालेऽभीष्टदम्भुते गमे ।
 मन्दन कन्दुके ताले' शृङ्गारे मौम्यदायक ॥ ६३ ॥
 रीद्रे तृतीयतालेन श्रीद स्वाच्चन्द्रसोमर ।
 कामदस्तुरगलीलेऽद्य शृङ्गारे सौम्यदायक' ॥ ६४ ॥
 विनयो दर्पणे ताले' शृङ्गारे कीर्तिदायक ।
 अद्भुते चाटुतालेन' कन्दर्प कुलशुद्धिश्च ॥ ६५ ॥
 जयमङ्गलस्तु शान्ते सुखदो हसलीलके' ।
 लीलातालेन शृङ्गारे तिन्मो धनशुद्धिश्च ॥ ६६ ॥
 अद्भुते' ललितो गेयः श्रीदश्च (ध्या) चपुटेन च ।
 "षड्विंशत्यश्वरपदम्बैर्कामपरवर्द्धनात् ॥ ६७ ॥
 इति सद्दक्षेपनश्चाभी योन्त्रोदीरिता भुम्भ ।
 पूर्वोक्तमण्टमादीना नामान्याहुर्नृधात्रमम् ॥ ६८ ॥

(अथ मण्टमा)

कमलाकर कलाप (पञ्च) समलक्ष्य सुन्दर ।
 बल्लभो मङ्गलाश्चाभी पटुक्ता मण्टका बुधै ॥ ६९ ॥

1 P — अथ	2 P — गारव्यान्
3 H & K interchange the order of verses 61 and 62	
4 P — कामरथ चरन्	5 P — कुट्टक दारे
6 P omits verse 64	7 H & K — द्योततालन
8 H & K — आटुता न	9 P — हसलील
10 P अद्भुत	11 H — षड्विंशत्यश्वर पान्स्वर्कैश्च

पूर्णं गण्डद्वयं गेयमुच्चैः गण्डं ततः परम् ।
 ध्रुवं आरोप्यते तस्माद्वाभोगो गीयते सट्टम् ॥ ७० ॥
 कमलाङ्गस्तु गेयं शृङ्गारे जगणेन च ।
 मगणेन च गातव्यं कलापं करुणे रसे ॥ ७१ ॥
 शृङ्गारे सुन्दरो मण्डः सगणेन च गीयते ।
 अद्भुते बल्लभो येन शृङ्गारे भेन मङ्गलः ॥ ७२ ॥

(अथ प्रतिमण्डः)

प्रतिमण्डः अधोच्यन्ते चत्वारोऽमरमन्दिरो ।
 विचारं तुन्दसज्जथ तेषां लक्ष्माऽथ कथ्यते ॥ ७३ ॥
 मण्डत् प्रतिमण्डस्य सप्तं ग्राहादिकं मतम् ।
 प्रतिमण्डेन तालेन शृङ्गारे प्रथमोऽमरः ॥ ७४ ॥
 गुरणा वा लघुद्वन्द्वे कारण्ये मन्दिरो मतः ।
 विचारम्वद्भुतो (ते) गेयो विरामान्तालपुद्गयात् ॥ ७५ ॥
 कुन्दाख्यं प्रतिमण्डोऽपि गुणद्वन्द्वात् तथाद्भुते ।
 गेया त्रिलम्बमानेन मर्योऽपि प्रतिमण्डका ॥ ७६ ॥

इति प्रतिमण्डनक्षणम् ॥

(अथ नि सारः)

'नि सारः' अधो विज्ञेयं गोदात्रं ममगद्वयम् ।
 निशान्ते नन्दरुद्रयोः वाञ्छितो निन्दमथा ॥ ७७ ॥

- 1 v 71 is omitted in H & k. This verse refers to कमलाङ्ग and बलाङ्ग only. The use of बलाङ्ग is omitted in H & k & P. It is obvious, therefore, that at least one line is missing in our ms. Possibly v 71 was of three lines originally.
- 2 H & k — तालं मननम् 3 H & k — तालं नन्दरुद्रयोः
- 4 H — मर्यो सट्टाङ्गं क. मर्यु with a marginal correction of मर्यु for क.
- 5 H & k — प्रथमं नर 6 H & k — तु
- 7 H & k — मर्यु 8 H & k — त्रिलम्बमानेन
- 9 H & k — मर्यु for मर्यु 10 H & k — नन्दरुद्रयोः

समराम्न्यो रसे वीरे निरामान्तालधुद्वयात् ।
 द्रुतयुग्माल्लघुश्चैत्रो निगले चाद्भुतो रस ॥ ७८ ॥
 द्रुतात् ल (ताल) धुद्वयेन स्यात् नन्दस्तु करणे रसे ।
 द्रुताद्भुतल्लघुश्चैत्रो वैमुण्डो वीरहास्ययो ॥ ७९ ॥
 द्रुतद्वन्तालधुद्वन्तालचृङ्गारे वाञ्छितो मत ।
 विजयस्तु गुरद्वन्तालचृङ्गारे विजयप्रद ॥ ८० ॥

इति नि.मारकलक्षणम् ॥

(अथ अट्टताल)

अट्टतालोऽपि षोढा (स्यात्) नि शङ्खश्चमरामरा ।
 अरविन्द मुनन्दश्च महाशीलोऽथ लम्पणम् ॥ ८१ ॥
 अट्टतालेन तालेन गातव्यश्चाट्टतालः ।
 लघुना गुरणा सोऽय नि शङ्खो वीरहास्ययो ॥ ८२ ॥
 द्रुतयुग्माल्लगा म्याता चमरेऽद्भुतनिमिते ।
 लगुरभ्या द्रुतद्वन्तालमर करणे रसे ॥ ८३ ॥
 द्रुताल्लघुगुरश्चैत्रोऽरविन्दे वीरहाम्यने ।
 विन्दुयुग्माल्लघुर्यत्र म शङ्गारे मुनन्दक ॥ ८४ ॥
 महाशीलो रमे शान्ते गुरयुग्माल्लघुद्वयात् ।
 अट्टतालस्य नामानि प्रोक्तानि बहुधा बुद्ध ॥ ८५ ॥

इत्यट्टताललक्षणम् ॥

(अथ रासक)

षड्विधो रासकश्चाथ कम्बुजो मन्दिराम्बुजौ ।
 विनोश्चन्द्रमरमारेतेषामथ लक्षणम् ॥ ८६ ॥

1 P — निरामान्तलधुद्वयान

2 H & K — लघुल्लेख

3 P — करणा रस

4 H & K — नि मारक

5 H & K — मरणा रसे

6 H marginal gloss ॥ न विदुः — द्रुत इति उच्यते

रासकेनेव तालेन^१ रासका कम्बुजोऽद्भुते^२ ।

^३आलापादेध्रुवपदान्मन्दिरं कुरुणे रसे ॥ ८७ ॥

उद्गाहश्च द्विखण्डं स्यादालापोऽस्य तु सोऽम्बुज^४ ।

आलापान्ताद् ध्रुवपदाद् विनोदं प्रथमे रसे ॥ ८८ ॥

द्वितीयं खण्डमुद्गाहे तूच्चं यस्य स चन्द्रक ।

उद्गाहाऽभोगयो भ्रवणदुच्चात् सरसरासक ॥ ८९ ॥

इति रासकलक्षणम् ॥

(अथ एकताली)

एकताली त्रिधा ज्ञेया रामा^१ तारा च चन्द्रिका ।

पञ्चमात्रिकनालेन द्रुता^२ मध्या विलम्बिता ॥ ९० ॥

इत्येकतालीलक्षणम् ॥

(अथ सूडा)

उत्तमं सालि^१ रं ग सूटे ध्रुवार्धं सप्तभिर्भजेत् ।

^२त्रिविडा(त्रिविधो) ^३क्षम्पतालार्धयुक्तश्च विविधं पदै ॥ ९१ ॥

परिपूर्णो भजेत् सूडं केचिदाचक्षुरित्यत^४ ।

हीनस्तु^५ मध्यमं प्रोक्तोऽधमो हीनतरं तथा ॥ ९२ ॥

इत्युत्तमोत्तममालि(ल)गमसूडः^६ ॥

१ H marginal note—रुगात् इदं अभोगं द्वि

२ H. marginal correction—सोऽम्बुजो for कम्बुज
P—कम्बुजोऽद्भुतः ।

३ H—आलापादेध्रुव पदान्

४ P—उद्गाहस्य इदं खण्डं रासदाशालास्य नाम्बुजः ।

५ P—रामा

६ H & K—द्रुता

७ H & K—त्रिविधा ८ H & K—कम्प

९ H & K—आचक्षुरत्यतः १० P—हीनस्तु

११ P—इत्युत्तमोत्तमं सालगं सूडः ।

H—इत्युत्तमोत्तमं सालगं सूडः ।

एलासूडस्तुतम म्याद् गणैलाख्यश्च^१ मध्यमः ।

देहीमूडो^२ जघन्यश्चान्सूडोऽतिजघन्यरुः ॥ ९.३ ॥

प्रत्येक तेऽपि विज्ञेया उत्तमा मध्यमाऽधमाः ।

एलादेह्यलिमूडास्तु^३ नोक्ता अन्यस्य गौरवात् ॥ ९.४ ॥

‘सूडादिबन्धक्रमरीतिविद्यो

रागेषु तालेषु महाप्रगल्भः’ ।

गीते रसे चाऽपि विशेषविज्ञो

भवेत् स भूपालमभावतंसः ॥ ९.५ ॥

इति मलधारिगच्छमण्डनधाराजशेखरसूरिदिग्विजयराचनाचार्यधीमुवाचलशविरचितं स्वोपश-
सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारं गौडप्रकाशनो नाम प्रथमोऽध्यायः^४ ॥ १ ॥

१ P — गणैर्लाम्यश्च.

H. & K. — गणैर्लाम्यश्च.

२ H & K — देहीसूडा.

P. — देवासूडा

३ H & K — ऐक्यालिमूडास्तु with marginal correction in H. as
श्रुता for श्रुत्या.

४ H & K — श्रुत्यादिवन्ध० with a marginal note (or correction)
in H — एलासूडादिबन्ध .

५ P — तालेषु च प्रगल्भः.

६ H & K add समाप्त ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रागो यत्र न चेव नापि निगदा भाषास्ति यद्वाहिणी^१

यद् दूरे^२ श्रुतिपेदिनोऽपि विषयग्रामोऽपि यस्माद्वाहि ।

स्त्रीचित्तादिषु^३ मूर्च्छनैव(क)मनसो न म्युर्यदालोककात^४

तद् वन्दे परम मह प्रतिपद गीताद्यन(द)न्याद्रुशम् ॥ १ ॥

द्राक्षापानकमोदकादिरसप्रत्यास्वादग्रन्था^५ अपि

स्वर्गस्था क्षि(क्ष)पयन्ति^६ कालमखिल यस्मिन्निर्लिप्ता सुत्वम् ।

दत्ते यत्^७ परम पद जिनपतिर्देवो यदाराधित

मत्पिण्डप्रभव म ऋऽपि विजयी नादो विशुद्ध सताम् ॥ २ ॥

ये चमिण स्युनिधयो नवपु

शङ्खामिधानो नवभो निधिर्ध ।

तूयाणि वाद्यानि^८ सनाटकानि

मवाणि तत्रैव ममुद्भवते ॥ ३ ॥

इति जनमते तूर्यत्रिन्स्योत्पत्तिरिष्यते ।

हरात् सङ्गीतनिष्पत्ति प्रसिद्धा त्रिखिले जने ॥ ४ ॥

गीत वाद्य तथा नृत्य तालवर्जं न शोभते ।

नालामात्रान्न मेल म्याद्रमेलद्रव्यवस्थिति^९ ॥ ५ ॥

न रङ्गमव्ययस्थातो विना रङ्ग जुतो लय ।

लय विना न मौम्य म्याव तन्मूल ताल उच्यते ॥ ६ ॥

1 H & K — भाषा ऽयद्वाहणी

2 P — श्रुतदावनाऽपि

3 H & K स्त्रीचित्तादिषु

4 H & K — न म्युर्यदालोककातद्दे

5 H & K — रसप्रत्यास्वादग्रन्था

6 A better reading would be क्षयन्ति but P H & K read पयन्ति

7 H & K — यत्

8 P — नाद्यानि

9 H & K — म्याद्रमेलद्रव्यवस्थिति ।

(अथ तारा)

‘कालमानमस्तालश्चतुर्धा ॥ द्रुतादिभिः ।
 द्रुतो लघुर्गुरुश्चैव प्लुत सजाय तद्वत् ॥ ७ ॥
 द्रुतादीनां चतुर्णां म्यु पञ्च पञ्चमिधा क्रमात्^१ ।
 गिन्दुक च द्रुत व्योम त्र्यङ्गन चाद्वैमात्रिकम्^२ ॥ ८ ॥
 व्यापक मरलो ह्रस्वो लघुर्मात्रिक^३ इत्यपि^४ ।
 गुरुर्दीर्घस्तथा यत्र कला चैव द्विमात्रिक^५ ॥ ९ ॥
 त्रिमातृ(त्रि)क प्लुतो दीप्तम्यङ्ग सामोद्भवस्तथा^६ ।
 अर्द्धद्रुत पञ्चमद्र पञ्चासपि मत्तौ सुधै^७ ॥ १० ॥
 अर्द्धद्रुत चतुर्भागमष्टभाग विरामगम् ।
 पञ्चमद्रो विप्लुत म्यात् पञ्चमात्रिकृत्तरङ्गा^८ ॥ ११ ॥
 प्रस्तारेऽनुपयोगित्वादेता प्रायो निरर्थका^९ ।
 सोपयोगौ विरामादिकालमानकरो परम्^{१०} ॥ १२ ॥

१ H & K — कालमानकृतः ।

२ P — द्रुतादीनां च नामानि प्रत्येक पञ्च पञ्च तु । Both the readings of H as well as P are good & mean the same thing but I have preferred H (& K) in view of what follows

३ H & K — चाद्वैमात्रिकम्

४ H — लघुमात्रिकः ।

५ P reads as ११^३ — व्यापका मात्रिका हस्त मरलश्च लघुमन्थाः ।

६ P reads as ११^३ — गुरुर्दीर्घश्च यत्र कला चैव द्विमात्रिक ॥

७ P reads as १०^३ — त्रिमात्रस्तु प्लुता दीप्ता लघ्वणा द्रवस्तथा ।

८ P omits १०^३ above and reads, instead as १०^३ —
 अर्द्धद्रुत चतुर्भागमष्टभाग क्रमण च ।

९ P reads as ११ II — द्रुतम्यादस्य नाम स्थान पर प्राया निरर्थकः ।

विप्लुत (विप्लुत) पञ्चमद्रश्च पञ्चमात्रिक इत्यादि ॥ ११ ॥

१० P reads — प्रस्तार च निरर्थकान्तो प्राया निरर्थको ।

११ P reads — गका माका पञ्चमद्र वाया शेषास्तथाऽश्रया ॥ १२ ॥

कालप्रमाणकृत्ताल्मूलाद्रुतादयः ।
 अत उच्चरणेऽभीषा कालो लगति तन्मित ॥ १३ ॥^१
 पञ्चाना लघुवर्णाना यन्मात्रं वदतो मयेत् ।
 तत्कालप्रमिता मात्रा तदर्धेऽद्भुत(द्रु)तसम्भव ॥ १४ ॥^२
 मात्रा द्रुतद्वयेनातश्चतुर्भि म्याद् द्रुतैर्गुरु ।
 प्लुतस्तु द्रुतपङ्केन विप्लुतो दशभिर्द्रुते ॥ १५ ॥^३
 अर्धद्रुत त्रिविरतेर्द्रुतस्येव विदुर्बुधा ।
 लघुर्द्रुतो विरामे स्याल्लघुर्वके गुरु( ) प्लुते ॥ १६ ॥^४
 विरामे केचिदाचस्युका(स्युका)ल्मान तदर्धगम् ।^५
 द्रुते म्यादेवता शम्भु लघौ शैलात्मजा तथा ॥ १७ ॥^६
 शिवगौरौ गुरौ स्याता त्रयो ब्रह्मादयः प्लुते ।^७

- १ P omits this verse   २ P omits this verse
 ३ P omits this verse
 ४ P reads, as v 13, the following for our v 16 of H & K —
     लघुमान विराम स्याद् गुरो ब्रह्मो लघो पुन ।
     द्रुतमाने द्रुतस्यापि द्रुतस्यार्धे यतिर्भवेत् ॥ १३ ॥
 ५ P omits this line which is 17^a in H & K
 ६ P reads this as v 14^a H & K read as 17^b,—
     द्रुते स्यादेवता शम्भुर्द्रुतलघुर्वापङ्कमाश्रित ।
 ७ This is 14^b in P Both H & K read as 18^a—
     गुरौ स्थितं भुगज्यष्टप्रयो ब्रह्मादयः प्लुते ।

It would seem that the readings of H & K are better as they show Siva as devata for *druta*, Visnu probably for *laghu* and Brahma for *guru*, and the Trinity for *pluta*. But it seems that त्रया ब्रह्मादयः प्लुते has induced the tradition of H (scribe of H or his sources) to put Visnu for Sadatmaja and Brahmā for Siva-Gauri in case of *laghu* and *guru* respectively. This is inferred because the *Saṅgīta Cūdamaṇi* of Jagadekamalla (G O Series vol CXXVIII) shows on p 8—

सर्वेषामपि तालानां प्रस्तारो मातृका^१ मेता ।
तस्मादादौ प्रवक्ष्यामि प्रस्तारं तालवृद्धये ॥ २२ ॥^२

(अथ प्रस्तारा)

प्रस्तारस्य गतिर्ज्ञेया चाङ्गानामिव वामत ।
निवेक्ष्य गुरुक पूर्णं तत्राधो लघुन न्यसेत् ॥ २३ ॥
ऊन प्रायोऽपि पाश्चात्ये शेषं चोपरि विन्यसेत्^३ ।
यथापूर भवेद्देने^४ कुर्यात्सर्वं द्रुतावधि ॥ २४ ॥

इति प्रस्तारविधिः ॥^५

‘एकादिद्रुतप्रस्तारो यथा—

अथ सङ्ख्या विभणिपुराह’ ।

‘भेदेकद्रुतादीनां सङ्ख्यैर्नो द्वौ त्रयश्च पञ्च ।
दशैकोनविंशतिश्च पदकं यावदयं क्रमः ॥ २५ ॥
तस्मादनन्तरावङ्को सान्तरौ द्वा च तत्प्लुते^६ ।
अग्निमाग्निमसङ्ख्यां स्याद्यावत् पणवतिद्रुतान् ॥ २६ ॥

१ H & k —मात्रिका

२ This, and its following, are verses 16 ff in P
O begins with our v 22, which is v 1 in O

३ P —वन्त्ययेन्

४ O & P —भवेद्देने O —लुतावधि ।

५ H & k omit

६ P omits and writes instead—एकद्रुतप्रस्तारो द्रुतद्वयप्रस्तार द्रुतत्रय-
प्रस्तारो द्रुतचतुष्टय

७ P. simply reads अथ सङ्ख्या in continuation of note 6 above
O simply reads अथ सङ्ख्या and omits एकादि यथा ।

८ P —सिद्धम्

९ O & H —तत्रुते ।

१	०	प्लुत	९
२	००		१५
२	०१		००५
	०००		५१
६	५		१११
	११		००११
	००१		१००१
	१००		००००१
	००००		०५०
१०	०५		०११०
	०११		१०१०
	१०१		०००१०
	०००१		५००
	५०		११००
	११०		००१००
	१०		०१०००
	००००		१००००
	०००००		००००००
प्लुतस्य		इत्ये(त)द्वुत- प्रकारे भेदा ॥	

१।२।३।६।१०।१९।३३।
 ६०।१०६।१९१।३४०।६१०।
 १०८९।१९५०५५३४८५।६२३६।
 १११५०।१९९४६।३५६७०^१।
 ६३८०२^२।

एवमेकान्विवृद्ध्या यणवतिद्वुतान् यावत्
 सङ्गन्यासा आनेयाः । इत्थं चाष्टावशद्वुत-
 मयप्लुतमयस्य सङ्गन्यासा अत्र लिखित्वा
 दर्शिता सन्ति^३ ।

११	प्लुत ^१	गु ^६	प्लु ^{११}	१९
००	०	०	००	
			४	
	प्लुत ^४	गु ^४	प्लु ^४	
	शिखा	शिखा	शिखा	

१ H & K omit ३५६७० ।

२ H & K omit ६३८०२ । P. writes ६३।८०२ ।

३ P writes for एवमेका० . सन्ति —एवमन्येऽपि विधेयाः । सङ्ख्यासा अग्रेतने
 द्वुते यथाप विवृतिद्वुतान् । यावदर्थिता ।

एव शेषा अपि विलोक्या ^१ ।

अथ नष्टमानिनीपुराह ^२ ।

वाञ्छितान् (तास्तु) द्रुतान् न्यस्य सद्व्याख्यान् विलिखेत् तत् ^३ ।

रूप यत् यतिथ नष्ट तत् पात्य परमाहृत ^४ ॥ २७ ॥

^५परमाह्लादुद्धृतश्चाहो ^६लब्धाह्वेभ्यश्च पात्यते ।

रेव्या देव्या तदङ्केषु ^७नष्टस्त्विदं प्रजायते ॥ २८ ॥

खमेकं ग्रसते शून्यं एषु शून्यद्वयं तथा ।

गुरुर्विन्दुचतुष्कं च शून्यपङ्कं तथा प्लुत ॥ २९ ॥

या रेखाग्रे तत् शून्यं ग्रसते स एषु मृत ।

तद्वत् पृष्ठस्थित चेकं स गुरुमन्त्राच्च द्वौ) प्लुत ॥ ३० ॥ ^८

अथोद्दिष्ट व्याचिख्यामुदाह ^९ ।

रूप सद्व्याख्या द्रुताभ्यन्तात् तस्य रेखास्तु पूर्ववत् ।

- 1 P does not give both the tables and omits एव शेषा विलोक्या । but reads instead इति सद्व्याख्या । (after वाचस्पतिना) O follows P
- 2 P reads—अथ नष्टं किमणिपुराह ।
- 3 P reads—प्रत्याराज्यास्ये रूपं सद्यः प्राज्ञान् विलिखेत् तत् ।
- 4 P — रूपं च यतिथं नष्टं तत्पात्यं परमाहृत ॥ २७ ॥
H & K —रूपं च यत् प्रानथं नष्टं तत्पात्यं परमाहृत ॥ २७ ॥
- 5 P —परमाह्लादुद्धृतः०
- 6 P —लब्धाह्वेभ्यश्च
- 7 P —नष्टं स्त्विदं O adds after this verse—॥२७॥२८॥२९॥
- 8 P omits but inserts—ग्रसते प्लुतपङ्क्त्योपनिषदस्ये । प्रथमद्रुतमम्बर्धा एव परमाह्लादोपनिषदस्य पात्यते । तस्यैकस्य पात्येऽष्टादशानाम्बेऽपि निवेद्यन्तः प्रमाणं यावत् प्लुतस्य दिगाभ्यं प्रथमाद्वितीयमम्बर्धनी सा प्लुतस्यैव भवति अग्रतनाम्बो द्वौ द्वौ कर्णाकाराभ्यो निगाभ्यो गुरुत्वात् (गुरुत्वं अर्थात्) अग्रतनाया एका दिगादा एषुषे तत्र स्थितैव रेव्या द्रुत एव स्यात् शब्दं नष्टम् ।
- 9 P —अथोद्दिष्ट

उद्दिष्टं तु रेखाङ्कानामेक्याद् गुर्वङ्कपातितत्वात् ॥ ३१ ॥^१

उद्दिष्टे उद्दिष्टं दर्शितम् ।^२

रूपं साङ्गसङ्ख्यादुत्तानामधः पूर्ववत् । नष्टानां तत्सङ्ख्यास्य द्रुतत्वं गुणस्पृष्टतत्प्रकाशरेखा-
वद्रेखा प्रदाय तद्रेखोपरिस्थिताङ्कमीलनात् योऽङ्को भवति सोऽङ्कः सङ्ख्यासक्तपरमाङ्क-
मध्यात्पातिते यच्छेषं तत्सङ्ख्यं रूपमुद्दिष्टम् । रूपमादेयमिति । नष्टसदृशा^३
प्रक्रियोन्निष्ठमित्यर्थः ।^४

अथ कलितं प्रकाश्यते ।^५

‘सङ्ख्याङ्कात् कलितेभ्यश्च बाष्पितद्रुतपृष्ठगम् ।

द्रुतशीर्षस्थितस्याङ्कं गृहीत्वा तु तत् परम् ॥ ३२ ॥

‘निरन्तरावधस्याङ्कौ तत्पाश्चात्यौ च सान्तरो ।

अङ्का ग्राह्या अमी पञ्च तदैक्यमग्रत्वे त्वधः ॥ ३३ ॥

कलितेऽधः स्थिताश्चाङ्काः एको द्वौ पञ्च पङ्क्तयः ।

द्विपक्षा युगवेदाश्च तत् पञ्चाङ्कमेलनम् ॥ ३४ ॥

1 P reads—उद्दिष्टे पृष्ठादीनां रेखा देयाधः पूर्ववत् ।

रेखोपरिस्थिताङ्कं पाठ्यं तत्परमाङ्कम् ॥ १० ॥

This seems to have been taken from some other source as it is numbered as v 10 in P while the next verse is no 32 in both P and H

2 P omits

3 P omits रूपं साङ्गसङ्ख्यादुत्तानामधः नष्टसदृशा ।

4 P —प्रक्रिया पूर्वमुद्दिष्टमित्यर्थः ।

O —प्रक्रिया पूर्वमुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

5 P omits

6 P —सङ्ख्याङ्कात् कलितेभ्यश्च O —०कलितेभ्यश्च H & K सङ्ख्याङ्कात् कलिते

7 P —निरन्तरावधः स्यादौ O. —निरन्तरावधिस्यादौ

8 P —स्थिताय को

9 O, H & K. —पञ्चकमीलनम्

'कलितेऽथ स्थिता अह्ना ये चन्वारोऽत्र कीर्तिता ।

सा च सङ्ख्या प्लुतादीना प्रस्तारे वाञ्छिते क्रमात् ॥ ३५ ॥

एक प्लुत पञ्च वक्ता हस्ता द्वाविंशतिर्यथा ।

द्रुताश्च युगेन्द्राश्च प्रस्तारे द्रुतपट्टकजे ॥ ३६ ॥

वाञ्छितद्रुतप्रस्तारे एव सङ्ख्या प्लुतादिजा ।

सङ्ख्याङ्क पञ्चमो यस्मात् सङ्ख्यावत् कलितो द्यत ॥ ३७ ॥

प्रस्तारमस्तके नष्टोद्दिष्टपाणिर्मुनेऽस्तु म ।

शुद्धतात् सुरमङ्कस्या'कलितादभिर्जने'ऽखिले ॥ ३८ ॥

(अथ ताला)

प्रस्तारानुगताम्नाला अमङ्कल्या सम्भवन्ति हि ।

फियन्तस्ते च त्रध्यन्ते वातपुष्पममा यत' ॥ ३९ ॥

'नामग्राह समादिष्टा ये ताला पूर्ववृत्तिभि ।

सनामलक्षणोच्चारात् वक्ष्ये तान् कियतोऽप्यत ॥ ४० ॥

लक्षणेन च तेनैव ताला म्युष्टिविधा स्मृता ।

द्रुतमध्यरिलम्बाना मानाना भेदत पुन ॥ ४१ ॥

- 1 Before this verse, P. adds—**व्याख्योऽह् १९** अथस्यामदुराऽह्ना यथा ४४।२२। तावथ एव निगन्तं प्राणं तत्वाधारं ५।१ गान्तं प्राणं एव पञ्चमेऽनऽप्रत ११

Obviously this seems to be a marginal gloss later crept into the text tradition of P. It may be noted that here O does not follow P

- 2 O — कला for वक्ता

- 3 H & K द्रुतवत् च य ।

- 4 O & P — समस्तवत्

5. O & P. — शुद्धतात् सुरमङ्कल्या H & K — शुद्धतात् सुरमङ्कल्या

- 6 P — अविर्भूतः H & K — अविर्भूतः

- 7 P — अविर्भूतः H & K — अविर्भूतः

- 8 H & K — अविर्भूतः H & K — अविर्भूतः

नामान्युदीर्य संशेषालक्ष्मोपाश्रयसमुतान् ।

अमृद्धौस्तथा तालनेकताल्यादिकान्दुवे ॥ ४२ ॥

एकताल्यादितालानां चतुर्वारमुपाश्रयात् ।

कुर्मो भेदेति दौर्लभ्याच्छेषौस्तन्मानसाम्भितान् ॥ ४३ ॥

१२३६	१०	१९	३३६०	१०६	१९१
००००	०	०	००	०	०
१२५	१०	२२४४	९११८०	३४८	६९८
प्लुत शुद्ध	लघु	द्वित	एभिरेकैरिय निष्पन्न(ता) पञ्चभि		

एकताली चादितालश्चण्डनिम्सारकमन्तथा ।

क्रीडातालोऽन्तरात्रीडा तृतीयो रघुशेखर ॥ ४४ ॥

एकताल्या द्रुतस्त्रेफो द्रुतमानेन सा भवेत् ।^१

ध्रुगु तकि धिनि ता ।

० ० ० ०

एकताली^२ ॥ १

आदिताले महाताले रघुशैक प्रकीर्तित ॥ ४५ ॥

- 1 O omits the table preceding this verse

H & K — ० नि सारक०

2. O, H & K — सा च चेत् P — सा बवेत् । ध्रुगु तकि धिनि ता ० ० ० ०

O — क्वा गुतकि चिह्नि ० ० ० ०

- 3 cf — द्रुतेन त्रेकताल्या । सङ्गीतरत्नावर, १२९०

This ताल is of ३ मात्रा. Also cf —

एकेनैव द्रुतेन स्यात् एकताळातिभेदे ॥ ४७५ ॥

— भक्तार्णव (of नन्दिकेश्वर), chp 7, ताल no. 77

Bharatakośa (ed by Ramkrishna Kavi), p. 92, quotes Jagannatha, who defines it in the same words, obviously borrowing from Nandikesvara.

त द्वि यत्त द्वै ।

। । । ।

इति आदिताल^१ ॥ २

द्रुतद्वन्द्व विरामान्त चण्डनि सारुके भवेत् ।

तत्तत्ति । तत्त । धिधिकि । धिद्धि ।

०० ०० ०० ००

इति चण्डनि सारुक^२ ॥ ३

मध्यमान विरामान्त क्रीडाताले द्रुतद्वयम् ॥ ४६ ॥

Jagadekamalla (c 1150 A D) defines it as—एकेनैव
द्रुतेन स्वात् एकतालमिति सङ्ख्या । —सङ्गीतचूडामणि, p 16, ताल no 71.

This एकताली is different from एकताल defined by Parame-
svara, in his वाणाक्षण (G O S vol cxxx1, p 12), as—
चतुर्माना लघुस्वेक (एक) तालस्य सङ्क्षणम् ।

- x This is a tāla of 1 मात्रा cf also, त्वादिताले षु स्मृत ।—भरतार्णव,
chap 7, ताल no 6, p 209 According to Śaṅgadeva, it
is popularly known as रास, cf —लघ्वादिताले लोकेऽमौ रास ।

—सङ्गीतरत्नाकर, ५ २६१ Also see, सङ्गीतचूडामणि, pp 10, 47.

The आदिताल of वाणाक्षण is different, cf —आदिताल चतुर्माना
लघुरेको द्रुतद्वयम् । —वाणाक्षण, १७ p 12

Bharatakoṣa, p. 196 calls it a क्रीडाताल and says—अथ क्रीडाताल
इति कैश्चिदुच्यते । The definition of क्रीडाताल quoted by Bhaṛata
koṣa, p 156, from Vema, is—क्रीडाताले समाख्याता विरामान्तौ
द्रुतानुभौ । But if according to the above definition each
द्रुत is to be विरामान्त, then it is different from our चण्डनि सारुक
which has only the second द्रुत as विरामान्त, and which is,
therefore, of 1½ मात्रास The क्रीडाताल of भरतार्णव, however,
agrees with our चण्डनि सारुक, cf —द्रुतद्वन्द्व विरामान्त क्रीडाताल प्रकीर्तितम् ।
भरतार्णव, अ ७, ४६४, p 236 सङ्गीतचूडामणि, p 14, no 51, also
calls it क्रीडाताल and gives the same definition सङ्गीतरत्नाकर,
५, २८१, however says क्रीडा इती विरामान्तौ चण्डनि सारुकश्च म ।
which agrees with Vema

ताद्रे।)तकथुगा(।) धिक्थु।)धिद्धिथउ'

୦୦   ୦୦   ୦୦   ୦୦

इति तृतीयः ॥ ६

सविरामो लघुध्वकन्ताले स्याद्धुशेखरे ।

(शिपिपु)शिपुपु । ङिपुपू । ङिङिङै ।

⌋ ⌋ ⌋ ⌋

इति लघुजेस्वर ' ॥ ७

^३एकमात्रा साधिकाश्च प्रोक्ता अथ द्विमात्रिका ॥ ४८ ॥

which explains तृतीय as ०००. The तृतीयतार भरतार्णव, ७
४८४, तार no 93, p. 253 is however quite different. भरतार्णव
does not give अन्तरासाध or any तार of similar to it.

I O—तात्रै तक् धुग भिद्धधर भिद्धिथर ०।०।०।०। ०।०।०।०।

P - ताद्रे तक्रथठगा धिक्थड बिदित्थ

०० ०० ०० ००   तृतीयः ॥ ४७ ॥

This would be of 1½ मानास

Thus this तृतीयक is again different from the तृतीयक of सङ्गीतरत्नाकर noted above, as also of संग्रहचूडामणि, p 47, no. 4, which is of 2 मात्राः—० ० ०

The *saṃhitāśāstra*, ५-२८१, defines *śāḍāṅga* or *ṣaḍṅga* *śāstra* as—
 श्रीश ऋषी विप्रमानां षण्णि शास्त्रश्च ॥ २८१ ॥ ०० इति श्रीशारदा^१ षण्णि-
 शास्त्रश्च । (Adyar ed., p 148) This would be similar to
 the *śāstra* of our text. The *Bharatārṇava* does not give
 any *śāstra* of 11 *śāstra*s similar to our *śāstra*.

2. This is a तार of १½ मानस if विराम is to be regraded uniformly as of ½ मात्र. But if विराम is to be half of एधु here, according to another school of thought then it would be of १½ मानस See, मङ्गलशास्त्र, by K. Vasudeva Shastri, p 209, note 1 and p. 219, तार no 86

cf विरामान्तलघुना लघुशेखर । -सङ्गीतरत्नाकर, ५, २९३

एकेन सविरामेण लघुना लघुशेखर । —मङ्गलिनचूडामणि, p 17, no 77
and भरतार्णव, ४ ख०, p. 250.

3. H.—एकमात्र P.—एकमात्रा माधिका स्य

झम्पा तुरङ्गलीलश्च हमलीलो द्वितीयक ।

गारगि प्रतितालश्च ताला एते द्विमानिका ॥ ४० ॥

झम्पाताले लघुमन्त्रेक सविराम द्रुतद्वयम् ।

तकधु(।) धिकधु । द्वे

०० (००१)

इति झम्पा' ॥ ८

तुरङ्गलीले ताले म्युर्लुङ्गुतलचू पुन ॥ ५० ॥

ता(।) पिर्(।) कयउ

।०।

- I O — ता पु त्थ उ ई ०० P — तउधु धिकधु ई ०० In H we find १०।०। इति झम्पा Obviously the scribe is confused and does not know whether the लघु sign is to precede the द्रुत signs or follow them Our text would suggest that लघु should precede the two द्रुत and only the last द्रुत should be विरामान्त

The भरतार्णव ७ ४८१, p 252, gives — म्योमद्वय विरामान्त लथ झम्पाभिधे भवेत् । which would be ००१ = a ताल of २½ मात्रास

Also, cf झम्पाताले विरामान्त द्रुतद्वन्द्व लघुमन्त्रा । सङ्गीतरत्नाकर, ५ २९४, which in the Adyar ed, p 153 is given as—००१ This would be of २½ मात्रास We however believe that the interpretation in the ed of भरतार्णव is preferable to the one in the Adyar ed of सङ्गीतरत्नाकर and that only the last द्रुत is विरामान्त cf for example झम्पा (ताले) दो दल ००१ in सङ्गीत चूडामणि p 49 and म्योमद्वय विरामान्त लथ झम्पाभिधे भवेत् in सङ्गीतचूडा०, P 17 In view of the unanimous tradition of भरतार्णव, सङ्गीतरत्ना० and सङ्गीतचूडा० we should also take that लघु follows two द्रुत and not precedes them as would have been normally suggested by our text (P, H & K) The other alternative is to say that the झम्पा of our text is different and is = १०० The गजस given however do not support it.

इति गुरङ्गलील^१ ॥ ९ ॥
हसलीले भवेत्ताले लघुद्वन्द्वं तथैव च ।
कगड(।) नरगडधि^२

॥
इति हसलील^३ ॥ १० ॥

विन्दुयुग्म विरामान्त लघुश्चैको द्वितीयके ॥ ५१ ॥

तग(।) दिगङ्गित(।) द्वै^४

००१

इति द्वितीयक^५ ॥ ११ ॥

विरामान्त द्रुतानां तु चतुष्क गारुणौ स्मृतम् ।

तगभि । किथउ गा ।

००००

१ cf गुरङ्गलीले ताळे स्याद् द्रुतद्वन्द्वं लघुमन्त ॥ ६० ॥ --सं० चूडा०, p 13 and भरतार्णव, ७ ४५५, p 227 This is different from our text The गुरङ्गलील of सङ्गीतरत्ना० ५ २७४ is again different from both these But our गुरङ्गलील corresponds with पणताल, of २½ मात्राऽऽ, of भरतार्णव, ७ ४७८, p 248 (लघोर्मध्ये द्रुतं बद्ध्वा पणताल इति स्मृतं)

२ O & P —कगड नरगड धि

३ cf —हसलीले विरामान्त लघुद्वयमुदाहृतम् । सं० रत्ना०, ५ २६७

सविराम लघुद्वन्द्वं ताळे स्याद् हसलीले । भरतार्णव, ७ ४४६, p 216, and सं० चूडा० p 11, no 20 हसलील of our text, in both P & H, is not called विरामान्त

४ P —ताग तैः O —तगि तैः

५ Thus is a ताल of २½ मात्राऽऽ H —तन्दि गङ्गित द्वै

cf —दो ले द्वितीयक । सं० रत्ना०, ५ २६१, where no विराम is mentioned

इतो नथ द्वितीयके । सं० चूडा०, p 13, no 41, this is a different tāla

The गुरङ्गलील of सं० चूडा०, p 13 no 36 also has two द्रुत and one लघु but the द्रुतद्वयम् is not विरामान्त

इतो लथ द्वितीयके । भरतार्णव, ७ ४७८, p 229 This agrees with द्वितीयक of सं० रत्ना० noted above

इति गारुगि^१ ॥ १२

प्रतिताले द्रुतद्वन्द्व लघुश्चैक प्रकीर्तित ॥ ५२ ॥

धि(१) किङ्कि(१) ओ

००१

(इति) प्रतिताल^२ ॥ १३

अथ त्रिमात्रिकास्ताले रतिताले निसारुक ।

दर्पण सिंहलीलश्च पन्तालश्च कुङ्कुक् ॥ ५३ ॥

रतिताले लघुस्त्वेको गुरुश्चैक प्रकीर्तित ।

तकि लकि । धिकि तकि । यउ ।^३

(१५)

इति रतिताल ॥^४ १४

लघुत्रय विरामान्त ताले नि सारुके भवेत् ॥ ५४ ॥

द्वैगण । धिगि(१) धिच ।

(१११)

- 1 This is a ताल of २ मात्राs cf —क्षरा(या)रकि कथ्यते प्राज्ञैर्विरामान्त चतुर्नुतम् । स० चूडा० p 18, no 94. and भरताणव, ७ ४८९, p 258 Also गारुगिस्तु चतुर्नुती ॥ विरामान्त कुङ्कुक् । स० रत्ना०, ५ २९७९८
- 2 This is a ताल of 2 मात्राs H & K omit the whole definition & चाल etc of प्रातताल and simply state प्राततालस्त्यक् । But since it is listed in १ 49 above, it must have been described in the original text Besides P notes it as above गे द्रुती प्रतिताले स्थान् । भरतार्णव ७ ४५८, p 229, and स० चूडा०, p 13, no 40, also स० रत्ना०, ७ २८३ This is different from our प्रतिताल The प्रतिताल of our text agrees with द्वितीयक of स० रत्ना० ५ २६१ (cf दो ण द्वितीयक)
- 3 P —तकि तकि धिकि तकि यउ O —ताक् तक् धिक् तकि यउ
H —तकिरुकिध । किनकि । यउ
- 4 This is a ताल of 3 मात्राs cf —रतिताले लघु चायौ गुरुश्चैक प्रकीर्तित । भरताणव ७ ४८९, p 255, and स० चूडा० p 18 no 86 रतिताले लघुपुर । स० रत्ना० ५ २९६

इति नि सारु ॥^१ १५

दुतद्वन्द्वाद् गुरुश्चेकृन्ताले स्याद्वर्णामिधे ।

धिदि । द्वैगण(१) थउ ।

० ० ५

इति दर्पण^२ ॥ १६

लघुविन्दुत्रय लक्ष्य ताले स्यात् सिंहलीलके ॥ ५५ ॥

तात्तगथु । धगिधिदि ।

१ ० ० ० ।

इति सिंहलील^३ ॥ १७

पद्तालसङ्गके ताले भवन्ति व्यञ्जनानि पद् ।

धिधि गडि गडि गु । तकिरतत ।^४

० ० ० ० ० ०

इति पद्ताल^५ ॥ १८

- 1 This would be a ताल of 3½ मात्राs
cf — लघुद्वन्द्वं विरामान्त ताले नि साध्यामिधे ॥ भरतार्णव, ७४६१, p 235 and सं० चूडा०, p 14, no 50 विरामान्तो लघूनि साधको मत । सं० रत्ना०, ५२७९ Thus the नि सारु of our text is different and has no parallel in all the three texts noted here
- 2 A ताल of 3 मात्राs
cf — दर्पणे स्याद् दुतद्वन्द्वाद् गुरुश्चेक प्रकीर्तित । भरतार्णव, ७४३९, and सं० चूडा०, p 10, no 7 दर्पणं द्वाय गद्य । सं० रत्ना०, ५२७१
- 3 P — तात्तगथुधिधि O — गुग धुगि धिदि
This is a ताल of 3½ मात्राs यति is shown acc to H
cf — गिरि(सिंह)लीले विधातव्य लघाद्यन्तं दुतत्रयम् । भरतार्णव, ७४४० and सं० चूडा०, p 10, no 9 But लघ्वन्ते द्वय सिंहलीला । of सं० रत्ना०, ७२६४ is different There is no ताल in सं० रत्ना० which is similar to this ताल
- 4 P — धिदिद तकि धिदिद तकि तल O — धिदिद तकि २ तल
- 5 This is a ताल of 3 मात्राs
cf — दुतैष्यद्विभक्त्यु पद्तालः । भरतार्णव, ७४८७ and सं० रत्ना० ५२७१ Also, पद्तालसङ्गके नामे विन्दुपङ्क्त निरूप्यते ॥ सं० चूडा०, p 18 no 88

द्वुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं स्मृतं ताले कुडुकके ॥ ५६ ॥

भुंदिगण(१) तकि धिक्कि

०० । ।

इति कुडुककः^१ ॥ १९

चतुर्मात्रिकाः स्युस्ताला वधांपन उद्दीक्षणः ।

महतालो वर्णभिन्नो ललितो मण्डका अपि ॥ ५७ ॥

विषमो रक्ततालश्च मल्लिकामोदसंज्ञकः ।

प्रतापवर्धनो लीलतालस्तु रागवर्धनः ॥ ५८ ॥

ताले वधांपने ज्ञेयं लघूनां तु^२ चतुष्टयम् ।

द्वै । टिगधिक । कयउ । द्वै

। । । ।

इति वधांपनः^३ ॥ २०

उद्दीक्षणे लघुद्वन्द्वं गुरुश्लोकस्तथा मतः ॥ ५९ ॥

1. This is a ताल of 3 मात्राs.

cf.—द्वुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं भवेताले कुडुकके । भरतार्णव, ७.४११, and सं० चूडा०

१३०—P. 14. no. 49. कुडुको द्वौ द्वौ लौ द्वौ । सं० रत्ना० ५.२७४.

O. reads पाठs as—भुणि दि गण तकि धिक्कि.

O. calls this ताल as कुडुककः ।

2. H. & K.—च. भरतकोश, p. 588 also reads च.

3. H. & K.—द्वै । टिगधि । कयउ । द्वै. —O.—द्वै टिगधिः कयउ द्वै.

P.—द्वै टिगधिक कयउ द्वै.

4. This is a ताल of 4 मात्राs.

There is no वधांपनताल in भरतार्णव or सं० रत्ना०. But the गजताल of सं० रत्ना० (गजधनुर्लो धारासौ), ५.३०२, corresponds to this ताल. The वधांपनताल of सं० चूडा०, p. 18, no. 89 has two द्वुतs, one लघु and one प्लुत, while the गजलील of both भरतार्णव and सं० रत्ना० has four लघुs but विरामान्त and hence is different. And the वर्धन of भरतार्णव has 2 द्वुतs, 1 लघु and 1 प्लुत but विरामान्त.

'स(शिं)पुपु । नगसिगि । हुगडिगि डै

।। ५^१

इति उदीक्षण^१ ॥ २१

लघुत्रयान्मल्लताले विरामान्त हुतद्वयम् ।^१

फट्पु । रगुवटै । धिद्धि ।

।।। ००

इति मल्लताल^१ ॥ २२

वर्णभिन्नाभिधे ताले त्रिन्दुयुम्माल्लघुर्गुरु ॥ ६० ॥

गिणि गिणि । तकि धिक्कि थउ

०० । ५

इति वर्णभिन्न^१ ॥ २३

1. P — सिपुपु नगाधामे हुगसिगि व

2. The sign for गुरु, in H & K is generally ६ but I have adopted the usual sign s to avoid confusion

3 This is a ताल of 4 मात्राः मतिः in पाठः everywhere above are acc to H,

cf — उदीक्षणे लघुद्वयं गुरुवस्तु परम् । भरतार्णव, ७ ४६८ and दक्षिणे स्यात्
गुरुद्वयं गुरुवस्तु परम् । स० चूडा०, p 15, no 58 Possibly
the reading should be उदीक्षणे लघुद्वयं Also cf लौ द्वौ
' गुरुदीक्षण । म० रत्ना०, ५ २८५.

4 P — लघुत्रयादिगमान् मन्त्रात्ते हुतद्वयम् ।

वट्पुत्रगुनटै धिद्धि

O — फट्पु हुतद्वयं दिद्धि

5 This ताल is of 4½ मात्राः.

The मन्त्रात्ते of भरतार्णव is different as it has 4 लघुः instead of 3,
cf मन्त्रात्ते विधिलघुर्विरामात्तद्वयम् । भरतार्णव, ७ ८०१, also cf
स० चूडा०, p 15, no 64, and स० रत्ना० ५ २८८ The reading
हुतद्वयम् of स० चूडा० seems to be wrong

6 cf — वर्णभिन्नाभिधे ताले हुतद्वयं लघुगुरु । भरतार्णव ७ ४४६, and स० चूडा०,
p 11, no 21 This is a ताल of 4 मात्राः
Also cf.—वर्णभिन्नाभिधे हुतौ लो ग । स० रत्ना०, ५ २६८.

रलिते 'लटुतद्वन्द्व निरामान्त गुरुस्तान् ।

'ता धिक् किति किति निधिक्षि द्वे

। ००५

इति ललिते ^१ ॥ २४

मण्डाश्च प्रतिमण्डाश्च 'तगणात् सगणेन वा ॥ ६१ ॥

'तकिड । धिक्किडत । नि यउ । द्वे

इति मण्डकप्रतिमण्ड ^१ ॥ २५

मञ्चतुष्क निरामान्त 'द्विवार विषमे भवेन् ॥ ६२ ॥

'तकिणि तगित्थउ । तकि यउ । गुधिदै

1 P —तादुतद्वन्द्व (तदुतद्वन्द्व ?) O —गान्

2 O & P —ताधिकाश्च तकि धिक्कि द्वे

3. This is a ताल of ४१ मानाऽ

cf —ताले ललितस्य स्याद् दुमद्वन्द्वे लघुर्गुण । भरता०, ७ ४८५ and स० चूडा०, p 17, no 85 ललिते द्वौ दुनौ ला ग । स० रत्ना०, ५ २९७ The ललित of स० रत्ना० is thus identical with वर्णमित्र of the same text but different from ललित of our text

4 P —तगणान्,

5 P —तकिडत धिक्किडत कृत्यउ धे

O —तकिडत धिक्किड कृत्यउ धी । ५ । अथवा । । ५

The text generally suggests that मण्डऽ and प्रतिमण्डाऽ have or begin with तगण (तगण according P) or सगण, i.e., two गुरुऽ & one लघु or two लघुऽ & one गुरु The text is a bit ambiguous There are several varieties of मण्डऽ & प्रतिमण्डाऽ as is evident from भरताणव, स० चूडा० and स० रत्ना० The symbols of लघु, गुरु etc are therefore not given in the text edited above but in H they are । ५५ अथवा । । ५

6 cf शकार मठतानि स्थान् तद्वये लञ्चतुष्कम् । तकारतो गुरुद्वन्द्व मण्डकप्रतिमण्डके ॥ ४६१ ॥ नगणा नगणौ लय प्रतिमण्डे नियोजित ॥—भरतार्णव, ७ ४६१-६२, also see, ibid, ७ ४६८ ४६९

7 P —द्विवार

8 O —तकिकि तकि यउ तकि धुधु धिदै ००००००००

P —तकिकि तगित्थउ तकिधु गुधिदै ००००००००

०००० ००००

इति विषमताल' ॥ २६

रङ्गतालाभिधे ताले खचतुष्क गुरुन्तथा ।

धिकड । दरगड धिक् कित्थड धिक् कियुगा'

०००० ५

इति रङ्गताल' ॥ २७

जायते मलिकामोदे लद्वय खचतुष्टयम् ॥ ६३ ॥

धिक् किड तक्रुथड'

।।००००'

इति मलिकामोद' ॥ २८

प्रतापवर्धमाने गा विरामान्त द्रुतद्वयम् ।'

1 This is a ताल of 4 मानाs

cf —वदद्रुता विरामान्ता पुनस्त विषम मता ॥ भरताणव ७ ४७३ वदद्रुता विरामान्ता
द्विवार विषमे मता ।—सं० चूडा० p 15, no 67 द्विवार विरामान्ता
द्रुतास्तु विषमे मता ॥ सं० रत्ना०, ५ २८६2 P —धिकड दरगड धिद्विकत्थड धिक्कियुगा O follows but reads धुगण
for धुगण at the end3 cf —चचारो रङ्गतालं स्यात् शुबन्तदचतुष्टयम् । भरताणव, ७ ४४३
चचारो रङ्गतालं शुर्वता गुरुस्तत परम् । सं० चूडा० p 11 no 14
Also see सं० रत्ना० ५ २६५

This is a ताल of 4 मानाs

4 P —धाक् तकिड त । धिक्किडधड दि ५००५ इति प्रतापवर्धन ।
Obviously the पाठs etc of मलिकामोद are left out through
scribal oversight O reads—क्षैव विक् तक्रुथड ।।००००
इति मलिकामोद ॥

5 H —।००००।

6 cf —तालं ॥ मलिकामोदे लद्वय खचतुष्टयम् । भरताणव ७ ४५४
ताले स्थान्मलिकामोदे लद्वय खचतुष्टयम् । सं० चूडा० p 12 no 33 also
see सं० रत्ना०, ५ २८०

This is a ताल of 4 मानाs

7 P —omits O —प्रतापवर्धने ग्यादिरामान्त द्रुतद्वयम् ।

धिकदि तिगित । धिगिथउ धिदि^१

५००

इति प्रतापवर्धन^२ ॥ २९

दुतो रगु प्लुतश्चैव लीलातारे क्रमान्मता ॥ ६४ ॥

‘धिदै धिदै थउ । धिदिदै

० । ५

इति लीलाताल^४ ॥ ३०

बिन्दुयुग्माद्विरामान्तात् खप्लुतो रागवर्धने ॥

‘तत्तत् । ग युगिता । धिदिता दै

०००५

इति रागवर्धन^५ ॥ ३१

1 P — धिकिड ताक त थोक्थउ इद ५००

O — धिकिड तकिडत धिकिड दि दि इ ॥ ० ० इति प्रतापवर्धन ॥

2 This is a ताल of ३१ मात्राऽ

There is no ताल of this name in भरता०, and स० चूडा०. But गणसम्पा of both these texts agrees with our ता० cf — जग ह्यमे गुरुदेवो विरामान्त हृतद्वयम् । भरतार्णव ७ ४८१ गणसम्पा गुरुदेवो विरामान्त हृतद्वयम् स० चूडा०, p 17 no 79

3 H — धिदै धिदै थउ । धिदि दै O — धि । दि धिदै थउ धै धिदै P — धिदै धिदै थउ धिदि दै

4 cf — लीलाताले खलौ ९४ । भरतार्णव ७ ४९१

धिदुर्लभ प्लुतश्चैव गीगताते प्रकीर्तिता । स० चूडा० p 19, no 97, लाला दली ५ । स रत्ना०, ५ २९०

This is a ताल of ४१ मात्राऽ

5 P — तत्त पगयुगि धिदि दै O — तत्तत युगि धिदि दै ०००० ०.

H & k — तत्त । गयुगिता । धिदिता दै

6 This is a ता० of ४१ मात्राऽ

There is no ता० of this name or type in भरता०, स० चूडा०, or स० रत्ना०

अथ पञ्चमात्रिणा ^१ ।

अभङ्गो रायसङ्कोलम्यश्रवणोऽभिनन्दन ^२ ।

रात्रिद्याधर खण्डरुहालो वर्धनोत्सवा ॥ ६७ ॥

अभङ्गताले विज्ञेय लघुद्वन्द्व प्लुतस्तत ।

^३द्रहगुणि । ऋयि मि गि णगिण धे

॥ ६८ ॥

इति अभङ्ग ^४ ॥ ३३ ॥

नायन्ते रायसङ्कोले लघुद्वन्द्व गुरुद्वन्द्व ॥ ६६ ॥

^५यहि धहि गिगणगण नगण । धिद्धि

॥ ६९ ॥

इति रायसङ्कोल ^६ ॥ ३४ ॥

^७लघुद्वन्द्वो लघु मन्मथश्रवणो यथानमम् ।

^८धगु । तत्रि । त्रिधुगु । तकि । धिन्धुग धि

॥ ७० ॥

1 P — भङ्गनात्रिणा । H & K — अथ पञ्चमात्रिणा

2 P — रायसङ्कोल

3 P — द्रहगुणि वहागण गिण धि O — ऋयि धि का मिण गणि धि

4 This is a case of 5 matras cl — अभङ्गताले का. मन्मथ विनायकम् ।
अन्ता. ० ४०९ अभङ्गताले मन्मथ श्रवण (१) विनायकम् । मं. पृ. १०
p 16 no 75 If the above is correct then it would be a
case of 4 matras different from our tala The मं. अन्ता.
० ३९३ also says — भङ्गताले मन्मथ

5 P — यहि धहि गिगणगण नगण । धिद्धि O — यहि धहि गिगणगण नगण धिद्धि

6 cl — गगण विधुधुगुन रायसङ्कोल (रायसङ्कोल) १२२५ । अन्ता. ० ४०९,
३(१) — ६ विधुधुगुन रायसङ्कोल (रायसङ्कोल) न मन्मथ । मं. पृ. १० p 17
no 76 Our case is of 5 matras where is the रायसङ्कोल of
the above two texts is of 6 matras

7. H — लघुद्वन्द्व. But H gives १० १२

8 P — धगु ६ त्रिधुगु ६ त्रिधुगु. O — reads धुगु धि for धुगु धि

इति व्यग्रवर्ण^१ ॥ ३५

गुरुद्वन्द्व द्रुतद्वन्द्व गुरुर्ध्वमोऽभिनन्ने ॥ ६७ ॥

धुनिगण । धुनिगण । तत्तधिक कथउ द्वे

॥ ००५

इति अभिनन्ने^२ ॥ ३६

रात्रिचाधरे ताल लघुयुग्माद्गुरुर्द्रुता^३ ।

तन्त्रितिकि धिञ्जित । कथउ । द्वे धिधि^४

॥ ५००

इति रात्रिचाधर^५ ॥ ३७

ज्ञातय खण्डकहाले द्रुतद्वन्द्व गुरुद्वयम् ॥ ६८ ॥

तद्धि । कथउत(ता) । गिथ- द्वे

००५५

इति खण्डकहाल^६ ॥ ३८

- 1 cf लघुर्द्रुता गुरु गज व्यग्रवर्ण प्रकानिता भरता० ७ ४५० and स० चूटा० p 12 no 28 Also see स० रत्ना० ५ २७० which gives yet another tala under this name Our व्यग्रवर्ण is of 5 मात्राऽः
- 2 P — धुनिगणतत्तधिक कथउ द्वे O reads धिञ्जितकथउ द्वे for । कथउ द्वे in P
- 3 cf — लघुद्वय त्रय चतुर्गुणैश्चाभिनन्दन । भरता० ७ ४७० Also see स० चूटा० p 13 no 62 स० रत्ना० ५ २८७
This ताल is of 5 मात्राऽः
- 4 P — गुरुर्द्रुता
- 5 P — तन्त्रितिकि धिञ्जितकथउ द्वे धिधि O follows P but reads नात्र for नात्र
- 6 Thus is a ताल of 5 मात्राऽः The राजावर्णद्वय of भरता० १५ is of 4 मात्राऽः
cf — लघुवर्णो ज्ञातय ताल रात्रिचाधरगामय ॥ भरता० ७ ४६० cf स० चूटा० p 14 no 46 Also स० रत्ना० ५ २७९
- 7 P — नादिक कथयता विषय ॥ O follows P but reads विषय for । गथय
- 8 cf — गुरुद्वन्द्व गुरु खण्ड । भरता० ७ ४७० and स० चूटा० p 70 १ 137
Also see स० रत्ना० ५ २८९

भवन्ति वर्धने ताले द्रुतो लक्ष्यं प्लुतस्तथा ।

^१कटधि । त्र्यद्रि(हिं ') गिकटकट धिकट्ट

०० । ५

इति वर्धन ^२ ॥ ३९

उत्सवाख्ये पुनस्ताले लघुयुग्मान्परः प्लुतः ॥ ६९ ॥

^३धिगित । धिट्रै युगुयुगु धिट्रै थउटै

।। ५

इति उत्सव ^४ ॥ ४०

पाण्मात्रिकाश्चाचपुटान्निम्नास्यपरिक्रमाः ।

उद्धटो धनमाली च कन्दर्पः कोकिलप्रियः ॥ ७० ॥

मकरन्दो मुखन्दश्च बिन्दुमाली च कन्दुकः ।

श्रीकीर्त्तिः स(श)रमलीलोऽथैषा लक्षणमुच्यते ॥ ७१ ॥

गुरुश्च ^५लद्वय वक्रस्ताले चाचपुटान्निवे ।

^६टिकधिकथुगा । क(फ)धुगतिकथउ थितकथुगा

५ ।। ५

इति चाचपुट ^७ ॥ ४१

This is a ताल of 5 मात्राs.

1. P — कट्टयहिं गिकटकट धिट्रै T O follows P but reads गिकिट गिकिट for गिकट.
2. This is a ताल of 5 मात्राs, also described in भरता० ७ ४८७ and स० चूडा०, p 18, no 89. Also, स० रत्ना०, ५ ३००.
3. P.—धिगिता धिट्रै युगुयुगु धिट्रै थउटै
O.—धिगित द्विट्रै युगुयुगु धिट्रै थउटै
4. This is a ताल of 5 मात्राs There is no such ताल in भरता० or स० चूडा० The उत्सव of स० रत्ना० ५ ३०२ (लघुप्लुतानुत्सव स्यात्) is different.
5. H. & K — सरलो
6. P. and O.—टिकधिकथुगा । कथुगन कथउ थितकथुगा
7. This is a ताल of 6 मात्राs cf ' शुर्वोर्मध्ये चाचपुटे लघुद्रुत प्रकीर्तितम् ।

इति उद्धृष्टाल^१ ॥ ४४

सचतुष्क लघुश्चेत् द्रुतौ गो वनमालिनि ।

तत्तु ध्रुगु धिद्धि कथुगतत्ता रुथुगत्ता नग शिगि झे^२

० ० ० ० । ० ० ५

इति वनमाली^३ ॥ ४५

कन्दर्पाभिधताले तु 'सत्रय मरलो गुरू ॥ ७४ ॥

'तत्तत्त । तद्रे सहि खहि रुट् गन्विदर्थो

० ० ० । ५ ५

इति कन्दर्प^४ ॥ ४६

'वक्रयुग्म लघुद्वन्द्व-ताले म्यात्कोन्निप्रिये ।

'डिस्वखु डे डिस्वखु डे गणगता द्रुगशिगि

1 This is a ताल of 6 मात्राs also in भरतार्णव, ७ ४३९. The म० चूडा०, often gives almost identical definitions of तालs following भरतार्णव. Thus it reads उद्धृष्ट मणल्लेख । स० चूडा० p 10, no 5, the text being the same in भरत०. There is no ताल of this name in म० रत्ना०.

2. P—तत्तु ध्रुगु धिद्धि कथुगता धिद्धि तग गि गि ग O reads—तत्तु ध्रुगु धाधनग शिगि झे

3 This is a ताल of 6 मात्राs. The वनमाला of भरत० is of 7 मात्राs cf —वेदद्रुतागै द्युगु गुरु प्रान्ते निवेशित । वनमाला भवेत्ताळो गदिन शास्त्रवदिभि ॥ ४४९ ॥ Same in म० चूडा०, p 12, no 26

4 P—सत्रय This reading would make कन्दर्प & पक्रियुग्म identical in our text see also notes on पारकम above

5 P.—तत्तत्त पौडै पौडै कद खासदथा ० ० । ५ ५ O reads तत्तत्त०

6 कन्दर्प of भरत० ७ ४४९ and स० चूडा० p 10, no 10 is like पारकम of our text

7. P—गुरुद्वन्द्व लघुद्व

8 P—गणगता द्रुग शिगि डिपुपु च धिपुपु झ O—गणगता द्रुग । डग डिपुपु च

गणगुण दृगडिगि डिपुपु । झ शिंपुपु झे

५५॥

इति कोकिलप्रिय^१ ॥ ४७

^१सद्वय लत्रय मश्च मकरन्दे प्रकीर्तिता ॥ ७५ ॥

^२धुरिण तत्त तद्वथु । तद्वथु तद्वे

००॥१५

इति मकरन्द^३ ॥ ४८

मुकुन्दताले सरला स्वचतुष्क गुरस्तथा ।

^४तथो । तथो । तत्किञ्चिं धुड तत्किञ्चित्तिद्धि । द्विद्धि टिगुंटे

॥००००५

इति मुकुन्द^५ ॥ ४९

गुरमिन्दुचतुष्क च गुर म्युमिन्दुमारिनि ॥ ७६

^६टुट्टि तत्त धिद्धि द्विटुट्टि ध

५००००५

- 1 The ताल is of 6 मात्राs The कोकिलप्रिय of भरता०, though of 6 मात्राs, is different cf—काकिलप्रियनाले स्यात्कमाद्गुरलपुलुना ॥ भरता० ७४६५ and स० चूडा०, p 14 no 53 But the कीर्तिताल of भरता० agrees—cf श्रीकीर्तिमञ्जु ताले गुरद्वन्द्व लघुद्वयम् । भरता० ७४६६ and स० चूडा०, p 14 no 54
- 2 H & k.—सद्वय त्रय गय O—सद्वय लत्रय गथ
- 3 P—धुरिण तत्त द्वे ता द्वे O—धुरिण तत्तत प्र तद्वे
- 4 A ताल of 6 मात्राs cf—मकरन्दे दृगडद्व लत्रयथ गुरस्तथा । भरता० ७४९८ स० चूडा०, p 13 no 42 The मकरन्दक of स० रचा० ५२८२ omits the last guru and is thus a tala of 4 मात्राs only
- 5 P—यौ यड तामञ्जि तडे द्विष्टु टे O—या यड तत्रिफ तडि धिष्टु ट
- 6 A tala of 6 मात्राs different from मुकुन्द of भरताणव, cf—मुकुन्द सहकनाले गुरानन्द लघुगुम् । अया गुरानि गुरेन्त भवेद्द्विगुण्यम् ॥ भरता० ७४७४, स० रत्ना०, ५३०७
- 7 P—मत्तत तकुटि तत्त । भेदोद्विगुण् । पाद O—नत्तन टुट्टि तत्त धिद्धि द्विटुट्टि धि

इति बिन्दुमाली^१ ॥ ५०

लचतुष्कं गुरुश्चैकस्ताले कन्दुकनामनि ।

‘ધિદ્ધિગિ ક્યુત્તા ધિદ્ધિગિ દેં થડ । ધિદ્ધિ દેં

11115

इति वन्दुक^३ ॥ ५१

‘लघुर्गुरु लघुश्चैव तारे श्रीकीर्तिसज्जने ॥ ७७ ॥

^१तन्निधिक्षिप्तं थड । धिद्विगि थउत रें

1551

इति श्रीकीर्ति ' ॥ ५२

लौ च द्रुतचतुष्क लौ ताले' स(अ)रभलीलके ।

'तल्ले तल्ले । थहिंगि थहिंगि थड । शेंधुल्ले

|| 0 0 0 0 ||

इति स(श)रमलीलि^१ ॥ ५३

1. A tala of 6 maṇas also in mṛtaṇḍa, ७४६६, s. ७४७५ p 14, no. 55, and s. ७४७५ p 14, no. 55, and s. ७४७५ p 14, no. 55.
2. P and O.—धिदिगि धिदिगि ट अड धिदि टें
3. A tala of 6 maṇas It is called कर्तुङ्ग in mṛtaṇḍa, ७४७५, and कर्तुङ्ग in s. ७४७५ p 16, no 70 and s. ७४७५, ५२९०.
4. P — लघुर्लघुर्लघुः The symbols given are s s ।
H — लघुर्लघुर्लघुः But since the symbols given are । s s । I have emended the reading above. The P. reading is rejected. This is a tala of 6 maṇas.
5. P — ता धिदि वा अड धिदि अड O reads धिदिगिअड for धिदिगिअड
6. A tala of 6 maṇas In mṛtaṇḍa, ७४६६, and s. ७४७५ p 14, no 54, it is ॥ s । । instead of । s s । of our text s. ७४७५ p 14, no 54, also shows s s । ।
7. P — द्रुतचतुष्कं च लघु H — लौ द्रुतचतुष्कं लौ ताडे.
8. P — ता द्वे धिदिगि गाधि द्वे O — अ स धिदिगि धिदिगि अड अ
9. A tala of 6 maṇas The mṛtaṇḍa, ७४७५ reads—लघुर्लघुर्लघुर्लघुः स्यात् । द्रुतचतुष्कं । = । ० । ० । ० । ० । । (8 maṇas) whereas the editor

गणगुण दृग्दिगि डिपुपु । श शिपुपु शे

५५ ।।

इति कोटिलप्रिय^१ ॥ ४७

‘खद्वय लत्रय गश्च मकरन्दे प्रसीतिता ॥ ७५ ॥

‘धुरिगण तत्त तद्वथु । तद्वथु तद्व

०० ।।। ५

इति मकरन्द^४ ॥ ४८

मुमुन्दताले सरला म्चतुष्क गुम्स्तथा ।

‘तथो । तथो । तकिन्निथो धुड तकिन्निदि । द्विदि गिगुं

।। ०००० ५

इति मुमुन्द^५ ॥ ४९

गुरविन्दुचतुष्क च गुर स्युनिन्दुमारिनि ॥ ७६

‘टुटुटि तत्त धिदि द्विटुटुटि धै

५ ०००० ५

- 1 The ताल is of 6 मात्राः The कोटिलप्रिय of भरता०, though of 6 मात्राः, is different cf—कारिलप्रियनाल स्यात्कमाद्गुम्स्तथा ॥ भरता० ७४६५ and स० चूडा०, p 14, no 53 But the कीर्तिता of भरता० agrees—cf भाकीर्तिमन्त्र ताले गुरन्द लघुद्वयम् । भरता० ७४६६ and स० चूडा०, p 14, no 54
- 2 H & K —लत्रय गश्च गश्च O —खद्वय लत्रय गश्च
- 3 P —धुरिगण तत्त त्रै ता त्रै O —धुरिगण तत्त त्रै तद्व
- 4 A ताल of 6 मात्राः cf—मकरन्दे द्रुतद्वय लत्रय गुम्स्तथा । भरता० ७४६८ स० चूडा० p 13 no 42 The मकरन्दे of स० रत्ना० ५२८२ omits the last guru and is thus a tala of 4 मात्राः only
- 5 P —थो यड ताकि तदे दिष्टु त्रै O —था यड ताकि तदि धिगु ट
- 6 A tala of 6 मात्राः different from मुमुन्द of भरतामन्त्र, cf—मुमुन्द सञ्ज्ञाते लघुविन्दु लघुगुं । अथा लघ्नादे गुर्वन्त भवेद्द्रुतचतुष्कम् ॥ भरता० ७४७४, स० रत्ना० ५३०७
- 7 P —तत्त तत्त तत्त । धादिद्विटुटुटि । धादि O —तत्त तत्त तत्त धिदिद्विटुटुटि धै

इति विन्दुमाली^१ ॥ ५०

रचतुष्कं गुरुश्वेकस्ताले ऋन्दुक्नामनि ।

धिद्विगि ऋयुक्ता धिद्विगि टें थउ । धिद्वि टें

। । । । ५

इति वन्दुक्^२ ॥ ५१

‘रुर्गुरुं लघुश्चैव ताले श्रीवीर्यसंज्ञके ॥ ७७ ॥

‘तविधिक्लिथ थउ । धिद्विगि थउत टें

। ५ ५ ।

इति श्रीकीर्त्ति^३ ॥ ५२

लो च द्रुतचतुष्कं लौ ताले स(ञ)रमलीटरे ।

‘चलें चलें । बाहगि बाहगि थउ । ज्ञेयुर्ज्ञे

। । ० ० ० ० । ।

इति स(ञ)रमलीट^४ ॥ ५३

- 1 A tala of 6 maṇas also in भरता० ७४६९ स० चूना० p 14 no 55 and स० रत्ना० ५२८३
- 2 P and O — धिद्विगि धिद्विगि ट थउ धिद्वि टें
- 3 A tala of 6 maṇas It is called ऋयुक्ता in भरता० ७४७५ and वन्दुक्ता in स० चूना० p 16 no 70 and स० रत्ना० ५२९०
- 4 1 P — रचतुष्कं लघुश्वेकस्ताले The symbols given are ५ ५ ।
H — लघुगुरुलघु But since the symbols given are । ५ ५ । I have emended the reading above The P reading is rejected This is a tala of 6 maṇas
- 5 P — ता गिरवा वर धिद्विगि थउ O reads पञ्चिगिथउ for धिद्विगि थउ
- 6 A tala of 6 maṇas In भरताणव ७४६९ and स० चूना० p 14 no ५4 it is ५ । । । instead of । ५ ५ । of our text स० रत्ना० ५२८३ also shows ५ ५ । ।
- 7 P — द्रुतचतुष्कं च ऋयु H — ऋयुतचतुष्कं लौ ताले
- 8 P — ता द । ऋयु गिरवा धिद्विगि O — य स बाहगि य बाहगि थउ थ
- 9 A tala of 6 maṇas The भरता० ७४५४ reads — लघुद्रुतचतुष्कं लौ स्थाता नामनी के । — । ० । ० । ० । ० । । (8 maṇas) whereas the editor

सप्तमात्रिकतालानामथ वक्ष्ये समुच्चयम् ॥ ७८ ॥

राजचूडामणिर्नान्दी श्रीनन्दनचतुर्मुखौ ।

नारायणो दीपश्चामीषा लक्षणमुच्यते ॥ ७९ ॥

राजचूडामणौ लाना त्रय खद्वितय लगौ ।

१०० । ता । तक्थिउ । धिटें । धर्दि तक्थिउथही

॥ १०० ॥ १५

इति राजचूडामणि ॥ ५४

नान्दीतालै च निजै लो द्रुतो लो गुरद्वयम् ।

१०० । रथुगणि । धुस्यु । तद्धी तद्धी । तगि धगि धुग ता

॥ १०० ॥ १५

इति नान्दीताल ॥ ५५

१०० । गुरल्लेषू प्लुतधेव ताले श्रीनन्दनाभिधे ।

१०० । धुनिगणजो । सक्षिगिदो । तद्धिक्थिउ टें

॥ १०० ॥ १५

of स० चूड०, p 13, no 34 suggests रथुन for रथुन & takes it = १००००११ (5 मात्रास) The आदिभरत quoted in ft note in the edition of भरतार्जुन, p 226 shows—रथुनचतुर्मुखं स्यात् तस्मै सप्तमात्रिकम् ।

- 1 P — रिई धाह वड्डु वड्डु ही O — धा ता १३ धिट धर्दि वट्ट धर्दि
- 2 This is a group of texts having 7 मात्रास each as stated in १. 78 The राजचूडामणि of भरत० ७४४० and स० चूड० p 11 no 22 is = ००१११००१५ १ मात्रा of 8 मात्रास also in स० रत्ना० ५२६८.
- 3 P — रथुं मणि धुगु तद्धी तद्धी तगि धगि धुगुता
O — धुगणि धुगुतद्धी तकि धिग धुगुता
- 4 cf स० चूड०, pp 15-16, no 68, भरत० ७४४१, and स० रत्ना० ५२६८ The मन्दी of last two texts is of 8 मात्रास, of the first probably of 7 मात्रास
- 5 H — गुरल्लेषू P — गुरल्लेषू But as both H & P give symbols—५१५ the text must have read गुरल्लेषू प्लुतधेव
- 6 P — धुनिगण ता मि मिगिने तद्धिक्थिउ टें
O — धुनिगण ही तद्धि (१) वड्डु ई.

इति श्रीनन्दन^१ ॥ ५६

चतुर्मुखाभिधे ताले सगणाच्च लघुर्गुरु ॥ ८१ ॥

नहि पहि तिकुट पहि । थरिगि दट्गुण
तिकुट पहिता । पहिथउधिद्वै पहिथउ

॥ ५१ ॥

इति चतुर्मुख^२ ॥ ५७

नारायणे द्रुतद्वन्द्व जगणश्च गुरु क्रमात् ।

तकिकि । धिगिगता । तथो तथो । तकिड तकि ।

गुरुगु धुरुगु ता द्वे

०० । ५१ ॥

इति नारायण^३ ॥ ५८

मिन्दुयुग लघुद्वन्द्व गुरुयुग्म च दीपके ।

गिणि गिणि खुता सि द्वे । दुग शिगि द्वे

खुखुद द्वे

०० । ५१ ॥

इति दीपक^४ ॥ ५९

- 1 cf — भरता० ७४९० and स० च्वा० p 18 no 95 Also, स० रत्ना० ५२९९
- 2 P and O — तकि खाहि मि कुट खाहि । थट् खाहि थउट्
- 3 The चतुर्मुख of स० च्वा०, p 17, no 80, and भरता० ७४८२ is = ५१ ॥ The former gives a second varieties of ५ only, the latter shows a variety — ५१ ॥ स० रत्ना० ५२९९ gives one type of ५१ ॥
- 4 P — नायण
- 5 P — ताङ्गाङ्ग धिगिगता तथा तथा ताङ्ग ताङ्ग धुरुगु थरुगु न द्वे
O reads धुरुगु ता द्वे for थरुगु न द्वे of P
- 6 Called राचनारम्भण in भरता० ७२८८ and स० च्वा०, p 18 no 91, also in स० रत्ना० ५२९८
- 7 P — गिण । गण धुगु ता सि सि दुग गिगि द्वे खुखुद च्वा
O — गिण गिणि धुगु ता सि सि दुग गिगि द्वे खुखुद द्वे
- 8 cf — द्रुतद्वन्द्व — द्रुतद्वन्द्व गुरुद्वै च दीपक । भरता० ७४७७, and स० च्वा०, p 15 no 65 Also see स० रत्ना०, ७२८९

१ चच्चत्पुट सिंहनादो जयश्रीर्नयमङ्गल ।
श्रीरङ्गो हसनादश्च म्युरमी अष्टमात्रिणा ॥ ८३ ॥

२ चच्चत्पुट स मित्रियो यत्र म्यात् तगण प्लुत ।
३ द्रे थउ । गथउ । गाधिकृ कथउ धिद्धि किधउ
तद्रि कथउ द्रे

५५ । ५

इति चच्चत्पुट १ ॥ ६०

सिंहनादे विधातव्यं लघुर्गुरुयुगं लगौ ॥ ८४ ॥

४ तत्तगिधु द्रहियुगाधिद्धि । तङ्कट धिक्कट थु ।
धहिरथहि मिधो

१५५ । ५

इति सिंहनाद १ ॥ ६१ ॥

जयश्रिया तु रगणाद् व्यापनश्च तथा गुर ।

५ तन्नि ठो घटि । गण्टे । तङ्कट । थिरकट
निगधिता कथउ । ट

५ । ५ । ५

1 H and O — चच्चत्पुट

2 H — चच्चत्पुट

3 P — द्रे थउ गथउ गाधिकृ कथउ धिद्धि किधउ O — द्रथउ क थउ गाधिकृ कथउ द्रे

4 A tala of 8 मात्रास cf भरता० ७४३७ and ग० चृता०, p 10 no 1 चच्चत्पुट is not listed amongst देगीतास by स० रत्ना० but it has discussed it as a मात्रास, cf ग० रत्ना० १७२० cf १७५० भरतकोश p 196

5 P — नम इहि थुग निद्धि तङ्कट धिक्कट थउ धहि धहि मया O reads किधो for मिधो of P

6 A tala of 8 मात्रास cf also भरता० ७४५३, and ग० चृता० p 12, no 32 see also स० रत्ना० ७४५३

7 H & K — नमणा दृम्याकथ

8 P — दो धमिगण द्रे धिक्कट थिरकट निगधिता ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । O reads निगधिता द्रे and ५ । ५ । ५ for निगधिता द्रे etc of P

इति जयश्रीताल^१ ॥ ६२

जयमङ्गलताले तु कर्त्तव्यं सगणद्वयम् ॥ ८५ ॥

‘तन्निधिता । धिक्थय । किडि किडित ।

स्तुथिगणि । तक्थय गणगण द्वे

॥ ५ ॥ ५

इति जयमङ्गल^२ ॥ ६३

‘सगणाङ्ग प्लुतश्चेव ताले श्रीरङ्गसङ्गके ।

‘धिगितकि । थुगिदिगि । थुगुतकिचा ।

तत्त । तट्टुति धिटि टै

॥ ५ ॥ ५

इति श्रीरङ्ग^३ ॥ ६४

हंसनाद्रे लघुम्यङ्गो’ द्रुतयुगं प्लुतस्तथा ॥ ८६ ॥

‘तत्तकट । पिक्कट धाह् न्थुग धाह्

धाह् गुथ । तत्ता । धिदिद्रै गगटे

1 A tala of 8 matras cf — रगणा स गुरुधैव जयधारिति कथ्यते । भरता० ४४५७ The जयधा of स० चूडा०, p 13, no 38 is different, but the text does not seem to be certain. Also see, स० रत्ना० ५२८२

2 P and O — तावधिक्थय किडि किडि तरल्यु गणि तावथय

3 This is a tala of 8 matras, also in भरता० ७४६०, स० चूडा० p 14 no 45 Both the texts show exactly identical definitions. Also see, स० रत्ना० ५२८०

4 P — सगणाङ्गप्लुत० O — सगणाङ्गप्लुत०

5 P — धिगड ताव थुगड दिगि थुग ताव ता तत् टट्टु धिटि टै
O — धिगड ताव थुगड दिगि थुग ताव ता तत् टट्टु धिटि टै

6 A tala of 8 matras cf — श्रीरङ्गसङ्ग ताळे सगणो लघुतौ मतो । भरता० ४४६०, and स० चूडा० p 11, no 12 also see स० रत्ना० ५२५५

7. H. & K — लघुम्यङ्गो १ O reads मिहनाद for हंसनादे

8 P — तावक पिक्कट धाह् कथय तत्ता धिदिद्रै गणगण टै ॥ ५ ॥ ५ इति हंसनाद ॥
O — तावक पिक्कट धाह् कथय तत्ता धिदिद्रै गणगण ३००३ इति हंसनाद ॥

। ५०० ५

इति हसनाद^१ ॥ ६५साम्प्रत ते च भण्यन्ते ताला^२ ये नममात्रिका ।

जयतालौ वसन्तश्च रञ्जोद्योतनसजक ॥ ८७ ॥

जगन्नाल्लो द्रुतो पश्च जयताले प्रकीर्तिता ।

ध्रुमुत्ति नगझिगि । ता धिटै । द्रगणता ।

पथुगिता । धिद्धि । नग झिगि दुग झिगि दै

। ५११०० ५

इति जयताल^३ ॥ ६६

वसन्तताले विजयो नगणो मगणस्तथा ॥ ८८ ॥

'तद्धि । कथउ । धिद्धिद्धिच्छ('क') थउ ।

गाधिटै । थउधिटै

। ५१५५५

इति वसन्त^४ ॥ ६७रञ्जोद्योतनताले तु मगणाल्लप्लुतावपि^५ (मगणो ल्प्लुतावपि) ।

1 A tala of 8 मात्राs also in भरता० ७ ४५३ and in स० चूटा० p 12 no 31 Also see स० रत्ना० ५ २७३

2 P — ताल्य न च मानका । O — ताग व न च मानका ।

3 P — ध्रुमु तकि नग शिग ता ३६ द्रगण थिद्धि नग शिग दुग शिगि ॥ O follows P

4 A tala of 9 मात्राs The भरता० ७ ४६२ has १ जयताल of 10 मात्राs— १५१११०० ५ स० चूटा० p 14 no 48 gives the same definition as the भरतागण । But स० रत्ना०, ५ २७२ makes it— १५११०० ५ as in our text

5 P — विजयो

6 P — तद्धि कथउ धिद्धि कथउ गाधिटै धिटै थउ शिद्धि O omits the whole definition and a major part of श्रुतस except थउ थिद्धि ५५५ इति वसन्त ॥

7 A tala of 9 मात्राs cf — वसन्तताले कथया नगण मगणस्तथा । भरता० ५ ४८५ स० चूटा० p 17, no 84

8 P — मगणा ल्प्लुतावपि । O — मगणा ल्प्लुतावपि ।

जे सुखद ता सुद नग जिगि सुखदु खुद दयणा
नगदग जिगि जिगि जे

55517

इति रङ्गोद्योतनं ॥ ६८

तालानथं प्रदक्ष्यामि दशमात्रादिकान् वनि ॥ ८९ ॥

रजप्रदीपनालम्बु पयपितापुनरुन्मथा ।

पार्वतालोचनध्वज मिहिरिनीडितोऽपि च ॥ ९० ॥

'गङ्गाप्रदीपने' के) ताले गुरु स्युर्गुरु प्लुत ।

'तजुट बाह्म गिडि गिडि थहि धे स शिगिदरयो ।

त्रिडि त्रिडि दधउ त्यों ।

\$315\$

इति रत्नप्रदीपकः ॥ ६९

५दपिनापुत्रके ताले प्लुतान्च 'मगणप्सुत्तै ॥ ९१ ॥

१३ नमः सिधे नमि रिफटुग शिगिता ।

- [illegible]

ततस्तु धिद्धिफट । दरगड दरगड ता ता
पुपुता शिभिर्ज्ञे

§ § § § §

इति षट्पिनापुत्रक^१ ॥ ७०

‘मगणालो हुतो गो च पार्वतीलोचने हुता ।

‘दुशुशि दकुशि दकुशि गुटकुदि गिदिगिदिता

ददर्यो सरर्यो तकि धिभि । धुदिगण धिद्धि

थध उदिगण तत्त

§ § § १ ० § § ० ०^४

इति पार्वतीलोचन^२ ॥ ७१

O — हैं नय रिण यन । य — पुग । पाग ता । तन वट धि धिक् दरग हाता
पुपु ता पि शि स § § § § §

- १ This is a tala of 12 मात्राऽः The षट्पिनापुत्रक of भरतार्णव, also of 12 मात्राऽः is however different पोलोया गल्पायैव षट्पिनापुत्रक स्मृत । भरता० ७४१८, also in स० चूडा० p 10, no 3 There is no such tala in स० रत्ना०

- २ H. & K — मगणा लो हुतो

- ३ P — दुशुशि दकुशि दकुशि गुट कुदि गिदि गिदि दर्यो हा दर्यो तकि धिभि धुदिगण तत्त § § § ० १ § § ० ०

O — दुशुशि दकुशि दकुशि गुट कुदि गिदि गिदि ता तकि धिभि धुदिगण थउदिगण तत्त

- ४ H. & K — § § § १ १ ० § §

- ५ This is a tala of 12½ मात्राऽः if P. reading is accepted but if with H, we take two लघुs after मगण it would be of 13 मात्राऽः Obviously, the scribe of H has forgotten to add • • after § § § १ १ ० § §

The पार्वतीलोचन of भरतार्णव, ७४६९ is—० ० १ १ ० ० § § १ १ १ १ १ १, a tala of 16 मात्राऽः The स० चूडा० p 18, no 93 gives two varieties and since the second variety of स० चूडा० shows § § § १ § § ० ० the reading मगणालो of P is preferable It must however be remembered that the second variety of स० चूडा० is of 12 मात्राऽः omitting one हुत in the middle The पार्वतीलोचन of स० रत्ना० ५ २९६ is—§ § § १ § § § ० ०

सिंहविनीडिते ताले लो पगा यगणात्प्लुन ॥ ९२ ॥

'ततत्ता । धिधिधिद्धि ज्ञं त्थर्हि कथउ । गत्थउगा ।

चरुट द्रोता । मरुत् थुगा । नग थुगात्ता । तत्तत्त

धिद्धिरुट । द थिरगि द थिरगि द्रो

॥ ९९ ॥ ९९ ९

इति सिंहविनीडित * ॥ ७२

पूर्णचन्द्राभिधस्ताल म्भिन्त्या चन्द्रमदाकृति ।

द्वुतमाने द्रुतैर्जयो लघुभिर्बिन्द्यन्मात्रिक ॥ ९३ ॥

एनो द्रो च त्रयश्चैव चत्वार पञ्च च न्मात् ।

एव च 'लघुत्रयेणेने द्रुतास्तु लघयोऽध्या ॥ ९४ ॥

'तातत्ता । तगधिगि ता । तग धिगि थउंउ ।

नग भिगि दुगगि ता । झिझि नम्ब विण ।

ज्ञं तत्तत्त पुपु ता झिझिगिट्टे थिथै ता ।

लघुभिगा ॥

इति पूर्णचन्द्रताल * ॥ ७३

- 1 P — त्थर्हि कथउ कथउ गा न न तानन पुग तानन रुताथाइ कउ धिगगद भिरगिने ॥ ९९ ९ ९ ९ इति सिंहावसान्ति ॥

O follows P but reads कथउ only once, and gives ॥ ९९ ९ ९ ९ following H.

2. This is a tala of 15 मात्रास The सिंहावनीडित of भरता ० ७४४६ is a ताल of 19 मात्रास— ॥ ९९ ९ ९ ९ ९ ९ The ग० च० प 12, no 25 makes it a ताल of 17 मात्रास by adding न्मा at the end of the type given by our text The ग० ग्ला० ५२७२ gives yet another variety of 24 मात्रास

- 3 H & K — त्थर्हि च वा त्रयश्चैव

- 4 P.—ता तगा तल्पाय ना तगा राय थउ द्रु नगधिगि दुगगगि ता झि झि नम्ब विण झं तत्तत्त पुपु ता झिझिगिट्टे थिथै ता । लघुभिगा ॥ O reads लघुभिगा द्रु न्मा at the end and follows P otherwise

5. This is a tala of either 15 + 15 द्रुत्स or 15 + 15 लघुस i.e. of 15 or 30 मात्रास respectively. There is no such tala in भरता,

पृथ्वीकुण्डलतालस्तु जायते पष्टिमात्रिकः ।

तालरत्नाकरं नाम तस्याम्माभिः प्रतिष्ठितम् ॥ ९५ ॥

पृथ्वीकुण्डलताले स्युर्नयौ नो नमभा यभौ ।

यभौ तो यगणधैव जगणाच्च गुरु क्रमात् ॥ ९६ ॥

ताकि धिक धुग धिदि । द्धेधउ । तरुधुगु धिकि ।

धुगि धुनौ । तत्ता । निरि गिदि द्धुधउ गन्धउ गा निगि ।

धुग धुग थौ । गन्धउ धिगि तगि ता । कन्धउ गा ।

तकि धिगि धुगु ता तत चा । किट कट दधौ ।

धुग किधु गुगण सिगि दुग सिगि सिइसै ।

गण गण दुग इंससिगण दुगसि दुगसिगि

सै सि पुपु । दि पुपु । पुपु तासै । गणसिगि सै ।

सै० वृडा० or सै० रत्नाकरः. But cf the following from Bharata-
kośa, p. 376—

पूर्णताल —देशीताल

एवायेकान्तनो शुद्धिहायाभ्या कमनौ दृनै ।

बीजपूरादृतिषरै पञ्चदशतिसङ्ख्यकै ।

पूर्णतालः समादिष्ट पूर्णविधम्भरावृत्ता(त) ॥

—कुम्भ

1. P.—तालरत्नाकरनामैतस्याम्माभिः०

2. H.—पृथ्वीकुण्डलताले स्युर्नयौ नो नमभायभौ ।

यभौ तो यगणधैव जगणाच्च गुरु क्रमात् ॥

O.—reads नयौ तो न नमभायभौ in v. 96b P.—नयौ तो नमभायभौ०

The Bharatakośa, p. 380 quotes vv. 95-96 as below :—

पृथ्वीकुण्डलतालस्तु जायते पष्टिमात्रिकः ।

तालरत्नाकरं नामै(भि) तस्याम्माभिः प्रतिष्ठितम् ॥

पृथ्वीकुण्डलताले स्युर्नौ यस्तौ नमभायभौ ।

यतौ तो यगणधैव जगणाच्च गुरुः क्रमात् ॥

111, 155, 551, 111, 555, 511155, 511, 155, 511, 551,
+ 55, 151, 5-80 ऐव, २० तद्वः

—मुधा(कञ्च)

3. P —तकि धिकधुगु धिदिई धउ तत धुगु धिकि धुगि धउ द्धौ तत निरि गिदि द्धुधउ गन्धउ गा । गन्धउ धिगि धुगु धुगु थौ गन्धउ धिगि तगिता (तगिता in O.) कन्धउ गा तकि धिगि धुगु ता ता तत्ता । किट किट द्धौ (किट किट द्धौ in O)

तत्त । तत्त । तम धिगि कि तत्त । गधिकि तत्तत्त ।

तहि सर्दि चिकुट थहि थहि थरि थरि गि ।

तम धुगु धै दै दै दै

|||| SSSS ||||| S|| S||| SSS|||

SSS|| SSI|SSS|S

प्रस्तारजाश्च ये ताला 'ससङ्ख्यानिर्मताश्च ये ।

तालरत्नाकरस्याच्चेमुष्मिन्सोपाश्रया कृता ॥ ९७ ॥

इति पृथ्वीकुण्डलतालः^२ ॥ ७४

इति सोपाश्रयस्तान्मुच्यो विज्ञेयः ॥

सङ्ख्यादियुक्त कलितैस्सार प्रस्तारविस्तारममु विदित्वा ।

यो वेत्ति सोपाश्रयतालमान सङ्गीतविज्ञेयु स एव धन्य ॥ ९८ ॥

इति मल्लधारगच्छमण्डनधाराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचायप्रीमुपाङ्गलक्षविरचित स्तोपः
सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धार प्रस्तारादिसोपाश्रयतालप्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्यायः^३ ॥ छ ॥

धुग । वधु गणग (गि in O) क्षिगि दुग । गगि मिष्टि । गण गण दुग क्षिदुग (सिगण
दुग in O) क्षिगि व क्षि पुपु कि पुपु पुपु ता व गग (गग) क्षिगि व तत तग तग
धिगि तत नग (ताग in O) धिगि ततत तहि पहि लिङ्गुड थहि थरि थरि गितगधु
मुद (वधु धुग द्री in O) ||||SSSSSS || ||SS SS ||SSSS ||
SSS ||SS|| SSSSI

The मात्राs in O are —|||SSSS ||SSSS ||SSS ||
SSS|| SS|| S|S

I P —ससङ्गानिर्मिताश्च०

II There is no such tala in भक्त० म० वृत्त० or स० रत्ना० This tala of 60 मात्राs according to v. 95 of text is called ताल रत्नाकर by Sudhakalasa who probably introduced this tala just as Sarngadeva introduced a tala after his own name in his गे० रत्ना० ५.३११

3 O reads the colophon as— इति ऋगीतायानपन्यास प्रमत्तारादिनापप्रदी ताः प्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

यो 'गीतरागस्य पगत्मनोऽपि

गुणानुरद्धं' गणरागशुद्धम् ।

पुण्यैरुपेभान् परया च भक्त्या

गायेन्सुगीतं न तु मुक्तिगामी ॥ १ ॥

उद्गाहानां ध्रुवपदे तथाऽऽभोगे गणा^१ शुभाः ।

निधेया शुभद्राम्ने 'हि गीतरुतुं प्रभोरपि ॥ २ ॥

के गणा. कुत उत्पन्ना किरूपाः किफलप्रदाः ।

किदेवा. कथमुच्चार्या. किञ्चित् तल्लभं तूच्यते^२ ॥ ३ ॥

मृष्टिपालनसंहारकरांरो मुनत्रये ।

ब्रह्म विष्णु हगमतेऽतो 'विश्वं विश्वं त्रयान्मरुम् ॥ ४ ॥

सर्पशुकमयो ब्रह्मा विष्णुर्मांमय स्मृत ।

शम्भुश्चाश्विनमयो नेहे पिण्डेप्येनं (पिण्डश्चैत्रं^३) त्रयीमयः ॥ ५ ॥

एकं मूर्तिश्रयो भागा ब्रह्माविष्णुर्महेश्वरः^४ ।

एकैव हि त्रयीभूता त्रयी वाप्येकता गता^५ ॥ ६ ॥

अतस्तत्रयमयोगान्मूर्तयोऽष्टौ विजिज्ञेरे ।

पृथग्यपनेजासि वायु मं सूर्यचन्द्रामलक्षणा ॥ ७ ॥

१ P.--गीतरागस्य.

२ P.--गुणानुरद्धं

३ H & K--गुणा.

४ P.--य गीतुं

५ P.--किञ्चित् तल्लभं तूच्यते ।

६ P.--विश्वं विश्वं H. & K.--विश्वविश्वं

७ P.--पिण्डं चैत्रं.

८ H. & K--'महेश्वर । P.--विष्णुमहेश्वर ।

cf : Brhaddeśī, p. 21. - तथा चाह नारद--

देवशुद्धमप्यजा पृथग्याश्वारमप्यमा,

एतेषां देवता त्रेधा ब्रह्माविष्णुमहेश्वरा ॥

९ H & K--गता ।

पृथ्यादिषड्भूतैर्युक् सूर्यचन्द्रात्मयुतम् ।
 नृदेहं निर्ममे सष्टा स्वाष्टमूर्तिमयं परम् ॥ ८ ॥
 मर्त्यो महोत्तमश्चैवं गीतकर्ता' म एव हि ।
 गीतप्रभु स च प्रायो गणास्तच्छुभसूचका ॥ ९ ॥
 धात्रादेशात् मरस्वत्या लोकाना हितहेतवे ।
 शुभाशुभादिज्ञानार्थं विवक्षा वाङ्मये कृता. (ता) ॥ १० ॥
 'ह्रस्वस्वरयुताश्चैव वर्णास्ते लघवो मता ।
 एवं त्रीर्षाश्च गुरवः पृष्ठस्था' युक्तगणतः ॥ ११ ॥
 लघुगुर्वात्मका वर्णास्तैस्त्रिभिर्निर्मिता गणाः ।
 'त्रिवर्णयोगप्रस्ताराद्रूपाण्यष्टौ भवन्ति हि ॥ १२ ॥
 अष्टावपि गणास्ते च वाङ्मये त्रिक्रियोगजा ।
 एकस्मिन् व्यात्मके द्रव्ये मूर्तयोऽष्टौ' जज्ञिरे ॥ १३ ॥
 क्रमोत्पन्ना गणास्तेऽष्टौ न्यस्तास्तन्मूर्तिषु क्रमात् ।
 तत्तद्देवास्तु ते जातास्तन्मयत्वाच्च तत्फलः' ॥ १४ ॥
 किञ्चिद्वाः क्रिमभिधाना क्रमोत्पन्ना कथं तु ते ।
 प्रस्तारन्यासनामादि तदुत्पत्तिरधोच्यते ॥ १५ ॥
 आदावीप्सितवर्णानां रूपं 'सर्वं गुरुं न्यमेत् ।
 लिखेद्गुणं मुस्यगुरोरध शेषं तु पूर्ववत् ॥ १६ ॥
 लघोरधो गुरुह्रस्वो गुरोस्त्वन्यच्च पूर्ववत् ।
 'पूर्वतुल्यानि रूपाणि म्युयावत् मरह्रस्वकम् ॥ १७ ॥
 'प्रस्ताररूपनिर्माणकृते च सुम्बोधकम् ।

1. H. & K.—गीतवाणां	2. H & K —ह्रस्वा स्वरयुता.
3. P.—५ स्था.	4. H & K —त्रिवर्णायोग,
5. H. & K —एकस्मिन् द्रव्ये द्रव्ये मूर्तयोऽष्टौ च.	
6. P.—तत्फलः.	7. P.—सर्वं गुरुं
8. P.—पूर्वतुल्यानि.	9. H & K —दस्तावे रूपनिर्माण.

सदस्याङ्कितं बालधिया प्रकारान्तरमुच्यते ॥ १८ ॥
 'म्यानेद्विगुणिताद्वाद्या') मभिज्ञा वर्णपदस्य ।
 गुरुभिर्लेन्तैसां^१ म्यानद्विगुणार्द्धितं^२ ॥ १९ ॥
 'यत्त(त)म ऋषमुद्दिष्टं नष्टं वा नीयते च यत् ।
 सङ्ख्याङ्काद्धं समं ह्रस्वो गुरु मकेऽर्द्धं अर्द्धमाक ॥ २० ॥
 'न्यस्ता सोपानरुद्रण्या' सैना वर्णमितरुका ।
 उपर्युपरि विक्षेप्या एकैकं मुखता मुखात् ॥ २१ ॥
 सर्वगुरुरूपमाचमेकद्वयादि लघून्यत ।
 अन्त्यं च सर्वलघुरु कलिते रुचिवर्णने ॥ २२ ॥
 इति कलितम् ।
 मयरा सतजा भो नो वणा स्तुर्गणपूर्वगा ।
 तत्तत्तममयाश्चूडामणौ हि कथिता यत ॥ २३ ॥
 'इति सक्षेपकथनाद्वणा अष्टाप्युदीरिता ।
 प्रकटा सुगमैवावयै कीर्त्यन्ते ते सल्लक्षणा' ॥ २४ ॥

१ P — म्यानद्विगुणिताद्वाद्याऽऽस्थित्या वर्णपदस्य ।

२ H & K — वार्द्धत ।

३ H & K add before this समस्त वाङ्मयं ज्ञातं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ।
 as 20^a and take as 20^b our v 23^a of P But obviously
 this order is not correct in H verse 20^a of H is not
 found in P

v 20 above (following P) is omitted in H The H
 thus reads as follows —

समस्त वाङ्मयं ज्ञातं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ।

मयरा सतजा भो ना वणा स्तुर्गणपूर्वगा ॥ २० ॥

तत्तत्तममयाश्चूडामणौ हि कथिता यत ।

सर्वगुरुरूपमाचमेकद्वयादि लघून्यत ।

अन्त्यतमसर्वलघुरु लिखिते सचवर्णने ॥ २१ ॥ इति कलितम् ॥

४ H — यस्ता सोपानरुद्रण्यामैका मित्रैकिका ।

उपर्युपरि विक्षेप्या एकैकं मुखता मुखात् ॥ २२ ॥

५ This is v 23 in H

६ P — सुगमैवावयै

'त्रिगुरुर्मगण प्रोक्तो मूतत्तरी तनुते श्रियम् ।
 'लघुर्गुरु च यगणो वृद्धिकृज्जलतत्वग' ॥ २५ ॥
 'गुरुर्लघुर्गुरुर्दत्ते मरण रगणोऽमिमृत् ।
 प्रमासदायी वायुस्थ सगणो रद्वय गुरु ॥ २६ ॥
 सतत्तरी शून्यफलदृत् तगणो गो गुरुर्लघु ।
 'सूर्यदेवो रोगकारी जगणो रगुरुलघु (रगुरुर्लघु) ॥ २७ ॥
 'गुरुर्लघू च भगण कीर्तिरुच्चचन्द्रदैवत ।
 नगणखिलपुश्चाय परमामा सुखप्रद ॥ २८ ॥
 मयौ 'शिरस्थौ भौमाप्यो' प्रान्तस्थो च गणौ मना' ।
 चन्द्रात्माधिष्ठितो नेतुर्गीतादो ते शुभप्रदा ॥ २९ ॥
 पये वर्णभने गीते ताले म्युरपयोगिन ।
 अष्टौ गणालिजाम्स्वेव द्विजा आयादिकेऽपि ॥ ३० ॥
 वृद्धेरेफादिवणाना पङ्क्तिशत्यक्षरागधि ।
 एकाक्षरादि पाद स्यात्' पञ्च भाषासु पञ्चपि ॥ ३१ ॥
 पद्येभ्योऽधिकगुणां स्युर्दण्डना' न्हवोऽपि ते ।
 गाथेत्यनुक्त यच्छन्दोऽन्दि(न्धि)च्छन्दासि विज्ञले ॥ ३२ ॥
 तालान् सोपाश्रयानुवत्वा गणोत्पत्तिमुदीर्य च ।
 स्वरादिरागभाषाणामुत्पत्तिरथ कथ्यते ॥ ३३ ॥
 रागरागाङ्गभाषाङ्गानि याङ्गोपाङ्गभेदत ।
 असिलस्यापि नादस्य प्रमारा पञ्च कीर्तिता ॥ ३४ ॥

1	This is v 24 in H	2	H — लघुर्गुरु
3	H — जलतत्वग	4	The verse is omitted in H
5	H omits 27 ^b and reads 28 ^a in its place		
6	This is 25 ^b in H	7	H — शिरस्थौ
8	H — भौमाप्यौ	9	H — तान्तर्यौ
10	H — मनौ	11	H — पादाङ्गद
12	P — स्युर्दण्डना		

पञ्चस्यप्येषु चक्रे स्वोर्ध्वमेहि जायते ।
 श्रुतिभिर्मूर्च्छनामिश्च तवेरालसिभिस्तथा ॥ ३५ ॥
 पङ्जर्पभौ च गान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
 धैरतश्च निषादश्च ते स्वराः सप्त नामतः ॥ ३६ ॥
 कण्ठोरस्तालुरसनानासाशीर्षभिषेषु च ।
 पञ्च स्थानेषु जातत्वात् पङ्जः स्यात् प्रथमः स्वरः ॥ ३७ ॥
 कण्ठात् सञ्जायते पङ्जः रूपमो हृदयोद्भवः ।
 गान्धारस्त्वनुनासिकयो मध्यमो नाभिसम्भवः ॥ ३८ ॥
 उरसः शिरसः कण्ठात् सञ्जातः पञ्चमः स्वरः ।
 हृत्पाटे धनतः विद्यानिषादः सर्वसन्धिः ॥ ३९ ॥
 सप्तम्बराणामुत्पत्तिः शरीरे परिनीतिता ।
 नादात्मकानामेतेषां रूपवर्णादि वर्ण्यते ॥ ४० ॥
 पञ्चमुच्यते स्याच्चतुर्दश पाणिभ्यामुत्पले बहवः ।
 यीणाशोभिः स्रज्जम्बा पङ्कजमृतामरसप्रभः ॥ ४१ ॥
 कुलः सुपर्णः जम्बूद्वीपः ब्रह्मा च दैवतः ।
 शृङ्गारे च रसे गेयोऽमुष्य गातास्तु पावकः ॥ ४२ ॥
 मयूरो वाहनः तस्य स्वानुस्तरणात्पुनः ।
 लक्ष्मः पङ्कजस्वरस्योक्त्वा द्वितीयम्याथ भण्यते ॥ ४३ ॥

१ P — हृदयभाज

२ P — हृत्पाटं धैरतं विद्यानिषाद

३ P — परिगतिना

cf with vi 37-40 the following from *Malanga*—

कण्ठादुत्पद्यते पञ्चः प्रथमः शिरसः स्थितः ॥ ८५ ॥

नासायायैव गान्धारः उरसा मध्यमः स्वरः ।

उरसः शिरसः कण्ठादुत्पद्यते पञ्चमः स्वरः ॥ ८६ ॥

तालदेव्यात्समुत्पन्नो धैरतस्तु यदास्ति ।

निषादस्तु यमुपजातिः शिरसः सर्वसन्धिः ॥ ८७ ॥

—वृ इत्यो सरानेणय, ८५, ८७, पृ २०

४ H & K — दधत्

५ P — शृङ्गारे रसे

६ H & K — गेयो मुदयगातास्तु पावकः ।

७ H & K — तस्य

इति षड्जस्वरलक्षणम् ॥

एकवक्त्रश्चतुर्हस्तः पाणिभ्यां कमले दधत् ।
वीणा त्रिभुज् कराम्बां च ऋषभो नीलवर्णभृत् ॥ ४४ ॥
अग्निस्तु देवतं शार्ङ्गं द्वीपं गाता च षड्भूः ।
रसो हास्योऽस्य यानं गौर्गान्धारस्याथ लक्षणम् ॥ ४५ ॥

इति ऋषभलक्षणम् ॥

गान्धारस्त्वैकवदनो गौरवर्णश्चतुष्कर ।
वीणाफल्गुवज्रघण्टाभृत्करः स्यान्मेषगाहनः ॥ ४६ ॥
शङ्करो देवतं क्रीडो द्वीपं सुपर्वजं कुलम् ।
विष्णुर्गाता रसो वीरोऽमुष्य ज्ञेयोऽथ मध्यमः ॥ ४७ ॥

इति गान्धारलक्षणम् ॥

मध्यमश्चैकवक्त्रः स्याद्धेमवर्णश्चतुष्करः ।
समीणारुलयौ हस्तौ सपद्मवरदौ तथा ॥ ४८ ॥
भारतीदेवतं द्वीपं 'कुशं वंशं सुपर्वजम् ।
गाता चन्द्रो रसः शान्तः क्रीडो वाहनमस्य तु ॥ ४९ ॥

इति मध्यमलक्षणम् ॥

षड्भूऽप्येकवदनो भिन्नवर्णश्च षट्करः ।
वीणारुद्वये शङ्खाब्जे चापि वरदाभर्यौ ॥ ५० ॥

1. H. & K. — बह्व.

The iconography of *svaras* given here may be compared with that given in *Bṛhaddeśi* of *Matanga*, chp. on *śatamitraya*, p. 19. 'It will be seen that our text is later in as much as it gives in greater detail the different iconographic forms.

Also see *Sargīṭamataraṇḍa*, p. 4, vv. 30 ff.

2. P — षड्भूः ५ ।

3. P — षड्भूवरी.

4. H. & K. — इत्.

स्वयम्भु(भू)र्देवत^१ द्वीप शाल्मलि (श्च) नृशज ।
कोकिला वाहन गाता नारद प्रथमो रस ॥ ५१ ॥

इति पञ्चमलक्षणम् ॥

धैवतो गौरवर्ण स्यादेकवक्त्रश्चतुर्भुज ।
बीणाकमलसद्वाङ्मफलशोभितसंकर ॥ ५२ ॥
शम्भुस्तु देवत श्वेत द्वीप स्वाद्यपिज^२ कुलम् ।
रसो भयानकश्चाश्वो यान गाता तु तुम्बरु^३ ॥ ५३ ॥

इति धैर्यलक्षणम् ॥

निपादो गजवक्त्र स्याच्चित्रवर्णश्चतुर्भुज ।
त्रिशूलपद्मपरशुवीजपूरकभाकर ॥ ५४ ॥
गणेशो देवत केशो द्वय वक्ष सुपर्जम् ।
गाता च तुम्बरु शान्तो रस स्याद्वाहन गज ॥ ५५ ॥

इति निपादलक्षणम् ॥

स्यरेषु सप्तप्त्रे(स्ये)तेषु प्रत्येक ते त्रयोऽपि हि ।
मन्दमध्यतारसज्ञा ग्रामा स्थानस्थितिप्रदा ॥ ५६ ॥
बीणाहस्ता अमी देवा कण्ठहृताभिमम्भरा ।
पुरुषाटनय श्वेतपीतरक्ताङ्गशोभिता ॥ ५७ ॥

इति ग्रामलक्षणम् ॥

सप्तस्वरस्थानकृत्यु स्वयमस्थानस्थितेषु च ।
प्रत्येक मूर्च्छनैकेषा ग्रामेष्वेते प्रजायते ॥ ५८ ॥
'बाधा लाला' समाधानी पूरणी चापराजिता ।
विगलिता 'सयमिनी' मद्रा च अमिताक्षरा ॥ ५९ ॥

१ P — स्वयम्भुर्देवत

२ P — वाङ्मफल It is difficult to say whether वाङ्म or वाम is the original reading

३ P — शम्भुर्देव

४ P — तुम्बरु

५ P — पुरुषा इत्यत्र

६ P — बाधा

७ P — लाला

८ P — सयमिनी

‘द्राविता मङ्गला रामा सुम्बहृज्जयशेखरा ।

रमणी शोभिना नादा तथाभिचरिता’ मता ॥ ६० ॥

नादचक्रामिका चण्डा’ मूर्च्छना नामतस्त्वम् ।

वीणाहन्ता इमा देव्यो ल्यहृन्मुम्बदा मताः ॥ ६१ ॥

‘प्रथमम्बरजो ग्रामो मन्द्रस्तदा च मूर्च्छना ।

निपादे तारचण्डे च मूर्मा मर्त्यगलेन हि’ ॥ ६२ ॥

एवं वीणादिलक्ष्याः’ स्युर्मूर्च्छनाम्बरेरुविशति ।

भवन्त्येकोनपञ्चागचानास्त्रांश्च मणाम्यहम् ॥ ६३ ॥

इति मूर्च्छनालक्षणम् ॥

(अथ तानाः)

‘तत्र तेष्वा यदुच्यन्ते तानानि म्बरमन्त्रिणाः ।

‘आन्तिध्रुतिगम्यान्यापकर्तार एव ते ॥ ६४ ॥

ताना-नाना-नानान्ना-‘तल-नेलरुनक्षराः’ ।

‘‘विज्ञेयास्ते ब्रह्मान् तानाः’’ मस मस म्बरे म्बरे ॥ ६५ ॥

1. H.—इति.

2. P.—नचानि-विना.

3. P.—च२१.

The list of *murchanda* given here differs from other lists given in *Cāṇḍīyaśāstra*, etc. see *Bharataśāstra*, p. 507 The list also differs from *Saṅgītaratnāvalī*, १ 4. vv 12 ff; *Nāṭyaśāstra*, Ch. XXVIII. vv 30 ff., and *Saṅgītamātaraṇḍa*, p. 7; *Dakṣa*, p. 3. vv 21 ff For *murchanda*, esp cf. *Pṛthivī*, pp 22 ff.

4. P.—दक्ष. १२३०.

5. H. & K.—इति.

6. H. & K.—इति इति इति.

7. H. & K.—इति.

8. H. & K.—इति इति इति.

9. H. & K.—इति.

10. H. & K.—इति.

11. H. & K.—इति इति इति.

12. H. & K.—इति इति इति. Acc. to Narada there are 49 *murchanda* while according to Bharata they are 84 in number, see *Bharataśāstra*, pp. 243-46.

धूम्राभा कृष्णसनान्धाली शूरुवाहना ।
 द्विविडी रक्तचीरा म्याद्धेमामा^१ मत्स्यनाहना ॥ ८१ ॥
 मालमैशिली^२ गारा कौञ्चगा^३ रक्तचीवरा ।
 रक्ताभा देवगान्धारी पीतचीराश्वयाथिनी^४ ॥ ८२ ॥
 श्रीरागानुगता भाषा वीणाहस्ता षडप्यम् ।
 रागस्या^५ वसन्तस्य रूपवणाद्रि कीर्त्यने ॥ ८३ ॥

इति सभापाश्रीरागलक्षणम् ॥

पद्मदन्तो दशकरो वसन्तो विट्पुष्पम ।
 सुतालशङ्खखट्वाङ्गपरचक्रावभृत्पर^६ ॥ ८४ ॥
 समीणौ च करौ यम्य वरदाभयदौ तथा ।
 वाहन कोफिला चेत्रे वैशाखे गीयते ॥ च^७ ॥ ८५ ॥
 'आन्दोला' 'कैशिकी' चैव तथा प्रथममञ्जरी ।
 गुण्डगिरी देवशाखा^८ रामग्री पद्म(इ) वसन्तजा ॥ ८६ ॥
 अथास्ता 'रक्ष्म' खान्दोला दोलाब्दा सुरर्णमा ।
 क्षेपा अपि च गौराङ्ग्यो दोलास्या नादपूरिता ॥ ८७ ॥

इति सभापदमन्तलक्षणम् ॥

भैरव श्वेतवर्ण स्यादेकरसरोऽष्टमस्तभाक् ।
 वृषयान वृत्तिगामा^९ क^{१०}(काल)भैरवरूपभृत् ॥ ८८ ॥
 सर्पत्रिशूलस्त्र्वाङ्गनपमालाभिरन्विता ।
 वीणापादपल्लवैश्च पाणिभिर्भूषितोऽष्टयम् ॥ ८९ ॥

१ H & K — रक्तदुग्धामा०

३ H & K — वाक्पा

५ P — क^{१०}रगाऽऽरभृत्पर

७ P — म^{१०}दो

९ P — वैशाखा

११ P — इ

२ H & K — मा^{१०}रदोपि

४ H & K — धग विनी ।

६ H & K — त

८ P — गो^{१०}दी

१० P — र^{१०}मो

भैरवी गुर्जरी चैव भाषा वेलाकुली तथा ।
कर्णाटी रक्तहसा च भाषा पट्(ट्) भैरवानुगा ॥ ९० ॥
नीलाशुक्ला रक्तवर्णा भैरवी शुक्रवाहना ।
गौरवर्णा पीतवस्त्रा गुर्जरी मेघगमिनी ॥ ९१ ॥
श्यामाङ्गी कृष्णवसना भाषा गरुडवाहिनी ।
वेलाकुली रक्तचीरा गोरा स्याद्वृषयायिनी ॥ ९२ ॥
कर्णाटी हस्तिगमना नीलाङ्गी रक्तचीवरा ।
हसत्याना पीतवस्त्रा रक्तहसा प्रसालभा ॥ ९३ ॥

इति समापभैरवलक्षणम् ।

पञ्चमस्य च रागस्य समापस्याथ लक्षणम् ।
पञ्चम पञ्चवक्त्र स्यादशहस्तो गजेन्द्रग ॥ ९४ ॥
धीणापाशफलाङ्कुशशब्दवाक्काब्ज(ऋवर)भृत्कर^१ ।
'तालमयादियुक्ताणि श्यामलाङ्गश्च कीर्त्यते ॥ ९५ ॥
पञ्चमरागस्य जम् (पञ्चमस्य च रागस्याम्) पङ् भाषा मतान्तरे^२ ।
त्रिगुणा स्तम्भतीर्थी स्यादामीरी^३ ककुभा^४ तथा ।
'बहराडी च सामेरी पङ् भाषा मञ्जमे मता ॥ ९६ ॥

1 P — अञ्जवरभृत्कर । In H also it was originally अञ्जवरभृत्कर । but either the scribe or some later reviser has corrected it

2 P — तागमया हि०

3 From P between v 100 and v 101 where it is out of place H rightly omits this line P reads here मतान्तरे मेघरागम् पङ् भाषा इया । This does not seem to be part of a verse, even though P makes it 95a This changes the different padas of the following verses which is adjusted by P by making v 98 a three line verse Moreover this line of P is out of place here and could have been between v 100 and v 101 where also it seems to be out of place

4 H — स्यादामीरी

5 P — ककुभा

6 P — बघेराडी.

विचित्रं जन्तुद्वयं तेषां देहं नराकृति ।

तत्तत्स्वरकृतानीणाकराक्षानां ( ) प्रकीर्तिता ॥ ६६ ॥

इति तानालक्षणम् ॥

अथ श्रुतयः ॥

नादान्ता निष्कला गूढा सरला मधुरा तथा ।

कामाङ्गा मधुरा श्यामा तारा चन्द्रानना शुभा ॥ ६७ ॥

असम्पूर्णा वरा पूर्णा रञ्जिता वातिरा परा ।

प्रसन्नमदना वामा बाला मधुमती तथा ॥ ६८ ॥

द्वाविंशतिश्च श्रुतय एता ज्ञेया स्वरानुगा ।

श्रुतिभिः कियतीभिस्तु युक्तास्ते च स्वरा क्रमात् ॥ ६९ ॥

चतुःश्रुतिस्त्रिश्रुति स्याद्विश्रुतिश्च चतुःश्रुति ।

त्रिश्रुतिश्चतुःश्रुतिश्च द्विश्रुतिश्च स्वरा मता ॥ ७० ॥

इति श्रुतिलक्षणम् ॥

श्रुतिभिर्मूर्च्छनाभिश्च ग्रामेस्तेनेश्च सहिता ।

मता सप्तस्वरास्तैस्तु रागभाषादयः कृता ॥ ७१ ॥

(अथ रागाः)

तावन्तस्तैः तु रागाः स्युर्वाक्येन्यो जावजातयः ।

षोडशसहस्रसङ्ख्यास्तैः रागा गोपीकृता मता ॥ ७२ ॥

1 P.—तत्तत्स्वरकृतो

2 H & K —रागा रातिरा

3 H & K —प्रसन्ना मदना

P —प्रसन्ना मदना

4 H & K —Omit this 69^b and insert 70^a below in its place
For *श्रुति* see *Bhāratlakṣa* pp 682 f 955 f *Saṅgitaratnākara*,
13 10 ff Our list differs from the lists of *Nāṭyaśāstra*,
and *Saṅgitaratnākara* etc

5 P omits च

6 H & K —त्रिश्रुतिश्च चतुःश्रुति

7 P —मता

8. P —मता

9 H & K —,ते तु

10 P —यु

बुद्धिर्दार्ढ्यमस्तेऽपि न ज्ञायन्ते रुधचन ।
 अनोऽन्तर्बुद्धिजनार्थं तेऽधुना नियता कृता ॥ ७३ ॥
 श्रोत्राग्रप्रमुखा रागा षट् षड्भाषाभिगन्विता ।
 प्रत्येकं ते 'न विज्ञेयान्मानु वक्ष्ये मलयणान् ॥ ७४ ॥
 श्रीरागो(ऽथ) चमन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
 मेघरागश्च विज्ञेयो षष्ठो नटनरायण ॥ ७५ ॥
 'रूपरणादिरस्त्रिभिर्द्विधा प्रतिपाद्यते ।
 धीरागोऽथ गौरवर्णः सोऽष्टदम्भश्चतुर्मुखः ॥ ७६ ॥
 'पाशाकन्तुलनादनुगता नृपुङ्गवश्चर ।
 रीतिः षट्पदेऽस्य' म्यादेवश्च षट् फ ॥ ७७ ॥
 विष्णोऽन ह्रमयानो नरभृत्तिसाधकः ।
 'पञ्चानुभाषाणां नामानि स्युर्यथावतम् ॥ ७८ ॥
 गौरी कान्तद्वलान्धारी' द्वितीया मातरर्दक्षिणी ।
 षष्ठी म्यादेवयापारी तामां वन्द्यादि (व्यादि) वन्द्यते ॥ ७९ ॥
 गौरी भाषा पञ्चम्या गौरात्री गजराहना ।
 द्योन्मद्या रक्तवर्णा गौरी तु शुक्रमाहना ॥ ८० ॥

त्रिगुणा महिषयाना च^१ श्यामला कृष्णचीवरा ।
 म्भम्भनीर्या पीतमखा रक्ताङ्गा सर्पमाहना ॥ ९७ ॥
 नीलाम्बरा च गोरा स्यादाभीरी^२ केकिगामिनी ।
 कुरुभा रक्तसिचया रक्ताङ्गी वस्त्रमाहना ॥ ९८ ॥
 'वर्दराही भिन्नवणा च कृष्णमखोप्प्यायिनी ।
 श्वेतवर्णा नीलमखा सामेरी स्यान्मृगासना ॥ ९९ ॥

मभापपञ्चमरागलक्षणम् ॥

अथ मेघाभिधो राग एकरजनोऽष्टपाणिभृत् ।
 मेघवर्ण केकिगामी पीताम्बरधरोऽपि च ॥ १०० ॥
 शङ्खचक्रगदानीणापद्माभयवरासिभृत् ।
 फरोच्चयो यस्य वभा तस्य भाषा पश्यथ ॥ १०१ ॥
 'वङ्गाला मधुरा चेव कामोदा चोभ(चाश्च)साटिका ।
 देवगिरी च देवाला तासा लक्षणमुच्यते ॥ १०२ ॥
 बङ्गाला पीतवसना गौराङ्गी मृद्गगामिनी ।
 पीतमखा च नीलाङ्गी^३ मधुरा सारसासना^४ ॥ १०३ ॥
 नीलाम्बरा गौरदेहा कामोदा क्रोञ्चपाणिनी ।
 गौराङ्गी पीतमना हसगा चाक्षसाटिका^५ ॥ १०४ ॥

१ P omits च

२ H — रक्ताभीरी

३ P — वङ्गाला

४ P adds before this पञ्चमरागस्य भम् एव भाषा मनान्तरे । which is out of place here and should rather have been after v 95 where P reads मनान्तर मधुरागाम् (गाडम्) पश्यि ज्ञेया । which again should have been here But both may be interpolations as मनान्तर do not follow in succeeding verses

५ H — नीलगङ्गा

६ P — सासना । H — सारमाहना

७ P — चाक्षगान्धिका

H — चाक्षसाटिका

१ ताश्वासना देवगिरी मेघाभा रक्तचीवरा ।

मयूरवाहना श्यामा देवाला नीलचीवरा ॥ १०५ ॥

इति मभापमेघरागलक्षणम् ।

नट्टनारायणो रागो नीलवर्णश्चतुर्भुज ।

शङ्खचक्रगदावीणाभर^२ म्यादरुडासन^३ ॥ १०६ ॥

तोदिका मोदिका चैव नट्टा डुग्नी तथैव च ।

मल्ला(ल्हा)री^४ सिन्धुमल्लहारी^५ नट्टनारायणाश्रया ॥ १०७ ॥

अथासा लभण रक्ता तोदिका सम्प्रासना ।

मोदिका नीलसना गोरा^६ कुर्कुग(कुट)वाहना ॥ १०८ ॥

नट्टा श्रीश्वासना पीतचीवरा मेघदेहभा ।

हेमवर्णा रक्तचीरा डुग्नी म्यान्नरवाहिनी ॥ १०९ ॥

नीलाभा रक्तसना मल्लारी(ल्हारी) च कपोतगा^७ ।

सिन्धुमल्ला(ल्हा)रिका गोरा पीतचीरा गनासना ॥ ११० ॥

वीणाहस्ता नादरूपा भाषा^८ पञ्चसदात्मगा ।

रागभाषे त(पास्त)थोक्त्वाथ रागाङ्गादिस्मुच्यते ॥ १११ ॥

इति मभापनट्टनारायणलक्षणम् ॥

देवशाखा मालवश्रीर्धनश्रीर्नार्पिकादय ।

स्वचतुर्जातिसमुक्ता रागाङ्गा( ) कथिता जमी ॥ ११२ ॥

इति रागाङ्गाः ॥

बृहती पुलन्ध्रिना^९ चैव सन्धेयी ललितादय ।

भाषाङ्गा निविधा भीमपलामीप्रमुखा अपि ॥ ११३ ॥

इति भाषाङ्गाः ॥

1 H — ताश्वासना

2 H — वीरभर

3 P — स्यादरुपन

4 H reads गायरा which however is corrected as मयारी in margin

5 P — सिन्धुमगरी

6 H — गौरी.

7 P. — व पो-गा

8 P — भाषा

9 H & K — पुलन्ध्रिना

वैराटिका वृद्धहसा तथा साराष्ट्रिमादय ।

'शोर शक्रादयश्चान्य क्रियाङ्केषु प्रकीर्तिता ॥ ११४ ॥

इति क्रियाङ्गानि ॥

'केदारवर्णस्थानार्यास्तथा मालप्रिमादय ।

कर्णाटनङ्गालमुग्या सर्वे गौडा उपाङ्गगा ॥ ११५ ॥

इत्युपाङ्गानि ॥

जेया 'रागेषु रागाङ्गा क्रियाङ्गोपाङ्गावपि' ।

तथा भाषासु भाषाङ्गा 'स्वस्वदेशभगा' अपि ॥ ११६ ॥

रागाश्चतुर्विधा देश्यशुद्धमालिङ्गादृष्टा' ।

ओट्टन पाट्टन पूर्णोऽपूर्णोऽप्येति' चतुर्विधा ॥ ११७ ॥

नृसञ्ज्ञिता मता देवा देव्यश्च महिलामिधा ।

वीणाहस्ता नादरूपा सर्वे जेया अमी बुधै ॥ ११८ ॥

इति रागरागाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गभाषाभाषाङ्गलक्षणम् ॥

रचितास्ते त्वलङ्कारा सप्तस्वरमुखाक्षरै ।

एषु सर्वेषु रागेषु स्वराणा कारण हि तत् ॥ ११९ ॥

'अन्योन्यम्बरयर्णाना सान्ताना तु प्रयोगत ।

ये जायन्ते वर्णगुम्फाम्तेऽलङ्कारा¹⁰ प्रकीर्तिता ॥ १२० ॥

तेऽलङ्कारा द्वादशैवमाद्या शिवमते मता ।

साद्या अष्टादशमतास्ते तु गौरीमते तथा ॥ १२१ ॥¹¹

1 P — शोकरकाशकाथाय

2 P — केदारवर्णो.

3 P — रागेषु

4 H & K — क्रियाङ्गोपाङ्गावपि

5 P — भाषाङ्गा

6 P — स्वस्वदेशभगा.

7 H & K — छायाल

8 P — पूर्णोऽपूर्णोऽप्येति.

9 P — अन्योन्य

10 H & K — स्ते त्वलङ्कारा .

11 For a different view see *Singhasamayasa* of Par vadeva
1 44 ff p 4

अष्टादशान्तर्लान्तास्तु द्वादशैते त्रिवोद्धवा ।

अनो गौरीमतोद्धृतोस्तानेवाष्टदश ब्रुवे ॥ १२२ ॥

प्रमत्तश्च परावृत्तो निवृत्तः^१ परिवर्तकः ।

आश्रितः सम्प्रदानश्चोद्गाहश्चोपलोकः ॥ १२३ ॥

क्रमको (क्रमको) बहुमानश्च घातको मलिनस्ताथा ।

हुङ्कारोद्योतविद्योता मुवाहुप्रौढमन्मुखा ॥ १२४ ॥

अष्टादशेत्यलङ्कारा नामतः कथिता अमी ।

^२क्रमव्यु (व्यु)क्रमविन्यस्ताष्टवर्णानां क्रमो ह्यथ ॥ १२५ ॥

मारीगमपधनीमा ॥

प्रसन्नः ॥ १ ॥

सानीधपमगरीमा ॥

परावृत्तः ॥ २ ॥

^३मारी (१) सारीग (१) मारीगम (१) सारीगमप [मारीगमपध]

मारीगमपधनी (१) सारीगमपधनीमा ॥

निवृत्तः ॥ ३ ॥

^४सानीसा (१) नीधमा (१) नीधपमा (१) नीधपममा (१) नीधपमगता (१)

नीधपमगरीमा (१) नीधपमगरीमा ॥

परिवर्तकः ॥ ४ ॥

रीमा (१) गरीमा (१) मगरीमा (१) पमगरीमा^५ (१) पमगरीमा (१)

नीधपमगरीमा (१) मानीधपमगरीमा ॥

आश्रितः^६ ॥ ५ ॥

^७मानी (१) मानीध (१) मानी मानीध (१) सानीधपम (१)

मानीधपमग (१) मानीधपमगरी (१) सानीधपमगरीमा (१)

सम्प्रदानः ॥ ६ ॥

१. P.—निवृत्तः. H.—निवृत्तः.

२. H. & K.—परिवर्तकः. Cf. with the alamkāras treated here, the section on alamkāras in Sangitaratnākara, १. 6

३. H. & K.—मारी^३ व सारीगम सारीगमप सारीगम प सारीगमपधनी मारीगमपधनीमा ॥ निवृत्तः ॥ ३ ॥

४. H. & K.—सानीसा नीधमा नीधमा नीधपमा नीधपममा नीधपमगता नीधपमगरीमा नीधपमगरीमा ॥ परिवर्तकः ॥ ४ ॥

५. Omitted by P. 6. H & K —मारीगमपधनीमा ॥

७. P.—मानी मानी मानीध मानीधपम मानीधपमग मानीधपमगरी मानीधपमगरीमा ।
स्वरूपः ॥ ६ ॥

१	रीसा । गरी । मग । पम । धप । नीध । सानी ।	उद्वाह ॥ ७ ॥
२	सानी । नीध । धप । पम । मग । गरी । रीसा ।	उपलोक ॥ ८ ॥
३	सारी । रीग । गम । मप । पध । धनी । नीसा ।	कामक ॥ ९ ॥
४	सानी । नीध । धप । पम । मग । गरी । रीसा ।	बहुमान ॥ १० ॥
५	साग । सारी ^१ । रीम । मप । मध । पनी । सनीमा(धसा) ^२ ।	घातक ॥ ११ ॥
६	सानी । साध । नीप । धम । पम । मरी । गसारीसा (गसा । रीसा)	मलिन ॥ १२ ॥
	सारीगम मगरीसा । सानीधप पधनसा ।	हुकार ॥ १३ ॥
७	सासा । रीगी । गध । मप । पम । धम । नीरीसासा ।	
	(नीरी । सासा) ।	उद्योत ॥ १४ ॥
८	सामपसा (१) सारीग (१) धनीसा (१) सानीध (१) गरीसा ।	
	सापमसा ।	विद्योत ॥ १५ ॥
९	सारीसा सामसा । मामनीसा । साधपसा ^३ ।	सुबाहु ॥ १६ ॥

1 P does not give the danda marks.

2 P — सानी । नीध । मप । पम । मग । गरी । रीसा । उपलोक ॥ ८ ॥

3 P does not give the danda marks

4 P — सानी नीधपममगगरीसा । बहुमान ॥ १० ॥

H reads मप for पम

5 P does not give danda marks

6 सारी is here not necessary but both P and H read it

7 P reads म for मनीसा

8 P omits danda marks

9 P omits danda marks, and reads उद्योत for उद्योत

H reads सासारी ॥ नी । मप । etc which seems to be a scribal error for the text given above

10 H — reads सामसा । सारीग । etc P omits danda marks

11 P — सानीसा सामसा मामनीसा साधपसा । etc

12 H reads साधपसा for साधपसा

मपगध । रीनीसासा । सासानीरी । धगमप ।

प्रौढः ॥ १७ ॥

सागपनीया । सारीमधसा । साप (१) रीध (१) गनी (१)

मसा (१) सरिगरीसा । गमपमगा । पधनीधपा ।

सानोधनीसा । धपमपधा । मगरीगमा । साम । रीप ।

गध । मनी (१) पसा । साप (१) नीम (१) धग (१) परी (१)

मसा ।

इति सन्मुखः ॥ १८ ॥

एवमलङ्कारा ज्ञेयाः ॥ १८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ सा री ग म प ध नी सा सुचिकारवत् सूक्ष्म स्वर आय प्रौढः प्रान्तैश्चेति प्रमणः । १	८ ७ ६ ५ ४ ३ २ १ सा नी ध प म ग री मा सर्पकाय दृक् पतन् स्वर इति परानृतः । २
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ सा री ग म प ध नी सा बालचन्द्रवत् कर्मण स्वरै- र्बद्धित इति निवृणः । ३	८ ७ ६ ५ ४ ३ २ १ सा मा ध प म ग री सा घण्टानादवत् पूराक्षस्वरा होयन्ते इति परावर्तकः । ४
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ सा री ग म प ध नी सा शोकस्सदृशे शब्दा गामैवाभ्येति इति आक्षिप्तः । ५	म्युक्कमस्वरा विजयितृष्वस्त्वस्थानस्थः पृष्ठस्थान्देशान्मन्दं सर्वान्भुनाफि (इति) मम्प्रदानः । ६
कमस्वरा भुवशक्वपरः परेण प्रकाशयते इति उद्गाहः । ७	म्युक्कमस्वराः पूर्वजवत् बुद्धान् प्रकाशयन्ते (इति) उपलोलकः । ८
कमस्वराः पितृपुत्रजत् पितु पुन स एव पिता तन्धान्य- पुन इति कामकः । ९	म्युक्कमस्वराः राज्यकमवत् पूर्वपूर्वराज्यं शुद्धाति इति बहुमानः । १०

१. P. omits danda marks and reads धगम for धयमप.

२. According to H.

P.—सागनीसा । सारीमधसा । सापरीध । गनीमसा । सरिगरीसा । गमपमगा । पधनीधपा । सानोधनीसा । धपमपधा । मगरीगमा । सामरीपगपमनी । पसानाप । नीम । धगपरीमगा । इति समुखः ॥ १८ ॥

<p>क्रमस्वर जालिकावत् इति धातकः । ११</p> <p>○○○○○○○○○○</p>	<p>व्युत्क्रमस्वर विपरीत- जालिकावत् इति मलिनः । १२</p> <p>××××××××</p>
<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>वज्रवत् त्रिवलिवत् हुंकारः १३</p>	<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>दांडस्वरवद् विधा उधोतः १४</p>
<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>नाडी सर्पवद् विधोतः १५</p>	<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>महानाडीवत् सुषाहुः १६</p>
<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>छत्रवत् प्रौढः १७</p>	<p>षडोष्पली सा री नी ग ध म प</p> <p>सन्मुखः १८</p>
<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>अष्टकोणं सा री नी ग ध म प</p> <p>विचित्रवन्धः १९</p>	<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>हारगुम्फ इत्यादयः एवं अलङ्कारानां वि- धा ज्ञेयाः ।</p>
<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>कमलं २०</p>	<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>हारगुम्फ इत्यादयः एवं अलङ्कारानां वि- धा ज्ञेयाः ।</p>

उत्रचक्रासिशङ्खावजालीगोमूत्रिकादय ।

^१स्युविचित्राणि चित्राणि बुद्ध्या कार्या तदाकृति ॥ १२६ ॥

^२क्रमयुक्तमन्यासादन्योन्य स्वरयोगत ।

जायन्ते बहवो भेदास्तेऽस्मिन्नाष्टादश^३ स्मृता ॥ १२७ ॥

एवमष्टादश प्रोक्ता अल्ङ्कारा स्वराणुगा ।

न्यस्ता अमी प्रग्रन्थस्वरूपे^४ स्वरपूर्णे ॥ १२८ ॥

पाठानां करणे चेत्येव^५ श्रुतिर्मता हिता ।

^६अष्टमाद्योत्थपाठानां योगात्तत्स्वरवद्भवेत् ॥ १२९ ॥

अष्टौ ते भूतला(भुङ्गला)वशौ^७ वीणापट्टाजौ तथा ।

^८सृदङ्गतवि(त्रिभ)ली तालकास्यताले स्वभेदिनौ ॥ १३० ॥

इत्यलङ्कारस्वरकरणपाठकरणानां लक्षणम् ॥

स्वरकरणमुदक्ष पाटग्रन्थैकधुर्यं

स्वरनियमितरागप्रोढभेदप्रणीण ।

मरसवचनगुणो गीतनिर्माणदृष्ट

स हि भवति यशस्वी सर्वराजा सदम्सु ॥ १३१ ॥

इति श्रीमहधारी(गच्छमण्डन)श्रीराजदोस्तरसूरिस्त्रिप्यवाचनाचार्यश्रीमुधारलशविरचिते स्रोपश-

सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसरोद्वारे गणम्बरारम्भादिप्रकाशनो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ छ ॥

१ H & K — गवाचनाणि चित्राणि बुद्ध्या कार्या तदाकृति ॥

२ H & K — क्रमविन्यासादयः ।

३ P — अष्टादश स्मृता । H in margin आम्भन्—ग्रन्थ

४ H & K — ग्रन्थास्ते करणे

५ H & K — चेत्येवामत्र

६ H & K — अष्टमाद्यादिपाठानां

७ P — अष्टौ त भुङ्गलावशौ H — अष्टौ ते ।

८ P — सृदङ्गतवित्रीनौ ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

सरममिलिताना नाकूलोऽज्ञानाना

'ततघनशु(सु)पिरास्यानद्धवाघेश्व नृत्ये ।

'त्रिभुवनचनताया सोरयकृच ररणाण्या'

समरमरणभूमौ बीतरागो मुदे स ॥ १ ॥

अथ वाचानि रूयन्ते 'बन्धा वणाश्च तद्गवा ।

वाचानीह चतुधा' म्युस्तज्जा वणाम्यनेकधा ॥ २ ॥

तत वीणादिषु वाद्य तालप्रभृतिरु घन ।

वशादिषु तु शु(सु)पिरमानद्ध मुरजादिषु ॥ ३ ॥

केचिद्वज्रसिंहा वाद्यमङ्कयारिङ्मूर्ध्नि त्विति ।

पुष्पापुटतालगात्रयन्त्राणीति तु पञ्चधा ॥ ४ ॥

1 P — तनघनमुपराजद्ध

2 H — त्रिभुवनचनताया

3 H — मुवाण्या

4 P — यथादर्शना

5 Cf —

पञ्चधा च चतुर्धा च त्रिविधं च मन मने ।

बाह्यम्य मन रयात पञ्चधा वाद्यमेव च ॥

मुपिर च घन तैव चमरद तथैव च ।

तत्रैवान् पुरा रयान पञ्चधा वाद्यभणम् ॥

चतुर्विधं दातलेन—

आनद्ध तनमत्र म्शान् घन च मुपिर तथा ।

एव चतुर्विधं वाद्य दातलेन प्रकीर्तितम् ॥

नारदमने तु वामण तात्रैव चैव घन च प्रोक्तेषु मत्म् ।

एव त्रिधा नारदम्य मन वाद्यम्य लक्षणम् ॥

एव quoted in Bharatahosa p 599

According to Bharata talha is fourfold

आहतोऽनाहतश्चैव दण्डहतकराहतो ।
 वाताहतश्चेत्यथवा पञ्चशब्दा^१ उदीरिता ॥ ५ ॥
 तते वीणादिके वीणा पिनाकीकिन्नरीमुम्बा ।
 पिनारी सधनुस्तुम्बा विध्वयो द्वित्रितुम्बिका ॥ ६ ॥
 वीणाम्बु^२ देववीणाद्यास्तास्त्रिमा नादपूरिता ।
 शिवस्य^३ वीणानालम्बी सरम्बत्यास्तु कच्छपी ॥ ७ ॥
 विश्वावसोस्तु बृहती महती नारदस्य च^४ ।
 कलावती तुम्बरोस्तु गणाना च प्रभावती ॥ ८ ॥
 तथा घोषवती वीणा विपश्ची कण्ठकृष्णिका ।
 बल्लकी ब्रह्मरीणेति वीणाभेदास्त्वनेनश्च ॥ ९ ॥
 वीणाम्येकतन्त्र्याद्यास्तन्त्रीसङ्ख्याङ्किताभिधा ।
 एकविंशतितन्त्र्यन्ता मानव्यो देवता अपि ॥ १० ॥
 एतन्त्री द्वितन्त्री च त्रितन्त्री सप्ततन्त्रिणा ।
 एकविंशतितन्त्री चेत्युत्तमा मध्यमापरा ॥ ११ ॥
 भजते सर्ववीणासु^५ सैकतन्त्री प्रधानताम् ।
 ब्रह्महत्या हरत्येषा दर्शनात् स्पर्शनादपि ॥ १२ ॥
 दण्ड शिव शिवा तन्त्री नामिभूनाभिरुच्यते ।
 तुम्ब त्रिष्णु कला ब्राह्मी वासुन्निर्दोरन्मृत ॥ १३ ॥

1 Cf --अनाहत आहतश्चेति न नादो द्विविधो मन ।

x x x x

सोऽप्याहत पञ्चशब्दो नास्तु पश्चिमातत ।

नगवायुचर्मण्यगेदशरीर तास्तथा ॥ ७ ॥

—मङ्गातमकरन्द, १४७, पृ १२

2 P —देववाद्यास्तास्त्रिमा *Bharataḥkosa*, p 629 reads—वीणासु देववीणाद्या विशेषा नादपूरिता । For different lists of *vaṇas* see *Bharata ḥkosa*, pp 628-29

3 P —वीण नागम्बी वीणाऽनालम्बी acc. to *Bharataḥkosa*, p 629

4 P —इ 5 P —सैकतन्त्री प्रधानताम् ।

स्वराग्रामान्मूर्धनाश्च तालारसिन्धुर्नामवा ।

भसाध्य तस्या रागाम्नु सर्वे वाद्याः ( ) सुषुद्धिभिः ॥ १४ ॥

भरमाधनसम्मानत्रिन्दुमस्तदण्डया ।

वीणया निर्मिताभ्यामो नाड शुद्धिः पर ॥ १५ ॥

गुरुपदेष्टान्येऽपि भेदा वाद्याश्च नौतुमान् ।

सम्भेषानाममात्रेण वक्ष्ये भेदास्तु कस्यपि ॥ १६ ॥

'कनराशो' 'वृट्पाङ्कजन्दो धारा च' 'रुद्रो' ।

कङ्कालो हाफ' हवेति तिरिपो' वहणिर्बलि' ॥ १७ ॥

वयणि कोमलिन्तीपिथोपिर्भरितपूरितौ ।

'ओहर' 'प्रसरन्नाण प्राणाया' 'वीणिना मता ॥ १८ ॥

घात पातश्च सलेखो लेखोलेख्या च लेखना ।

घोषोऽ'द्वेन्द्वरी रेको भेदा एव घना मता ॥ १९ ॥

आलस्योऽप्यथ जेवा व्यक्तान्यत्तात्मराशुना ।

परकाउर्देसराशु ( ) शुद्धा सालङ्कृता तथा ॥ २० ॥

Also see *malakṣana* and *inaprapuṣhaka* (GOS No 131) for वीणास

1 P omits this verse

2 H & K—कनराशो *Bharatakośa* (quoting our vi 17-18, under वीणायाणा, on p 628)—कनराश P—कनराश

3 P—वृट्पाङ्क *Bharatakośa*,—वृट्पाङ्क

4 P—वेणुनी H—कङ्काली *Bharatakośa*—कङ्काली

5 H & K—कङ्कालो हाफ P—कङ्कालो हा(फ) *Bharatakośa*—कङ्कालो हाफवेति

6 H & K—तरिण P—तिरिण *Bharatakośa*—तिरिपो

7 P—वहणिर्बलि H & K—वहणिर्बलि *Bharatakośa*—वहणिर्बलि .

8 H & K—आहर P—उहर (or आहर indistinct) *Bharatakośa*—उहर

9 P H & K प्रसर *Bharatakośa*—प्रसर

10 P—प्राया

11 H—, 'घोर्देवरी'.

वायानि मुपिरे चाथ वशशङ्खश्चमुक्कल ।
 भेरी शृङ्ग वसुली च मुखवाचान्यनेम्य ॥ २९ ॥^१
 वैष्णव गादिरो दान्तश्चान्दनो रत्तचन्दन^२ ।
 आयम सम्यन्तारो भवेद्दण्डश्च हेमन ॥ ३० ॥
 ग्वादिरो वर्तुल शृङ्गो ग्रन्थिभेद्वणोज्जित ।
 वनिष्ठाकुलिमिन्तार^३ गर्भेऽस्य मुपिर मतम् ॥ ३१ ॥
 त्यक्ता च तत्र दण्डे त्रीण्यङ्गुलानि शिर म्बलात् ।
 मुत्तस्तृत्ता (कत्वा १८) रमुपि कार्यमङ्गुलिमभितम् ॥ ३२ ॥
 द्विहस्ताङ्गुलिवाचानि दण्डप्रान्ते द्वितीयये ।
 पञ्चाङ्गुलान्तराणि स्युःछिद्राण्यन्यानि सप्त च ॥ ३३ ॥
 'तान्यष्टो वदरीनीचमदशानि भवन्ति हि ।
 नादहेतोमारुन्म्य निर्गमाय कृतानि तु ॥ ३४ ॥
 भवन्ति मुग्यन्त्रम्य तासन्त्रम्य चान्तरे ।
 'एकैनाङ्गुलिद्वया स्युर्वंशाश्च द्वादश क्रमात् ॥ ३५ ॥
 'द्वात्रिंशत्यङ्गुलमित वज यावद्भवन्त्यमी ।
 अविमृष्टश्रुतिवाचे यथा मोक्षाम्नु नीरसा ॥ ३६ ॥

- 1 For कुक्कलाय according to various texts, see, *Bharatakośa*, p 734
- 2 P — रत्तचन्दन For वज and its varieties according to Kumbha and others see, *Bharatakośa*, pp 576-77, pp 934 ff
- 3 P omits from here upto v 32^d and कार्यमङ्गुलिमभितम् is read in 31^d in P
- 4 P — तानि च वदरीनीच H & K — तानि च वदरीनीच
- 5 H & K — एकैनाङ्गुलिद्वया P — एकैनाङ्गुलद्वया
- 6 Acc to Somavarā (quoted in *Bharatakośa*, p 577) the maximum length is 18 angulas

जयो नमाङ्गुलो ज्ञेयो विजयो द्वादशाङ्गुल ।
 त्रयोदशाङ्गुलो नन्दो महानन्दश्चतुर्दश ॥ ३७ ॥
 अमी 'प्रशस्ताश्चत्वार सरङ्गा सरसा इति ।
 पुराश्चतस एतेषा तासा सजा( ) क्रमादमू' ॥ ३८ ॥
 इरला विरला चव पोरा प्रौढा च नामत ।
 इरला सूक्ष्मनादा म्याद्विरला 'योतिरन्विता' ॥ ३९ ॥
 पोरा तु काहलानादा प्रौढा रङ्गविनाशिनी ।
 घनत्व 'सुम्बरन् च पूरत्व षट्चतुर्गुणा ॥ ४० ॥

इति मुशिरे वंशलक्षणम् ॥

अमम शङ्खमुत्ताननाभिकु' सागरोद्भवम् ।
 एकाङ्गुल तस्य मुम्मे रन्ध्र शङ्खम्य' कारकम् ॥ ४१ ॥

इति शङ्खलक्षणम् ॥

भुङ्गला ताम्रघटिता गोपुच्छाभारधारिणी ।
 प्रलम्बनाहुदण्डाङ्गी' वाचा मङ्गलकर्मसु ॥ ४२ ॥

इति भुङ्गलालक्षणम् ॥

नृपनाथ भेदेद्वेरी भद्रा कालनिवेदिनी ।
 धत्तूरकुसुमाकाराऽम्बुण्डा प्रादनिनादिनी ॥ ४३ ॥

इति भेरीलक्षणम् ॥*

महिषशृङ्गज शृङ्ग वक्राकार च* तत्तनु ।

- 1 P — प्रशस्ताः 2 P — यमादय
- 3 P — म्यानिराङ्गना H & K — ज्यानिराङ्गना
- 4 H & K — गुणग्न च
- 5 H & K — नयमुगलं मुनाभि I or remarks of Somesvara Kumbha and Nanya on Sankha see *Bharatakosā* p 654
- 6 H & K — सन्दय
- 7 H & K — बाहुदण्डाङ्गी भुङ्गल is भृङ्ग in Gujarati
- 8 For भेरी, see also, *Bharatakosā*, p 443 and p 902
- 9 P — वक्राकार तत्तनु । H — वक्राकार च तत्तनु ।

श्याम सुक्ष्माग्रवदन गोपनाद्य नुत्स्ववरम् ॥ ४४ ॥

इति शृङ्गलक्षणम् ।

वंशवद्धमुली ज्ञेया वगखण्डा^१ समाङ्गभृत् ।

गोपप्रियानेरुविधा वाचा^२ साऽहिभृतामपि ॥ ४५ ॥

इति वंमुलीलक्षणम् ।

फाहला श्वापच वाद्य तुररीय तु नाद्यगम् ।

रणवाद्य मवुक्करी^३ चाम्यन मुपिर विदु ॥ ४६ ॥

इति मुपिरवाग्रलक्षणम् ।

‘मुरनादिपदान्द्वयं^४ तद्वाद्यमथ वचम्यह ।

‘मृदङ्गदङ्कानिम्साण त्रिवलीपट्टादिकम् ॥ ४७ ॥

‘मुरजन्तु मते जैने जात दाड्खान्महानिधे ।

लोके तु म्वयमीशेन स वाद्यो मुरज कृत ॥ ४८ ॥

कथं रुद्रेण तद्वाद्य मुरजाख्य विनिर्मित ।

कथं पाटभगा वर्णा म्यस्तास्तस्मिँश्च वन्धिनि ॥ ४९ ॥

‘कैलासाद्रो स्थित रुद्रमन्यदा ध्यानतत्परम् ।

जाल्वा म्वपातनमिति तत्रागान्मुरजामुर ॥ ५० ॥

प्राप्तममर मा तु न हन्तु कोऽप्यल पर^५ ।

नदते हराक्षपोयुक्तादतस्त पातयाम्यन ॥ ५१ ॥

१ P — वंशवद्धमममभृत् । H — वंशवद्ध

२ P — साहिन्नामपि ॥ ४५ ॥ दात वमुल्लक्षणम् ।

३ P — मवुक्करी राख्यन ४ H — मरुनादि०

५ P — तद्वाद्यमथ वचम्यह ।

६ H — ‘मृदङ्गदङ्कानि स्थानतिवर्गपट्टादिकम् ॥

P — ‘मृदङ्गदङ्कानि म्यागतिवर्गपट्टादिकम् ॥

७ H — मरुजस्य

८ H — कैलाशाद्रो

९ P — साऽहिभृतामपि ।

विमृश्यैवं तपोविघ्नरूपं निर्मापयन्मयुं ।
 तत्र कैलासशिखरे वने बहुतरौ च सः ॥ ५२ ॥
 ध्यानं विसृज्य रुद्रोऽपि पश्यति स्म तपोवनम् ।
 तपोलोपि च तज्ज्ञात्वा तत्कृतं जानचक्षुषा ॥ ५३ ॥
 तपोलोपिनि तस्मिन्तु कुपितो निर्ययौ ततः ।
 रुद्रो रुद्रमनास्तं च दृष्ट्वा प्रोवाच राक्षसम् ॥ ५४ ॥
 तपोभङ्गोद्यमं कृत्वा रे रे रक्ष क वास्यतः ।
 व्रजक्षित्युक्त एवायं युयुत्सुर्हरमापनन् ॥ ५५ ॥
 'स चिरं योधयित्वा तं पशुमारममारयत् ।
 पशुमारपण्यं हि (प्यद्भि) ह्रीन् तदेहं कृत्यात्यजद्रुवि ॥ ५६ ॥
 शिवे स्वस्थानमायाते सार्द्रं तदेहपञ्जरम् ।
 उत्पाट्य मासलोभेन गृध्रनीतं नभस्तले ॥ ५७ ॥
 मासं तन्पञ्जरस्य तं क्रिश्चिद्रुक्त्वाऽतिभारतः ।
 'पातिते स्वमुपेभ्यस्तन्सान्त्रं' वृक्षोपरि स्थितम् ॥ ५८ ॥
 अन्त्रावलीभिः मंलग्रं तरुणाम्बावलम्बि तत् ।
 सूर्यातपेन 'संशुष्कं चर्मनदं मुखद्वये' ॥ ५९ ॥
 निम्मांसन्वाचदन्तस्तु मुपिरं वायुयोगतः ।
 शब्दायमानं 'श्रीरुष्टः सु(शु)धावाध वने' भ्रमन् ॥ ६० ॥
 तन्तुवितं ममाश्रम्य श्रुतिसौम्यकरं पङ् ।
 पानुक्ताच्च गयेश्वरं ददर्श तथा शिवम् ॥ ६१ ॥
 किमेतदिति तद्रूपं पश्यन्मन्त्रां तं शिरः ।
 विचिन्त्य श्वरतं पूरं वामहस्तेन चास्पृशन् ॥ ६२ ॥

१. P.—मृजु ।

२. H.—मुपिरं बोधार्थेन

३. P.—रुद्रोऽपि ।

४. H.—रुद्रोऽपि ।

५. P.—रुद्रोऽपि पश्यति ॥ ५३ ॥

६. P.—रुद्रोऽपि ।

७. P.—संशुष्कं चर्मनदं ।

८. P.—रुद्रोऽपि ।

९. P.—रुद्रोऽपि ।

विशेषशब्द उत्पदे ता इत्यस्मिन्सनादके^१ ।
 सौतुकादक्षिणेनापि ऋणेण प्रहत तत्^२ ॥ ६३ ॥
 उत्पन्नो धीत्यय शब्दस्त जघान पुन शिर ।
 फरेण वामेन परो जनूम्भे^३ शौ इति स्फुटम् ॥ ६४ ॥
 दक्षिणेन करेणापि मुरजाच्च पुनर्हतात् ।
 जजे द्रेमित्यय शब्द स चाथ^४ स्वाश्रय ययो ॥ ६५ ॥
 कियत्यपि गते फाले^५ प्रावृडर्चो(इतो) समेऽन्तरि^६ ।
 विजस शम्भुरुमया ननोटजरूते तदा ॥ ६६ ॥
 'पलाशसर्ग(ज) पत्राणा शाङ्खलाना निनेक्षनात् ।
 गणेभ्य कारयामास^७ शर्वस्तनोटज ननम् ॥ ६७ ॥
 एकदोटजपत्रेषु शुष्केषु परिपातितान् ।
 नवाब्देनाम्बुभिन्दन्तु^८ शुश्रायोमायुतो ह ॥ ६८ ॥
 उक्त च शिवया स्वामिन्पत्रेऽप्यासारयोगत ।
 सज्जाता यादृशा शब्दास्तादृशान्मथाप्य क्वचित् ॥ ६९ ॥^{१०}
 इत्युक्ते विमृशनीज स्मृत्या मुरजमोमिति ।
 ऊचे च^{११} पूर्ववृणन्ते तच्छब्दाम्तर च न्यधात् ॥ ७० ॥
 ते शब्दा कीदृशाम्तर कथ न्यस्ताम्बु मर्दने^{१२} ।
 तत्प्रसङ्गेन तत्पाणौ^{१३} उत्पन्ना कीदृशान्विति ॥ ७१ ॥

१ P — ते इत्यारम्भमादक

२ P — प्रहतात्तन ।

३ P — धा

४ H — चाथ Cf पुरा मुराशुर भिरया भयवान्दवकामुत ।

तन्मन्त्रेवरमादाय मद इत्यत्र भुव ॥ etc from विह
 quoted in *Bharatalakosa*, p 499

५ H — प्राविडतो

६ P — समन्तरि

७ P — पलाशसर्ग

८ H — सर्व

९ H — स्त

१० P omits this verse

११ H — ऊचे

१२ H — मर्दने

१३ P — पाण्योरुभा

तद्यथा—

तक्कड दरगड । धिक् (क्) ड दरगड । ताधिकड । दाधिकड । दरगड ।
धिद्विकड । तातक्कड । दरगड । तक्कड । दाधिकड । दरगड ।
धिकड । दरगड । दरगड । ताधिक् (त्थ) उ द्वै ।

शुक्लपत्रोद्भवा पूर्वमुत्पन्ना मुरजेऽपि ते ।

उक्ता शब्दा पञ्चत्रिंशदथ पाठा करोद्भवा * ॥ ७२ ॥

नागग्रन्थ स्वस्तिरश्च शुद्धास्य म्यादलम्क^३ ।

समखली (समस्खली) चेति पञ्च मुख्या पाठा प्रसीचिता ॥ ७३ ॥

प्रत्येक^४ पञ्च सप्ते पञ्चत्रिंशद्वन्त्यत ।

नागग्रन्थश्च पणन एका एकमरा तथा ॥ ७४ ॥

दूसारा चेन सञ्चारो विचारो नागग्रन्थगा ।

अथ सप्त स्वस्तिकाद्या स्वस्तिसौ त्रिकोहल ॥ ७५ ॥

फुल्लविशेषरुक्थेव चारश्च त्रिनिपण्णक^५ ।

ग्वण्डनागश्च त्रिधास शुद्धाच सप्तक तथ^६ ॥ ७६ ॥

शुद्ध म्यात्वरस्फुरणा^७ उत्फुल्ला^८ मुप्रियो दम ।

नगरा मानखली म्यादमी थालम्कमसक्तम्^९ ॥ ७७ ॥

अलम्क शुद्धरूपो विश्रामो^{१०} विपमखली (विपमस्खली)^{११} ।

आनन्द शुचिम्स्फुरणा समखल्यादिक तत ॥ ७८ ॥

I P reads—

तक्क दरग । धिक् दरग ताधिकड दाधिकड दरगड धिद्विकड

दातक्क दरग तक्क दाधिक दरग_२ दरग_६ तागियो उद

2 H — पाटकरोद्भवा ॥

3 H — शुद्ध म्यादलम्क ।

4 P — सप्त

5 P — दूसरा

6 P — त्रिनिपण्णक

7. H — तथा

8. H — शुद्ध

9 P — स्फुरण

10. P — उत्कृष्ट

11 H — म्यादमी म्कमसक्तम् ।

12 H — विश्रामा

13 P. — विपमा (१) खली

ननगिड । गिडगि ॥	पणव ^१ ॥ २ ॥
गिडदि गिडदि ॥	एका ॥ ३ ॥
ननगिडदि ॥	एकसरा ^२ ॥ ४ ॥
नखु नखु ॥	दूसरा ॥ ५ ॥
^३ ख च ट न्हि ॥	सचार ॥ ६ ॥
^४ धिरुट धिरुट ॥	त्रिचार ॥ ७ ॥ १ ॥
थों गि ॥	स्वास्तिक ^५ ॥ १ ॥
^६ धों हंत ॥	बलिकोहल ॥ २ ॥
^७ धों गिणि । थों थों गि ॥	पुस्तविशेष ॥ ३ ॥
^८ धुदि गण ॥	चार ॥ ४ ॥
किट थों ॥	विनिपि(प)णक ^९ ॥ ५ ॥
थों गि खं खं ^{१०} ॥	खण्डनाग ॥ ६ ॥
धिरुट थों ^{११} ॥	विधास ॥ ७ ॥ २ ॥
^{१२} नहि खहिं गि ॥	शुद्ध ॥ १ ॥
ननगि खहि ॥	स्वरम्पुरण ॥ २ ॥
ननगि नखहि नखहि ^{१३} ॥	उच्छला ॥ ३ ॥
गिडदि गिडदि खहि ॥	सुप्रिय ^{१४} ॥ ४ ॥
थोंगि खहि ^{१५} ॥	दम ॥ ५ ॥

१ पणव acc to म० रत्ना० op cit p 400

२ H — एगमिरी एकसर, दूसर etc in स० रत्ना०, p 400

३ H — ख च न हि ट ॥ ४ P — १२५ धिरुट ॥

५ H — था गि ॥ सस्तिक ॥ ६ P — धौत हंत ॥ बलिकोहल ॥

७ P — थों गिण० ८ H — धुदि । गणवार । P धुदि गण चार ।

९ H — विनिविचिक ॥ १० P — था गि खे ख ।

११ P — धिर वट था । १२ H — नहिं खहिं गि ।

१३ P — ननाग नखहिं खहि । १४ H — सुप्रिया ॥

१५ H — थोंगि खहिं ।

डिडि तत्ता ^१ ॥	नकार ॥ ६ ॥
^२ धिद्धि ॥	मानरल्ली ॥ ७ ॥ ३ ॥
ननगिड मिडि दा ॥	अलग्रक ॥ १ ॥
युदिगण कत्थउ ॥	शुद्धरूप ^३ ॥ २ ॥
तकि धिक्कि ॥	विश्राम ॥ ३ ॥
टगु टगु टगु नगु ॥	निपमखली ॥ ४ ॥
तत्तत्त फट ॥	आनन्द ॥ ५ ॥
झें टिगु डि ^४ ॥	शुचि ॥ ६ ॥
तत्त गट धिद्धि फट ॥	फुरणा ॥ ७ ॥ ४ ॥
नगि झें नगि झें ॥	समखली ॥ १ ॥
^५ गिहि गु गिद्धि गु ॥	विकटा ॥ २ ॥
तत्तत्थउ धि ॥	सुघटा ॥ ३ ॥
झें दर्थो ॥	अवघटा ^६ ॥ ४ ॥
^७ तन्डि तत्ता । तद्धि तत्त ॥	शुभा ॥ ५ ॥
नगिदि नगि ॥	अड्डखली ^८ ॥ ६ ॥
धरफट । धरफट ॥	अनुच्छल्ली ॥ ७ ॥

पाटा अमी मृदङ्गस्य पञ्चांगशुद्धाहता ।

अन्येऽपि बहवो भेदा कर्त्तरी समन्तरी ॥ ८० ॥

समनव पाणिहस्त स्वस्तिन (को) भ्रमरादय ।

हस्ताभ्या वाद्यरीतिश्च नोक्ता ग्रन्थगुरुत्वत ॥ ८१ ॥

हस्ताभ्या वाद्यते वाद्यमतस्तद्देवता^९ ब्रुवे ।

अङ्गुष्ठे दैवत ब्रह्मा तर्जन्यामाधिप शिव ॥ ८२ ॥

१ P — डिडि तत्तत्ता ।

२ H — धिधि मानरली

३ H — युदिगण कवट । शुद्धरूप ।

४ P — झें टिगु वि

५ H — गिद्धि गु गिद्धि (२) गु विकटा ।

६ H — अवघटा

७ P — तद्धि तत्ता तद्धि तत्त ।

८ P — अड्ड (२) खली

९ P — हस्ताभ्या वाद्य वाद्यमतस्तद्देवता H. — मतस्ता देवता

मध्यमाया प्रभुर्निष्णु 'सर्गदेवा त्वनामिका ।
 'ऋषिस्थान कनिष्ठा स्यात्सूर्य करतलाधिप' ॥ ८४ ॥
 मृदङ्गो मर्दलस्तूर्य मुरज शिवनिर्मितम् ।
 तूर नद्ध महाबाध द्विमुख पाटमागर ॥ ८५ ॥
 रद्रेण नाट्यनृत्यार्थं बाध मुरजसजया ।
 निर्मित कोतुकादेव तत्तमजा कल्पितास्त्रिति ॥ ८६ ॥
 बाध होरुद्धते 'चान्त सुषिर काष्ठज तत ।
 चर्माचनद्ध द्विमुख दृत्त तन्मुरजादृति (ति) ॥ ८७ ॥
 'वसास्थाने निर्मिताश्च चर्मणो 'वध्रिका इमा ।
 'गङ्गायमुनके मुख्ये' नागपाशाभिधा परा ॥ ८८ ॥
 परमानन्दबाधेषु' मुरजास्य प्रकीर्तितम् ।
 साम्प्रतं शेषपाचना किञ्चिल्लक्षणमुच्यते ॥ ८९ ॥

इति मुरजलक्षणम्^{१०} ॥

चर्माचनद्धमुखा ढक्का प्रायेण भूपतेर्हिता ।
^{११}नि स्वनो भूपतेर्वाद्य राज्यकार्येषु बाधते ॥ ९० ॥
 वज्राकृतिस्तु ति (त्रि)परिद्विमुखा नृत्यबाधया^{१२} ।
 पटहा^{१३}मार्गदेशाद्या भूपदेवगृहादिषु ॥ ९१ ॥
^{१४}आउजो लोकभाषाया^{१५}धाउजयश्च स्वाउजा (स्वदाउजपम्बाउजो) ।
 मता पट्टाउजश्चेति स्वस्वनामानुसारिण ॥ ९२ ॥

1 H — मन्दवास्तवनामिका ।	2 P — क्षगिरिस्थान
3 P. — करतलाधिप ॥	
4 P — गङ्गादृते वी (?) त	5 P — वसास्थान
6 H — वध्रिकास्त्रिमा	7 P — गङ्गायमुनिके
8 H — मुख्या	9 P — परमानन्दबाधऽदा
10. H uses मरुत for मुरज everywhere above	
11. P — निस्वानो नृपते०	12 P — दृश्यबाधया
13 P — माऽर्ध०	
14 P — आउजो	15 P — स्वपाउज पट्टा व्रजा

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रानारत्रयभूषिते मण्डिते यद्देशनाभूतले^१

सङ्गीतत्रयतत्परस्त्रिजगतीलोऽसहस्रोऽजनि ।

सच्छत्रवितयोपशोभिततनू रत्नत्रयोद्योतरु

'स्तस्या प्राप्तिमुबोधितो जिनपतिर्देयादमेया' मुदम् ॥ १ ॥

यस्मात् पद्मेन्द्रियप्रीतिर्भवेच्च दुःखविमृष्टि ।

सदा सौगन्धर तत्तु नृत्य मूलादथ नृपे ॥ २ ॥

प्रवेशे तीर्थयात्राया तथा भूषाभिषेचने ।

विवाहे पुनरन्माद्ये उत्तरे नृत्यमिष्यते ॥ ३ ॥

'इन्द्राभ्यर्थनया पूर्वं वसिष्ठाय महर्षये ।

उपदिष्टा नृत्यविद्या ब्रह्मणा ज्ञानमूर्तये ॥ ४ ॥

नृत्य सम्यक् परिज्ञाय स्वपुत्राणां क्षतेऽपि तत् ।

निषेधय तच्च पुत्रेभ्यो धाम्ने स त्वदर्शयत् ॥ ५ ॥

शतपुत्रयुतो गत्वा सप्तगदेवतस्तत ।

दर्शयामास तन्नृत्य शनाग्रे स्वसुतेर्मुनि ॥ ६ ॥

'इन्द्रोपरोधात्तन्नृत्यं लास्यताण्डवसयुत ।

रम्भोर्देशमिनाया ऋषि पुत्ररक्षामयत् ॥ ७ ॥

'नृत/ च) नरकृत् ज्ञेय नृत्य नारीकृत मत ।

तथा नाट्य नाटक च नरनार्गिनिमित्तम् ॥ ८ ॥

१ H — दशनाभूत

२ P — तस्याप्राप्तिः

३ P — दमदा

४ P — इन्द्राभ्यर्थनया

५ H — दयावदा

६ H — तदापि

७ P — इन्द्रापरिषदा

८ H — नारीकृत

९ H — नृत्य P — नृत्य

कपोलो 'चिबुक' चेत्युपाङ्गा षडपि नामत ।
 ग्रीवासो षष्ठमुदरमूरुजङ्घायुगं तथा ॥ १९ ॥
 प्रत्यङ्गा षडङ्गी ज्ञेया ग्रीर्वभेदा क्रमादथ ।
 ग्रीर्व दृग्दर्शन तारापुत्रभूनासिराधरा ॥ २० ॥
 कपोलो 'चिबुक' चेव वक्त्र रागश्च (वक्त्ररागश्च) ग्रीर्वगा ।
 क्रमादेतान्प्रवक्ष्यामि पूर्वग्रन्थानुसारतः ॥ २१ ॥
 रोचित च परावृत्तमरधृतमधोमुखम् ।
 निवृद्धित तथोत्क्षिप्तमध्वित' लोलित शिर ॥ २२ ॥
 परिवाहितमाधृत धृतमास्म्पकम्पिते ।
 'त्रयोदश स्यु ग्रीवाणि तेषा रक्ष्माऽथ किञ्चन ॥ २३ ॥

1	P — चिबुक चेत्युपाङ्गा	2	P — युग
3	P — चिबुक चक्त्ररागश्च तु पा ग्रीर्वगा ।	4	P — अचितलोलत
5	Cf — धृत चिबुतमाधृतमरधृत च वास्पतम् । आकम्पिताङ्गाहृत च परिवाहितमध्वितम् ॥ ४९ ॥ निहायेन परावृत्तमु अधाधामुख तथा । लोलन चति । वनय चतुदशविध शिर । ५० ॥ त्रियन्तजात रश्चाननसारानि ममम् । पाङ्गाभेमुत्तमस्य वाक्त्रपञ्चापर जङ्घ ॥ ५१ ॥		

Sangitaratnakara, 7 49 51 (Adyar ed)
 Vol IV pp 17 18

Sangitaratnakara borrows the above verses from *Bharatalarnava* of Nandikeśvara, chp IV 204 206 p 92 Also cf *Bharatalosa* p 661— त्रयोदश क्रमाण भरतमने । तद्व्याख्यातमने चतुर्दश । नान्दमने नन । नचनुशासन पञ्चापगाण च प्राहुः । भरतस्य त्रयोदशक्रमभिमतः पुन एवादशकर्म ष्यधिकन्याह ।

Also cf, *ibid* p 661—

आकम्पित काष्पिताख्य धृत निवृतमध्वितम् ।
 परिवाहितमाधृतमरधृत निहायेनम् ॥
 अधामुख परावृत्तमु अत गालत । ५० ॥
 त्रयापञ्चावप तृत मुनिना समुदीरितम् ॥

रेचितं 'नु शिरस्त्रिर्यम्यान् म्याद्विम्यादिषु ।

'शीप्रयानान पगवृत्तनवपुनं निषेधने' ॥ २४ ॥

अभेमुम् 'प्रणामादां भूम्यालोके निरुद्धिनं ।

उप्रांगोके तथोक्षितं मनान्नमं शिरोऽधिनम्' ॥ २५ ॥

'लेन्माम्मोन्निं भय दोलादां परिवारितं ।

मगदां तिर्यगाधुनं धुतं कोपेऽथ विमये' ॥ २६ ॥

भयेऽनारो चारुम्पं मंजादिषु च कम्पितं ।

पूंसंष्यष्टं शिरस्याहुनांष्टो सर्वत्र पद्य तु ॥ २७ ॥

इति शिरोलक्षणम् ॥

पादार्थः । पदुदंशम भव्यं प्रहृ ।

मममाराधितं मेगात्रं त्रिषंनोक्तम् ।

पाधंभिमुगमुपरीते सचम्यारिवादिषु ॥

मद्यमपुनामाव्युद्धने कपुंशिशाम् ।

पाधार्थमिष्टमिष्टेऽद्यमेष्ट प्रदीपिता ॥

—उदायन.

तिर्यद्वनोद्धने मद्यमानमागनिर्दे मयम् ।

पाधार्थभिमुगमिष्टमिष्टेऽद्यमेष्ट मयम् ॥

—शार्ङ्गदेव

For Bharata & Abhinavagupta's Comm. on the same, see *Nāṭyaśāstra*, Vol. II (G.O.S. no LXVIII), pp 3 ff.

1. P.—नु शिरस्त्रिर्यम्यान् ॥ —च शिरस्त्रिर्यम्यान्

2. H.—शीप्रयानान 3. H.—निषेधने.

4. P.—प्रणामादां 5. P.—शिरसोचन

6. H.—रावनाहंलिने

7. Pārśvadeva, in his *Saṅgītasamayasāra*, ९, ७, refers to thirteen types of heads but, in v. 17 and vv. 19 ff., describes only nine varieties, namely, आकम्पित, कम्पित, धुत आधूत, अवधूत, आघत, निहन्वित, उच्छेदित & अयोगत Kumbha in his *Nṛtyaśāstra*, १ १. ४०४ ff gives 14 types. The *Abhinavadarpana* of Nandikesvara, ४५ 49-65, describes 9 शिरसोक्त only.

कुम्भा दृष्टा च दीना च हृष्टा स्निग्धा भयान्विता ।
 सलज्जा मुकुला शून्या विपण्णा मलिनाधरा ॥ २८ ॥
 शङ्किता रलिता भ्रान्ता केसरा^१ विष्णुता (विप्लुता) चला ।
 त्रस्ता च मलिना ग्लाना सेरा कूराभिनन्दिता ॥ २९ ॥
 स्थिरोद्विग्ना परिम्लाना सक्रमा समयाद्भुता ।
 हाम्या बीरा सकरुणा शान्ता रोद्रा जुगुप्सिता ॥ ३० ॥
 पद्मिनिशब्द दृष्टयोऽमूस्तु सान्वयित्वात्सलक्षणा ।
 इत्युक्ता व्यभिचारिण्य पूर्वा शेषा रसान्विता ॥ ३१ ॥

इति दृष्टिलक्षणम् ॥^२

दर्शनं चाष्टधा साचि विलोकितनिर्वातिते ।
 अत्रलोकितमुख्येक सम वृत्तानिर्वातिते^३ ॥ ३२ ॥
 तिर्यग्नीक्षणत साचि 'सम्पृष्ट तु विलोकिन ।
 निर्वातित व्याघुटित सरल त्वत्रलोकितम्' ॥ ३३ ॥
 'ऊर्ध्वदर्शनमुख्येक विनाररहित' समम् ।
 पुन प्रवृत्त 'तद् वृत्त स्थिरम्यमनिर्वातितम् ॥ ३४ ॥

इति दर्शनलक्षणम् ॥

-
- 1 H — भ्राताकैकरा
 2 For Bharata's list see *Natyasastra*, 8 41 95, *op cit*, Vol II, pp 7 14 Also see, *Bharatakhosa*, p 853, *Sangitaratnakara*, ७ ३७५ ४३१, *op cit*, Vol IV, pp 135 150 *Bharatarnava* of Nandikesvara (Tanjore, 1957) Chp IV, vv 233 ff, pp 106 ff *Kumbharaja Nrttaratnakosa*, १ ३ ५ ५९
 3 P — शृतावर्वातिते 4 H — सत्यद
 5 P — त्ववगच्छिते 6 P — ऊर्ध्व
 7 H — विनाररहित 8 H — त उन
 9 *Sangitaratnakara*, 7 454 460 describes eight *darśanas* and calls them विषयानुष्ठाने नारायणाण, distinguishing them from nine रश्मिष्ठानि ताराकमाणि described in *ibid*, vv 446 453

प्रवेशन समुद्रवृत्त चलन वलन भ्रम ।

निष्क्राम प्राकृत पातो नवम च विवर्तनम् ॥ ३५ ॥

ताराकर्मणि नवधाऽधुना तल्लक्ष्म तूच्यते ।

प्रवेशन प्रवेशान्त समुद्रवृत्त तु निर्गतम् ॥ ३६ ॥

विलोम्बने च चलन वलन^१ तिर्यगीक्षणात् ।

भ्रमश्च जायते मोहे नि क्रामो (निष्क्रामो) बाह्यार्थनात् ॥ ३७ ॥

मूर्खेक्षणे प्राकृत च 'पातोऽधोवीक्षणाद्भवेत् ।

'विवर्तन समुद्रवृत्त नाट्यनृत्यानुग च तत् ॥ ३८ ॥

इति ताराकर्मलक्षणम् ॥

नवधा पुटक्रमाणि विश्लेष कुञ्चित सम ।

प्रसृत विगति च निमेषश्च वितारितम् ॥ ३९ ॥

भ्रान्त च स्फुरित चपा लम्बण ऋज्यतेऽधुना ।

विश्लेष पुटपार्थस्य वक्रीभूत तु कुञ्चितम् ॥ ४० ॥

op cit Vol IV pp 155 ff These are—नमम् साव अनु
हमम् अग्राकृतम् विग्राकृतम् उग्राकृतम् आगोक्षितम् प्रविलाकृतम्
Bharata *Natyasastra* 8 105 III, *op cit Vol II, p 15*
gives the same classification For remarks of Vipra
dāsa Vema and Saradatanaya see *Bharatakosa* p 269
Also see *Sangasan vyasara* 6 118 121

1 H — निवर्तन

2 P — भ्रमप्रत

3 P — चलन

4 P — णता०

5 P — निवर्तन

6 ताराकर्म of nine types is referred to by Bharata *Natyasastra*
8 96 ff *op cit Vol II p 15* *Bharatakosa* p 247 quotes
nine ताराकर्म from Asoka where निवर्तन is given for विवर्तन of
Bharata . Also see *Natyarat akosa* I 3 77 84 where it is
विवर्तन

7 H — विभा

समं समावलोक्य प्रसृतं तु प्रसारणात् ।
पिप्रतितं समुद्भूतं निमेषस्तु निमीलनम् ॥ ४१ ॥

वितालं च भवेद्वीर्यं आन्त मोहादिसम्भयम् ।
स्फुरितं स्पन्दितं चैतन्नृत्ये नाट्ये प्रयुज्यते ॥ ४२ ॥

इति पुटकर्मलक्षणम्^१ ॥

चतुरं रोचितोत्क्षेपौ झुकुटि पातनं तथा ।
कुञ्चितं सहजं चेति भवेद् भ्रूकर्म सप्तधा ॥ ४३ ॥
चतुरं^२ त्वीपदुच्छ्वास रोचितं रलितं^३ मनाः ।
उत्क्षेपश्चोर्ध्वदृष्टित्वाद् झुकुटि रोपविह्वला ॥ ४४ ॥
अधोगति पातनं म्याद्वकीभूतं तु^४ उञ्चितं ।
सहजं च म्बनावस्यं नाट्ये नृत्ये रसेषु तत् ॥ ४५ ॥

इति भ्रूकर्मलक्षणम्^५ ॥

- 1 The nine पुटकर्मस acc to Bharata, *Natyasastra*, 8 110 ff. are—

उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृतं दुग्धिनं ममम् ।

विचर्नितं प्रस्फुरितं पिहितं सविताडितम् ॥ १११

Natyasastra, Vol II (G O S), p 15

Also see, *Sangitaratnakara*, 7 : 440-446, *op cit*, Vol IV. pp 153-155. *Bharata-kosa* p 371 quotes Vema who reads like Sīrngadeva, विनाप्तितम् for विनाप्तिनम्. MSS of *Natya sâstra* give १। सावनाप्तिम् & गविनाप्तिम् for सविताडितम् quoted from the text. Also see, *Natyaratnakosa*, I 3 67 68

- 2 P.—तापदुस्सारं 3 H—चर्नितं

- 4 H—च

- 5 I or similar types of भ्रूकर्म see, *Natyasastra*, 8 119 128, *op cit*, Vol II pp 16-17. The रत्नसारप्रयाजन of each of these seven भ्रूकर्मस is also given. Also, see *Sangitaratnakara*, 7 : 432-439, *op cit*, Vol IV pp 151-153. Also, *Bharata-kosa*, p 449

विकृणिता च निमृता विकृष्टा सहजा नता ।
सोच्छ्वासा^१ चेति कथिता नासिका पङ्क्तिषा बुधे ॥ ४६ ॥

विकृणिता जुगुप्साया निमृता निश्चला क्रमात् ।
विकृष्टा चाभ्यसूयाया प्रसन्ना सहजा मता ॥ ४७ ॥

नता श्लिष्टपुटा शोके सोच्छ्वासा^१ हर्षयोगत ।
नृत्ये नाट्ये प्रयोक्तव्या नासिनेय रसेष्वपि ॥ ४८ ॥

इति नामालम्बणम् ॥

सन्दष्टक निसर्गं च श्लिष्टं च परिवर्तितम्^२ ।
वेपितं चापि रोपादौ^३ पञ्चधाऽधरकर्म तु^४ ॥ ४९ ॥

इत्यधरलक्षणम् ॥

कुक्षितं कम्पितं फुल्लं क्षामं पूर्णं समस्तथा ।
फणोलं^५ पङ्क्तिधन्त्येन वामो वा दम्पिणोऽपि वा ॥ ५० ॥

1 P — साखसा

2 P — गालग्रामा

3 Cf — नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासाय विकृणिता ।

राभाषिका चति बुधे पाङ्क्तिषा नासिका स्मृता ॥ ११० ॥

— *Natyasastra* 8 130ff, Vol II p 18

Also see *Bharatakhosa*, p 330 quoting *Vishnudas* and *Sangaratna* in *rahnakara*, 7 465-470 Vol IV pp 160 61

4 H — परिवर्तितं

5 P — वामापरकर्म

6 H — 7

7 Cf *Bharata* notes six *karmanas* of *अधर* and also explains their uses in *Natyasastra* 6 141 146 They are—

विवर्तनं कम्पनं च विसर्गं विनमनम् ।

मन्दप्रसङ्गं च पञ्च वामापरकर्म तु ॥

Natyasastra, Vol II p 19

Singadeva in his *Sangaratnadarsana* 7 448 495, gives two opinions, first which follows *Bharata* and the second which gives only four types of *अधर* Also see *Bharatakhosa*, p 12 for quotations from *Kumbhara* *Somekhara* and *Asokamalla*

8 H — वामे

कुञ्चित. शीतभीत्यादौ कम्पितो रोपमाणे ।
फुल्लो हर्षे तु^१ रोगादो क्षाम पूर्णसमौ सुखात् ॥ ५१ ॥

इति कपोललक्षणम्^२ ॥

लेहन कुट्टन दष्ट खण्डन बु(चु)क्किन्^३ समम् ।
छिन्न च सप्तधा कर्म चिबुकस्याथ लक्षणम् ॥ ५२ ॥

लेहन लेहलेहादौ भीतत्रस्तेषु कुट्टनम् ।
दष्ट तु दन्तदष्टादौ खण्डन रोदनादिषु ॥ ५३ ॥

'बु(चु)क्किन् जृम्भिरादौ च^४ स्वभावेषु सम मतम् ।
व्याधौ भयादिके^५ छिन्न व्यवहाराश्रित च तत् ॥ ५४ ॥

इति चिबुकर्मलक्षणम्^६ ॥

१ P — च

२ Cf क्षाम पुं च पूर्णं च कम्पन कुञ्चित समम् ॥ पञ्चिथ गण्डमुद्गमस्य लक्षणं
मुच्यते । *Natyasastra*, 8 136-137 Vol II p 19

One of the Mss of *Natyasastra* reads पूर्णं for पूर्णं
Also see, *Sangitaratnakara* 7 461-465 and *Bharatakośa*, p 107.

३ H — कुञ्चित ४ H — कुञ्चित

५ H — तु ० P — भवाद्बु

६ Cf *Natyasastra*, 8 147 153, but *Sangitaratnakara*, 7, 496-502
gives कुट्टनम्, खण्डनम्, छिन्नम्, श्राव्यम्, ग्रहणम्, गमम्, दष्टम् & निर्वर्णम्
among दन्तसम whereas it gives the following eight var-
ieties of चिबुक—

त्रिधाष्टदन्ताकृतया चिबुक् लक्ष्यते ततः ।

उक्तप्राय सुखार्थं तु वक्ष्ये लक्षणानुसारतः ॥ ५०० ॥

व्यादीर्णं ध्वनिं वक्त्रं महतं चरमहनम् ।

स्फुरितं वातेन दीप्तमेव चिबुकमग्रा ॥ ५०८ ॥

Sangitaratnakara Adyar ed,

Vol. IV pp 173 ff

Also cf — व्यादीर्णं ध्वनिं वक्त्रं महतं चरमहनम् ।

स्फुरितं वातेन दीप्तमेव चिबुकमग्रा ॥

Kumbha quoted in *Bharatakośa*, p. 215

प्रमन्न सहज रक्त श्याम वक्त्र चतुर्विधम् ।

प्रमन्नमद्भुतप्राप्तौ सहज तु स्वभावजम् ॥ ५५ ॥

रक्तमन्युप्ररोपादो श्याम दुःखादिसम्भूतौ ।

एव 'स्वभेदयुक्तं शीर्षं प्रथमान्न प्रकीर्तितम् ॥ ५६ ॥

इति ममेदप्रथमाङ्गशीर्षलक्षणम् ॥

शिरःकमानुगानीति ग्रीवारमाणि तानि तु ।

जेयानि तद्विचारजै रसे कण्ठे च^१ तानि तु ॥ ५७ ॥

इति ग्रीवारमण्डलस्थलक्षणम् ॥

द्वितीयाङ्गस्य हस्तस्य सजा लक्ष्माप्यथोच्यते^२ ।

हस्तकृमाणि चारश्च क्रियाग्राह्यानिहस्तका^३ ॥ ५८ ॥

अथ श्लेषो दोलन च रक्षा विक्षेपधूनने^४ ।

परिमहाकर्पणे च^५ 'वियोगाच्छेदनं ध्रुवम् ॥ ५९ ॥

तर्जनं स्फोटनं यानं^६ पार्थक्यं विरतिर्भ्रमः ।

वृत्तिं प्रवृत्तिरुद्धवृत्तिर्नेपनं चेति विंशतिः ॥ ६० ॥

हस्तकृमाणि चैतानि युज्यन्ते नाट्यनृत्ययोः ।

एषामन्वर्थनामत्वाच्च लक्ष्म पृथगीरितम् ॥ ६१ ॥

इति हस्तकृमाणि ॥^{१०}

ज्यायन quoted in *Bharataṭṭosa* p 215 however, follows Bharata and our text

1 H — सस्मृत

2 H — स्वभावयुक्त

3 This has been described under मुखरागप्रकरणम् in *Sangita ratnakara*, 7 526 531, Vol IV pp 180 181 Bharata *Natyashastra*, 8 161 166, Vol II, p 22, gives the four types of मुखरागसः.

4 P — कठेपि Cf *Bharata Natyashastra*, 8 170 177, Vol II pp 23 24

5 P — लम्पाद्ययोः

6 H — यद्वादिहस्तकाः ।

7. H — विभूषणे तथा ।

8 H — वियोगच्छेदनं

9 H — पार्थक्यं विरति भ्रमः ।

10. *The Sangharatnakara*, 7 543 545 gives twenty करकम्—

उरोग 'पृष्ठगश्चापि तथा पार्श्वगतोऽपि हि ।

हस्तस्य चारुविविधो नृत्ये नाट्ये प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

इति हस्तचारः ॥

नूतन श्रेयविरूपैर्धौ क्षेपो रक्षणमोचने ॥ ५४३ ॥

परिग्रहो निग्रहश्चोत्प्राट्टिबिदृश्य ।

ताडन तोलन छद्मेदौ स्पाटनमोटन ॥ ५४४ ॥

स्य द्विसर्जनमाह्वान तर्जन चेति विंशति ।

Sangitaratnakara, op cit, IV p 189

Kumbha in *Nrtyaratnakosa* gives the above verses with slight changes. Also see, *Bharatakosa*, p 774, for a quotation from Asokamalla. See also, *Natyasastra*, 8 165-168

1 H —पृष्ठगश्चापि

2. Sudhākalaśa here follows Bharata, *Nāṭyaśāstra*, 9. 169, in so far as he accepts three basic *hastacaras*, but differs from him in giving पृष्ठग for अधोमुख. Śārngadeva in his *Sangitaratnākara* says that others added two more to Bharata's list, namely, अग्रग and अवस्तग, which, in Bhaṭṭa's (Abhinavagupta's) opinion, were included in उत्तान and अधोमुख. Śārngadhara himself gives fifteen *hastacaras*—

उत्तानोऽवस्तग पार्श्वगतो हस्ताऽग्रतस्तग ॥ ५३४ ॥

रश्ममुखगश्चोर्ध्वमुखोऽधोवदनमन्वा ।

पराङ्मुख समुत्तग हस्तोऽन्य पार्श्वनामुख ॥ ५३५ ॥

ऊर्ध्वगोऽधोगत पार्श्वगतो हस्तोऽग्रप्रोऽपरः ।

समुत्तागत इत्येकान्यचारान्दश यय व ॥ ५३६ ॥

लक्ष्यगक्षणनक्षत्र शान्त्यदेवाऽभ्यभाषत ।

Sangitaratnakara, IV. pp 182-183

The *Bharatakosa*, p. 774 quotes *Ispralasa* who in turn quotes Śārngadeva and then adds—

उत्तानाऽव पार्श्वगतौ ।ग्रतस्तग इम वग ॥

परे तदार्थवार्त्ताधामुखा इति करास्तु वः ।

अन्ये स्वप्रपन्नाया ये ऊर्ध्वगाधोगनादय ॥

व्यावर्तितोद्वेष्टिता चावेष्टिता परिवर्तिता ।

हस्तक्रिया चतुर्द्वैवं लक्ष्म नामानुसारतः ॥ ६३ ॥

इति हस्तक्रियालक्षणम् ॥^१

प्रसारितोऽपविद्धश्चाधोमुखस्तिर्यग्गच्छितो ।

ऊर्ध्वं पृष्ठानुगं पार्श्वानुगस्तु म्यिरचञ्चले ॥ ६४ ॥

दक्षधैवं बाहुचारो लक्ष्म नामानुगं मतम् ।

हस्तकानां चतुर्पष्टिरथ संज्ञादिनोच्यते ॥ ६५ ॥

इति बाहुचारलक्षणम् ॥^२

पताफलिपताकश्च तथोक्तः कर्त्तरीमुखः ।

अर्द्धचन्द्रो ह्यरालश्च शुक्रतुण्डश्च मुष्टिकः ॥ ६६ ॥

शित्वरास्यः कपित्थश्च तथैव त्वटिकामुखः ।

शू(सू)चीमुखः पद्ममोक्षः 'सर्पशिरास्तथैव च ॥ ६७ ॥

भृगुशीर्षश्च 'रा(का)हूलेऽलपद्मश्चतुरस्तथा' ।

अमरो हंसमग्नश्च हंसपक्षस्तथा मतः ॥ ६८ ॥

उपानादिप्रकारेषु भयम्पन्तर्गता इति ।

निर्णाय विप्रदागन प्रचाराण्यदुदीरिता ॥

भट्ट इत्यभिन्नवज्जुप्ताचार्यः स तु भाट्टशास्त्रस्यावधाने नवमेऽध्याये उपानादिव्याख्यायां
प्रेषित्व्यक्तिः ।

—विप्रदाग

1. H.—व्यावर्तिता द्वेष्टिता०

2 See *Bharalakosa* p 774, under हस्तचरणानि for a quotation from *Asoka*. Also see, *Saṅgī'aratnāṅkara*, 7. 537-542, and *Nāṭyaśāstra* 9 213-219, Vol II. pp 80-81

3 For *Bāḥubhedas* see, *Saṅgī'aratnāṅkara*, 7 335-338, Vol. IV p 99, and *Bharalakosa* p. 419, quoting *Vipradāsra* and *Someśvara*. *Someśvara* refers to only eight *Bāḥubhedas*, while *Śiragadeva* refers to six more given by 'others'.

4 H.—मन्दारस्तथैव०

5 P.—मृगशीर्षुत्तरो०

6. H.—चतुरस्रया corrected by somebody as चतुरस्रथा

सन्दंश सुमुखश्चोर्णनाम पक्षिरुतस्त्विति ।

तेष्वसंयुतहस्तानां चतुर्विंशतिसङ्ख्या ॥

अथ लक्ष्म पताङ्गस्य 'साङ्गुष्ठाङ्गुल्य समाः ।

वक्रा त्वनामिका शेषं त्रिपताकं पताङ्गवत् ॥ ७० ॥

पृष्ठया तर्जनी शेषं पूर्ववत्कर्त्तरीमुखे ।

वक्राङ्गुल्यस्त्वर्द्धचन्द्रे गलहस्तार्द्धचन्द्रवत् ॥ ७१ ॥

अराले नम्रयाङ्गुष्ठस्तर्जन्या मिलितो भवेत् ।

शुक्रतुण्डेऽनामिका तु वक्रा शेषमरालवत् ॥ ७२ ॥

1. P.—रुतस्त्विति । 2. H.—तेषु सयुत०

3 This list of names of *asamyuta-hastas* slightly differs from those of Bharata, *Nāṭyaśāstra*, 9 4-7 and Śārngadeva, *Saṅgītaratnākara*, 7. 78 61, instead of सुमुख and पक्षिरुत, we find मुकुल and ताम्रचूड in the texts of Bharata and Śārngadeva. Also cf.—

त्रिशदामोदरेणोष्ठा अमी हस्ता अमयुता ।

असयुता अर्धवशादेते स्यु सयुता अपि ॥

—*Saṅgītanarāṭya* quoted in

Bharatakośa, P. 797

Nandikesvara, in his *Abhinayadarpana*, vv 89-92, (Manmohan Ghosh's second revised ed., Calcutta, 1957), p. 93, gives 28 *asamyuta hastas*. For illustrations see Ghosh's ed., op. cit., plates opposite p 72

4. P—साङ्गुष्ठाङ्गुल्य समा । *Nāṭyaśāstra*, 9 18, says बुद्धितश्च तथाङ्गुष्ठं *Saṅgītaratnākara*, op cit., follows Bharata

5. Nandikesvara, op cit v :105 defines *karttari* differently—cf. त्रिपताके कनिष्ठा चेद् वक्रिताऽर्धपतामिका । × × अर्धेन चापि हस्तस्य तर्जनी च कनिष्ठिका । बहिः प्रसारिते द्वे च स करः कर्त्तरीमुखः ॥ १०५ ॥ Also cf *Nāṭyaśāstra*, 9. 39, and *Saṅgītaratnākara*, 7. 119-121

6 Cf. आया पतुर्नता वार्था बुधितोऽङ्गुष्ठस्तस्या । स्यान्मिबोर्ध्ववलिता ह्यरालेऽङ्गुल्य करे ॥ *Nāṭyaśāstra*, 9 46, also see *Saṅgītaratnākara*, 7 122-123, *Abhinayadarpana*, v 114

7 Cf *Abhinayadarpana*, v. 115 and illustration, op. cit ; *Saṅgītaratnākara*, 7 137-138, *Nāṭyaśāstra*, 9. 53.

मुष्टिकेऽङ्गुष्ठ उपरि तलन्यस्ताङ्गुलीषु च ।^१
 शिखरेऽङ्गुष्ठकस्तूर्ध्वं शेष मुष्टिस्त्वद्भवेत् ॥ ७३ ॥
 अङ्गुष्ठपार्श्वगाङ्गुल्या^२ सपिथे पूर्ववत् पर ।
 कनिष्ठानामिका चोर्ध्वे वक्त्रे द्वे खटिकामुखे^३ ॥ ७४ ॥
 शू(सू)चीमुखे तर्जनी च सरलान्यच्च पूर्ववत् ।
 ईपतन्ना पद्मकोशेऽङ्गुष्ठेऽङ्गुलीश्च मेलयेत् ॥ ७५ ॥
 नम्राङ्गुल्योऽङ्गुष्ठलम्बं सान्न्त्ये सर्पशीर्षके^४ ।
 मृगशीर्षे कनिष्ठोऽङ्गुष्ठश्चोर्ध्वोऽन्यच्च(त्) पूर्ववत् ॥ ७६ ॥
 काङ्गुले तर्जनीमध्याङ्गुल्यावङ्गुष्ठकेवने^५(तने) ।
 आवर्तिता ऋतले त्वङ्गुल्यश्चाल्पम्रके^६ ॥ ७७ ॥

- 1 Cf *Abhinayadharpana* v 116 *Nāṭyaśāstra* 9 55 *Saṅgitaratnāvalī* 7 129 129 however specifies that 'निपील्य मध्यमां तट्टनदृष्टा'
- 2 *Saṅgitaratnāvalī* 7 130 *Nāṭyaśāstra*, 9 57 *Abhinaya-d*, v 118
- 3 P — ^{ङ्गुल्य} The definition here is not quite explicit though the author intends to say that the thumb and the adjoining finger touch each other cf *Nāṭyaśāstra*, 9 59 *Saṅgitaratnakara* 7 132 *Abhinaya-d* v 121
- 4 *Nāṭyaśāstra* 9 60 *Saṅgitaratnāvalī* 7 134 *Abhinaya-d*, v 124 defines a *kaṣṭhakamukha* as—^{वक्त्रे तर्जनी चापमुत्तिष्ठान्गुष्ठमध्या}
^{वक्त्रासुखहस्तादयः कान्तिनो भरतागमैः ।}
- 5 6 7 See *Abhinaya-d*, vv 127 134, 137 *Saṅgitaratnāvalī* 7 147, 142, 152, *Nāṭyaśāstra*, 9 64 ff., 79 ff., 84 ff
- 8 H reads अवलम्बेन. Cf *Nāṭyaśāstra*, 9 85 ff., *Saṅgitaratnāvalī* 7 159 *Abhinaya-d* v 139
- 9 P — ^{वङ्गुले} तने । H ^{वङ्गुले} वन Cf *Nāṭyaśāstra*, 9 88 ff., *Abhinaya-d*, v 144 *Saṅgitaratnāvalī* 7 140
- 10 *Saṅgitaratnāvalī* 7 144 calls it अन्तर also *Nāṭyaśāstra*, 9 91, *Abhinaya-d*, v 146 calls it अन्तर

चतुरे प्रसतामिखोऽङ्गुल्यधोधा कनीयसी^१ ।
 भ्रमरे मध्यमाङ्गुष्ठलया नम्रा प्रनेशिनी ॥ ७८ ॥
 तर्जनी मध्यमाङ्गुष्ठलया^२ हसवन्त्रे ।
 हमपथे कनीयम्यूधाङ्गुल्य कञ्चिता मनाक्^३ ॥ ७९ ॥
 तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दर्श मन्दशे मिलिता परा^४ ।
 अङ्गुष्ठेऽङ्गुलयोर्न(यो न) प्रसहता मुखे समा^५ ॥ ८० ॥
 पद्मकोशान्ङ्गुल्यो नम्रास्तास्तूणनामिके ।
 मध्यमाङ्गुष्ठसन्दर्शो वक्रा पक्षिरुते परा ॥ ८१ ॥

- 1 *Abhinaya d* v 149 describes as—तन्वायास्तन । न्वा क न्वा प्रवृत्ता याद ॥ १४९ ॥ अङ्गुष्ठाऽन्नामकाभूत् नियक् चचतुर कर । *Natyasastra* 9 93 ff also gives a similar definition also cf *Sang la ra* 7 154 ff
- 2 *Sang la ra* 7 167—अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्या लक्षणं तर्जनी नता ॥ १६७ ॥ यथा च त्वरं क्षप स करा भ्रमरा भवत् । Also cf *Abhinaya d* v 152 53—मध्यमाङ्गुष्ठमयं न तर्जनी वारंतादिति ॥ १५३ ॥ यथा प्रसारता यानी भ्रमराभयहस्तक । *Bharata op cit* 9 101 writes—मध्यमाङ्गुष्ठमन्ना वक्रा चैव प्रनेशिनी । ऊर्ध्वमन्य प्रकाश च द्वयङ्गुली भ्रमरे क । १०१ ॥
- 3 *Sang la ra* 7 161 ff *Natyasastra* 9 104 *Abhinaya d* vv 154 155
- 4 Cf *Natyasastra* 9 106—मया प्रसारतास्त्रिस्तथा चाध्वा कनायमा । अङ्गुष्ठ उचितैव हमपथ गतं स्थित ॥ १०६ ॥ Also see *Abhinaya d* vv 157 58 *Sang la ra* 7 163 ff
- 5 Cf—पुन पुन पद्मकोश साख्यं त्वरं यात् ॥ १९ ॥ सन्नाताभयहस्ताऽयं कातिता मूलकावि ॥—*Abhinaya d* vv 159 60 According to *Bharata* तन्वाङ्गुष्ठमन्दर्शवरागस्य यन् भवत् । आभुप्रतमच्यर्थ स सन्दर्श गतं स्थित ॥ *Natyasastra* 9 110 ff *Bharata* further gives three types of *san damsas*
- 6 *Abhinaya d* v 161 *Bharata* writes—ममायतायास्त्रिस्तथा यस्याङ्गुल्यो भवान्त हि । ऊर्ध्वा हस्तमुत्तमैव स भवेन्मुकुल कर । *Natyasastra* 9 117 Also see *Sang la ra* 7 160
- 7 *Natyasastra* 9 120 *Sang la ra* 7 173 74

(इति असंयुतहस्ताः ।^१)

इत्यसंयुतहस्तानां लक्ष्मोक्त्वाऽथ त्रयोदश ।

संयुता कथयिष्यन्ते हस्ताश्च सप्तविंशतिः^२ ॥ ८० ॥

अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कट खटिकाग्रम्^३ ।

खटिकावर्धमानश्चोत्पन्नश्च^४ निषघस्तथा ॥ ८१ ॥

दोला (दोल) पुष्पपुटश्चैव ममरो गजदन्तक ।

वर्धमान मुनन्दश्चैस्युक्ता हस्तान्त्रयोदश^५ ॥ ८४ ॥

चतुरस्रो तथोद्भूतो तथा तल्लुप्तौ स्मृतौ ।

स्वस्तिको विप्रकीर्णो चाप्यारल्लुप्तिकामुग्वो ॥ ८५ ॥

- 1 Also see, Kumbhakarna's *Nṛtyaratnakosha*, Vol I (Rajasthan Puratana Granthamala no 24), pp. 43 52

2. H in margin reads—२४

१३

२७

६४ हस्तक

The *Nāṭyaśāstra*, ch. 9, names 13 *samyuta hastas* and 64 (32) *ṛṣṭa hastas* but the *Abhinaya darpaṇa* gives 23 *samyuta hastas* and 13 *ṛṣṭa hastas*. Acc to *Sangita ratnādhara*, 7 90 there are 30 *Nṛtta hastas*

- 3 H — खटिकामुग्व ।

- 4 H — श्वेतसगर

- 5 The *Sangitaratnādhara*, 7 82 84, read स्वस्तिक for खटिकासन डोल for दोल, अवहियक for मुनन्द. Our text vv 83 84 above are almost similar to *Nāṭyaśāstra* 9 8 10 with the difference that the NS reads स्वास्तिकस्तथा for खटिकासन डोल for दोल, अवहिय for मुनन्द. For the list of 23 *samyuta hastas* of Nandikesvara, see *Abhinaya darpaṇa* vv 172 175. It is surprising to find *Abhinaya darpaṇa* stating त्रयोविंशतिरित्युक्ता पूर्वगैर्भरतादिभिः ॥ १०५ ॥ when Bharata's NS *op cit* gives only 13 of them. The *Bharatarnavā*, ch 2, pp 28 42, gives 16 *samyuta hastas* and 27 *asamyutahastas* in ch 1 pp 1 27

ललितो चेत् शून्याभ्या (सूच्याभ्या)^१ रेचितावर्धरेचितो ।

उत्तानावञ्चितो चेत् पल्लवो सुनितम्बसो ॥ ८६ ॥

एताभ्यां करिहस्तो च पक्षवञ्चितसो तथा ।

बुञ्चितो गरुडपक्षो दण्डपक्षो तथैव च ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वमण्डलिनो पार्श्वमण्डलिनो तथैव च ।

उरोमण्डलिनो चोरपार्श्वार्धमण्डलौ तथा^२ ॥ ८८ ॥

मुष्टिस्वस्तिका च नलिनीपद्मकोशको ।

^३शीपानुबलितो स्थातामुल्बणा चेति सयुता^४ ॥ ८९ ॥

सप्तविंशतिसङ्ख्यामते चेत्त्रयमिलिता युता ।

चत्वारिंशत् करा जाता एषा लक्ष्माथ कथ्यते ॥ ९० ॥

पताकाकारहस्ताभ्या श्लिष्टाभ्यामज्जर्लितो^५ ।

फोपोतो मध्यसुपिरो^६ विपरीतो करा यदा ॥ ९१ ॥

^७कर्णे च कराङ्गुल्यो भ्रमन्त्यन्योन्यमध्यगा ।

अरालो मणिबन्धस्यौ हस्ता केवटिकासन^८ ॥ ९२ ॥

1 P — शून्याभ्या

2 H — चार पाश्चाद्मलिनौ तथा ।

P — चार । पाश्चाद्मलिनौ तथा ।

3 H — शीपानुबलिता

4 H — उल्बणा-वाचनयुता ॥

5 For *Anjali ha la see Bharatakośa* p 8 quoting from *Uma Śaṅgadeva Jyayana Somevara and Haripala Nāṭya śāstra*, 9 128 ff *Abhinaya-d* v 176

6 P and H — मध्य-पिरो For *Kapota* compare *Bharatakośa* p 107 *Nāṭyaśāstra* 9 131 *Abhinaya-d* v 177

7 Cf *Bharatakośa* p 116 *Nāṭyaśāstra* 9 133 34 *Abhinaya-d* v 178

8 H — एटिकासन ॥ *Khaṭikasana* is not mentioned by other writers But the definition given here is similar to that of *ḥast ka hasta* compare *Bharatakośa* p 759 quoting from *Vipradasa Vema Asoka and Saṅgadeva* Also cf *Nāṭyaśāstra* 9 135

सटिमासर्द्धमानश्चेत् सन्मुखो गटिकासुखी^१ ।

उत्पन्नस्यो वगै चेत् स उत्सन्नो जिनमूर्तिग ॥ ९३ ॥

'निपथोऽयं पद्मसोऽनुत्पन्ना एमां करो तथा ।

द्वे द्वे एमे समेऽङ्गुल्यां दोरारय' समहस्तयो ॥ ९४ ॥

जलाञ्जरी पुष्पपुटौ^२ नग्री हस्तावध म्बिता ।

उर्ध्वाङ्गुष्ठौ च मन्त्रे^३ पनासास्यावधोमुखौ ॥ ९५ ॥

पताकां मणिबन्धस्थौ हस्ता चेद्रजदन्तक^४ ।

'वर्द्धमाने करे स्याता ह्रस्वपदां पराङ्मुखौ ॥ ९६ ॥

'सुनन्दे मणिबन्धस्थो शुक्रपुण्ड्रं करो मतो ।

इति त्रयोदशमस्मृत्युता नाट्यनृतयो ॥ ९७ ॥

(इति त्रयोदशमंयुतहस्ताः ।)

1. P — नमुखो गटिकासुखी । H omits गटिकासुखी ।
For *khajotāmuṭha hasa* see, *Bharatakosa*, p. 159 quoting Śārngadeva
2. H — निपदाव Cf *Bharatakosa*, p. 336 quoting from Vema, Asoka, Śārngadeva, and Jyāyana Also, *Natyasastra*, 9 141, 147
3. Cf., *Bharatakosa*, p. 285 quoting Śārngadeva only on *Dola hasta*, also *Natyasastra*, 9 148
4. *Natyasastra*, 9. 150 defines it as बस्तु मर्पिता श्रेष्ठस्तस्याङ्गुलिनिरन्तर । द्वितीय पार्श्वस्थि स तु पुष्पपुट स्मृत ॥ whereas *Abhinaya d*, v 182 agrees more with our text Also cf., *Bharatakosa*, p. 375 quoting Sarnga, and Vipradasa
5. Cf Śārngadeva and Vema, in *Bharatakosa*, p. 450, *Natyasastra*, (NS), 9 152
6. Cf NS, 9 154 Asoka, *Somavajra*, *Veda*, *Kumbha*, Vipradasa & Śārngadeva in *Bharatakosa* p. 164
7. Cf हेयो नै वर्धमानस्तु ह्रस्वपदां पराङ्मुखौ । NS 9 158 also, Asoka, Śārngadeva and Vipradasa in *Bharatakosa* p. 568
8. NS, 9 156 describes *Avasthita* for *Sunanda*, cf., शुक्रपुण्ड्रं करो कृत्वा वक्ष्यामिमुखाधितौ । अनैरधोमुखाधितौ साऽवहित्य इति स्मृत ॥ १५६ ॥

वामोऽवामे 'परो वामे चतुरस्रो' करो समौ ।

हसनयत्रौ समुद्बृत्ताबुद्बृत्तौ' च तदा क्रौ ॥ ९८ ॥

अन्योन्य सन्मुखीभूतो करो तलमुखौ' तदा ।

मणिपन्धे 'भ्रमरास्यो म्वस्तिको' म्वस्तिकाकृती ॥ ९९ ॥

पूर्वं तु म्वस्तिकोऽहं वा पर्यस्तो चेत्यकीर्णसौ' ।

खटिकास्योऽ'प्यरालश्चेदरालखटिकामुखा' ॥ १०० ॥

¹⁰आवर्तितो तु ¹¹रलिताववाद्मुम्बतलौ करो ।

मध्याहुयो च शूच्यास्यो(सूच्याम्यो)¹² करो कुञ्चितकर्परो ॥ १०१ ॥

1 H — परो

2 Cf वामसाऽग्राह्यस्थौ तु प्रादमुखौ दक्षामुखौ । समानरूपानी तु चतुरस्रो प्रवर्तितौ ॥
NS 9 184 also *Bharatakosa*, p 198 for descriptions by
Somesvara, Jyayana Acoka and Sarngadeva

3 Cf हयवृत्तौ हस्तौ ध्यागौ सान्त्वन्तवन् । उन्ताविति । वन्यावथवा ताल
उन्तवौ ॥ १८५ ॥ NS 9 185 also see, *Bharatakosa* p 78

4 P — तमुखौ Cf NS 9 186 *Bharatakosa* pp 242 43

5 *Bhramara* is not mentioned in verses 85 ff above, but
here *Sudhakalasa* seems to treat *bl ra nara l astas* for
bhramara hasla see, *Bl aratakosa* p 448.

6 See NS 9 188 *Bharatakosa* p 757

7 Also cf NS 9 187 calling them *Visprakirnau* See also
Bharatakosa p 614 on *Visprakirnau haslau*

8 H — पराश्चदरा

9 Cf NS, 9 188 190 *Bharata l osa* p 27 *Sangitaratnakara*
7 225 229

10 H — आवर्तितो तु रिताव

11 Others add *anidda rakrau* see NS 9 190 *Bharatakosa* p 62
NS, 9 209 gives *Lal ta* also *Sangita ra* 7 278 80 and
Bharatakosa p 572

12 P — शूच्यास्यौ See NS 9 191 192 *Bl aratakosa* p 737,
Sangitaranakara, 7. 232 234

भ्रान्तीं हन्तीं हसपन्नीं रेचिनीं' पार्थमिन्तृनी ।
 रेचितोद्धतिनीं म्याता वगै तानर्थगेचिनीं ॥ १०२ ॥
 त्रिपनाकीं कपोलम्यो चेत्तापुत्तानयिनीं ।
 मणिमधे पद्मसोयीं शिथिलीं पद्म्यां वगै ॥ १०३ ॥
 नितम्बे फोत्रबन्धाच्च वरीं प्रोत्तीं नितम्बनीं ।
 'लताम्यो त्रिपनाकीं चेह्मिनीं गामिनीं तन ॥ १०४ ॥
 'त्रिपनाकीं दोलितश्च पार्थम्यो वरिहस्तनीं ।
 यो वगै शीर्षलम्बा म्याता तौ पक्षयिनीं ॥ १०५ ॥
 'मुञ्चिनीं तौ तु शिरसि पूर्वीं च परिवर्तिनीं ।
 तौ वरीं गरुडपद्मीं पतानीं पद्मवच्चली ॥ १०६ ॥

1. Cf NS, 9 193 *Bharatakośa*, p 559 *Saṅgitaratnāra* 7 235 36
- 2 Cf. अनुसूया भग्नम सुवदन्त्य राचन । तन्वीं वृणत्स्वर्गधराचनशाली ॥ १५४ ॥
NS, 9 194 also *Saṅgitaratnādhara* 7 237 also see, *Bharatakośa*
pp 31-32 quoting from Aśoka Vipradasa and Someśvara
- 3 Cf NS, 9 195 *Bharatakośa*, p 71 quoting Someśvara and
Aśoka *Saṅgitaratnādhara*, 7 244 245
- 4 H — 'मौ चेत् पद्मीं वरीं cf माणवपद्ममुक्तां तु पद्मीं पद्मीं स्मृती ।
NS, 9 196 cf तद्वगै पुरता वाप शीर्षां नामनावाप । शिथिलीं मणिमधे तु
पद्मसोयीं तु पद्मी । Someśvara quoted in *Bharatakośa*, pp 360
361 *Saṅgitaratnādhara*, 7 239 242
- 5 P reads निम्ब वक्षवधाच्च etc H — निम्ब वक्षवधाच्च NS 9 196
197 describe, *Nitamba* and, *keśabandhan* also, *Saṅgitaratnādhara*, 7 238 39 and 242-43 see *Bharatakośa*, p 331
- 6 Cf NS, 9 198, *Bharatakośa*, p 565 and *Saṅgitaratnādhara* 7 246 47
- 7 P — शिरसा
8. P — वरहस्तकी Cf NS, 9 199 Also see *Bharatakośa* pp 113
114 for quotations from Aśoka Vipradasa and Kum-
bha, and *Saṅgitaratnādhara* 7 248 254
9. NS, 9 200 *Saṅgitaratnādhara* 7 255 *Bharatakośa*, p 343
- 4 *Kuśastan hastan* are not treated by Bharata and others,
But cf NS, 9 201 on *Pakṣa pradyotakan*
- 5 Cf. NS, 9 201, *Saṅgitaratnādhara*, 7 259 fo *Bharatakośa*,
p 168

‘दण्डपक्षौ हसपक्षौ व्यावृत्तौ परिवर्तितौ ।
 आरालावूर्ध्वदेश्चार्धमण्डलिनौ’ तदा ॥ १०७ ॥
 तादेवावर्तितौ पार्श्वे पार्धमण्डलिनौ’ करौ ।
 ‘उरोमण्डलिनौ वक्षस्यरालौ परिवर्तितौ ॥ १०८ ॥
 जेयो हस्तौ तथान्वर्थानुर पार्धार्धमण्डलिनौ ।
 खटिकाख्यौ मणिनन्दे मुष्टिकम्बुस्तिकौ’ ततः ॥ १०९ ॥
 पद्मकोशो तथा स्यात् नलिनीपद्मकोशको’ ।
 मुष्टिकम्बुस्तिकौ शीपे शीर्षानुवर्तिता’ मतौ ॥ ११० ॥
 ऊर्ध्वदेशे प्रसृता तद्वेष्टिताङ्गौ’ तथोत्पन्ना’^{१०} ।
 इत्युक्ताः सयुता सर्वे चतुःपष्टिकराम्बिति ॥ १११ ॥
 एरुस्मिहस्तकाम्बरेते हस्तेऽवाङ्मुखसम्मुखा ।
 ऊर्ध्वाधोमध्यगा पञ्चोभाभ्या दश च तद्विद’^{११} ॥ ११२ ॥

1. H. reads व्यावृत्तौ for व्यावृत्तौ Cf. NS, 9 202, *Sangitaratnākara*, 7 257-258, *Bharatakośa*, p 266
2. NS, 9 203, *Sangitaratnākara*, 7 260 61, *Bharatakośa*, p 87.
3. NS, 9 203, *Sangita ra*, 7 262 63, *Bharatakośa*, p 368.
4. NS, 9 204, *Sangita ra*, 7 234-67, *Bharatakośa*, p. 84
5. H — तथान्वर्थानुदर पार्धमण्डलिनौ
 NS, 9 205, *Sangita ra*, 7 267 269, *Bharatakośa* p 84
6. NS, 9 206 *Sangita ra*, 7. 270-271 *Bharatakośa*, p 500
7. NS, 9 207, *Sangita ra*, 272-276 *Bharatakośa*, p. 311
8. H.—शीर्षानुवर्तिता NS, 9 209 mentions *śāṭṭau*, cf, इपरस्वस्तिक गतां स्ताख्यौ वलितविति ॥ २०९ ॥ also *Sangita ra*, 7 281-282, *Bharatakośa*, p 590
9. H — तद्वेष्टिता तौ०
10. NS 9 208, *Sangitaratnākara*, 7. 277-78, *Bharatakośa*, pp 84-85.
11. Cf *Nāṭyaśāstra*, 9 169 (G.O.S. ed, Vol II, p 65)—
 उत्तानं पार्धमध्यं तथाधोमुख एव च । हस्तप्रचारत्रिविधो नाट्यतत्त्वसमाश्रय ॥
 In the G.O.S. ed, p. 69, in the foot-note on NS,

इति चतुःपाटिहस्तकलक्षणम् ॥

समेदमुगद्वितीयाङ्गमुक्त्वाङ्गानां चतुष्टयम् ।

प्रत्यङ्गभेदमयुक्तमतो ब्रूमः नमादय ॥ ११३ ॥

हृदयोदरपादाणि कटिरूर्युग पुनः ।

उङ्गायुग पदा (पद) कर्म स्थानानि पदो यथा ॥ ११४ ॥

'उद्गाहितं समं चवामुगं निर्धुममुन्नतम्' ।

यथा पञ्चविधं चेत्युद्गाहितं तूर्ध्वदर्शने ॥ ११५ ॥

9 181 we find ५ ms giving a verse noting five *hastā pracaras* whereas ४ ms gives a verse giving three only. On p 71 of this ed we find NS 9 182, giving five *hastā pracaras* quoted with अथ हृत् । It would therefore seem that the tradition of ४ ms in NS 9 181 is not original. It is also likely that NS 9 182 with अथ हृत् crept into NS text from marginal notes at some early stage. This is further supported by a quotation from *Saṅgitanaravāṇa* in *Bharatakośa* p 980

- १ About the no 64 of the different varieties of *hasas*, cf —
 भट्टमित्रनृत्ताचार्यदत्तमुद्रणम् । मरु च मिलिता मनः सन्तपाशराम वग ॥ ११ ॥
 चतुःपाटिहस्तो न युक्तः सायमगाचरः । चतुःपाटिहस्तो वा तथा चाराभ्युद्यताम् ॥ १४ ॥
Saṅgita ra, 7 93 94 *Bharataloka*, pp 772 773 refers to opinions of Haripala Vipradasa and Saṅgadeva in a quotation from Jyāyanti, and gives lengthy citation from Bharata and Vipradasa. According to Haripala there are 70 *hasas* according to Vipradasa, there are 80. The *Bharatara* 2 of Nandikesvara (Bangalore 1957), Ch III, pp 43 62 gives 22 *Aṅgahastās*. These with 16 *Samyuktā hasas* (Ch II) and 27 *Isamyuktā hasas* (Ch I) make a total of 65 *hasas*. This differs from *Ibhāṇādarpaṇa* of Nandikesvara which gives 28 *asaṅgata hasas*, 23 *samyuktā hasas*, and 13 *Aṅgahastās* (iv 248 249)

2 P — उङ्गायुगं पदा कर्म स्थानानि पदा यथा ॥

H — उङ्गायुगं पदाकर्म स्थानानि पदा यथा ॥

3 H — उद्गाहितं. 4 H — निर्धुममुन्नतम् ।

सम 'स्वभावसंस्थानादामुग्र मूर्च्छने नतं ।

निर्भुगं निम्नपृष्ठं स्याद्गर्वादाबुद्धत मतम् ॥ ११६ ॥

इति हृदयलक्षणम् ॥

खलमावर्तितं चैव क्षाम सहजमेव च ।

प्रौढं पञ्चविधं चेत्युदर सल्लमुत्कुष (मुल्लुधम्) ॥ ११७ ॥

आवर्तितं तु 'सान्त्वर्थं क्षाम हास्यादिना भवेत् ।

सहजं च स्वभावमथ प्रौढमुच्छ्रयमिति ॥ ११८ ॥

इत्युदरलक्षणम् ॥

प्रसारितं चापस्तुत नत व्यावर्तितं तथा ।

सम पञ्चविधं पार्श्वमायामाचत् प्रसारितम् ॥ ११९ ॥

1 H —स्वभावसंस्थानादामुग्र

2 NS 9 223 233 defines five types of *urah* Instead of *prahampita* of Bharata, our text gives *unnata* Asoka quoted in *Bharatarnava*, p 582 and *Sangitaratnakara*, 7 296-302, follow NS

3 H —उत्कुष (१ उत्कुष २) Cf *Sangitaratnakara*, 7 355—निम्न पृष्ठं बुधार्तं स्यादातुर भ्रमवर्तितं । Acc to NS 9 241, नत खल्व *Natya śāstra-Samgraha*, 516, p 447 gives the same definition as *Sangitaratnakara* cited above

4 P —सान्त्वर्थं क्षाम स्यादिना H —सन्त्वर्थं क्षाम हास्यादिना

5 Acc to Bharata, *udira* is of three varieties, cf क्षाम खल्व च पूर्णं च सम्योक्तमुदर विधा । NS 9 241 In the GOS ed, NS Vol II p 85 we further read—अथे तु—क्षाम च स सम्युदर स्यात्तुर्विधम् ॥ २४३ This according to foot notes is not found in Mss अ to म This again, seems to have crept into the text from marginal notes *Sangitaratnakara*, 7 354 gives क्षाम, च and पूर्ण and in v 356 adds रिचपूर्ण as opinion of others Asoka quoted in *Bharalakosa* p 74 gives four types including रिचपूर्ण

6 H —पार्श्वमायामानप्रसारितम् ।

अपमृत व्याघुटित नश्री(ग्री)भृत नत मत ।

व्यावर्तित आमणाच्च सम म्यात् सहज त्विति ॥ १२० ॥^१

इति पार्थलक्षणम्^२ ॥

रेचिनोद्वाहिता छिन्नोन्नता प्रोक्ता समा तथा ।

कटि पञ्चविधा^३ चेन आमणाद्रेचिता कटि ॥ १२१ ॥

उद्वाहिता नता निश्चित् छिन्ना मध्यम्य^४ कर्णणात् ।

उन्नतोच्छ्रासिता^५ चोर्ध्वं स्वभावस्या समा त्विति ॥ १२२ ॥

इति कटिलक्षणम्^६ ॥

निवर्तितोद्धतिते च कम्पिता चलिता तथा ।

स्तम्भिता पञ्चधा चेनमूरुश्चापि प्रसीतिता ॥ १२३ ॥

निवर्तिताभ्यन्तरस्था भ्रामितोद्धर्तिता मता ।

कम्पिता चलिता चापि सान्त्वयां स्तम्भिता स्थिरा ॥ १२४ ॥

इति ऊरुलक्षणम्^७ ॥

उद्धर्तितावर्तिता च भ्रामितोद्वाहिता नता ।

समा स्थिरा रेचिता चेत्यष्टौ जङ्घाम्तु सान्त्वया ॥ १२५ ॥

इति जङ्घालक्षणम्^८ ॥

१ P omits this verse

२ NS 9 234 gives नत, समुन्नत, प्रसारित, विवर्तित and अपमृत . *Saṅgīta-ratnakara* 7 303 304 and Aśoka quoted in *Bharatakośa*, p 366 give similar classification

३ P —चैव

४ H —उन्नतोच्छ्रासिताः

५ NS 9 244 249 refer to five *kāṭis*, namely, उड्वा, निरुता, रचिता, कम्पिता, उद्वाहिता *Saṅgītaratnakara*, 7 307 f, gives कम्पिता उद्वाहिता, छिन्ना, विरुता, and रेचिता Also see Aśoka in *Bharatakośa*, p 101

६ NS 9 250-251 give similar five *urū karmas* namely, कम्पनं, वलन, स्तम्भन, उद्धर्तन and विवर्तन Also see *Saṅgītaratnakara* 7 357-360

७ cf आवर्तिता नताभिस्ताद्वाहिता पारवर्तिता । शनः पञ्चतन्त्रा ज्ञाया द्वाहद्वेन वर्तिता ॥ १५१ ॥ नि सता च परावृत्ता निरधीना बहिन्ता । कम्पितेयस्य पथ तन्त्रा रचयते

कुञ्चितश्चाञ्चितश्चैव रोचितोदघटितौ पदा ।

नम्रस्तु कुञ्चितो मध्ये द्वितीयः सपदोऽञ्चित ॥ १२६ ॥

यत्र भूस्पृग् भवेत् पाष्णिर्लघ्वे चाग्रतले कृते ।

तिर्यग्कृतश्च सूच्यंद्भिः (च्यद्भिः) अग्नितो रोचितो मुक्तिः ॥ १२७ ॥

स्थित्वा पादतलाग्रेण पाष्ण्या भूमिर्निघट्यते ।

उदघाटितः स विज्ञेयस्तथैवाग्रतलेन च ॥ १२८ ॥

इति पादाः^१ ॥

ऊर्ध्वाङ्गुष्ठं तथा स्थाणु घटितं चार्द्धघटितम् ।

रोचितघटितं चैव परिवेषं च कुण्डलम् ॥ १२९ ॥

सप्तैवं पादकर्माणि तल्लक्ष्माप्यधुनोच्यते ।

पादः पादस्य कर्माणि^२ सर्वं पाष्णितलाश्रयम् ॥ १३० ॥

यथा पट्टाउजे हस्ताङ्गुष्ठं कम्पयुतश्चलेत् ।

ऊर्ध्वाङ्गुष्ठं पदस्तद्वदङ्गुष्ठे घृष्टमृतले ॥ १३१ ॥

स्थाणुर्गर्भस्थिते पादे घटितं पाष्णिघट्टनात् ।

अङ्गुष्ठघट्टनात् पाष्णैर्घट्टनाच्चार्द्धघटितम् ॥ १३२ ॥

हत्वाहिः (त्वाद्भिः) मंहिः (मद्भिः) णा घटन्^३ तिर्यग्नेचितघटितम् ।

परिवेषमङ्गुलीभिः क्रियते मण्डलकृतिः ॥ १३३ ॥

परे ॥ १६२ ॥ *Sangitaratnakara*, 7 361-62. Also see, *NS* 9 257-258. Vema quoted in *Bharataṅkosa*, pp 222-223, gives ten types of चङ्गा. Someśvara and Jyayana quoted in *Bharataṅkosa*, op cit, give five only but the names differ.

1 *NS* 9 265-266 give उदघटित, सम, अग्रतल-श्रय, आवेन and कुञ्चित *Sangitaratnakara*, 7-312. gives six types of चरणस and in verses 313-314 adds seven more types according to 'others' Also see, *Bharataṅkosa*, p. 364 for quotations from Someśvara, Jyayana, Vipradāsa and Asoka.

2. H रोचितं घटितं चैव

3. H — पादस्य कर्मादि.

4. P — ऊर्ध्वाङ्गुष्ठपदस्तद्वद.

5. H — स्थाणु

6. P — तिर्यग्नेचित

कुण्डले पाणिना स्थित्वा परितो ह्यग्रचालनात् ।

उक्त्वेति पादकर्माणि स्थानकानि तु वच्यन्ते ॥ १३४ ॥

इति पादकर्मलक्षणम् ॥

आयत स्थानकं पूर्वं ललितं चावहित्यकम् ।

स्थानकत्रितयं चैतत् करणानां त्ववस्थितो ॥ १३५ ॥

दक्षिणं स्यात् समं पादस्यस्रो वामस्तथायते ।

‘दूच्या’ (सूच्या) विद्धमविद्धं वा करणं ललितं न्यसेत् ॥ १३६ ॥

अश्वप्लुनादिकं योज्यं स्थानके चावहित्यके ।

इति स्थानकानि ॥

१ P — वच्यन्ते

२ It is shown above that the NS, the Sangitaratnakara, etc., do not separate पाद and पादकर्म. The उद्धृष्टपाद of NS and Sangitaratnakara, for example, is found in the list of पादकर्म in our text. Also note—पादत्रयोदशकरणं समं कार्यं प्रयोज्यम् । पादस्य करणे सर्वे ण्योदशमिष्यते ॥ NS, 9 281

३ H — आश्रित

४ P — द्वादशविध

५ Sudhakalasa separately treats स्थानक and स्थान. But Vipradasa writes —

निष्पद्यते स्थानमिति निवृत्ताविदस्मादृतं लुपि ।

भावेऽयं स्थानशब्दोऽतः स्वार्थे कं प्रत्ययो भवन् ॥

अज्ञानो यस्य किंचिदो दिशेणो निगमे भवन् ।

तदुच्यते स्थानमिति भिद्यते तदपि मिथः ॥

ऊर्ध्वापविष्टयुष्माद्याविशेषणनियोजनात् ।

तथोर्ध्वस्थानकं सामदेरीभेदाद् द्विधा स्थितम् ॥

स्थानकं तृणविष्टं यन्मते चैतद्द्वयोः समम् ।

स्थानं स्थितिः स्थानकमित्येनानामर्थवाचका ॥

—Bharatakośa P. 747

Jvajana writes —

करणधारभावपु स्थानशब्दो निरुच्यते ।

भाविगन्तुरने स्थानकं हि केनचित् ॥

वण्णव समपाद च वेशास्व मण्चल तथा ।
 प्रत्यालीढ तथालीढ पद् स्थानानि विदुर्बुधा ॥ १३७ ॥
 पादयोरन्तर 'सार्द्धताल्युग्म च वण्णवे ।
 समपादे समो पादो तालमात्रान्तरस्थितो ॥ १३८ ॥
 वेशास्वे चरणो व्यस्रो^१ सार्द्धतालत्रयान्तरौ ।
 मण्डले तु ऋतिसमौ व्यस्रो तालान्तरौ पत्नौ ॥ १३९ ॥
 दक्षिणोऽङ्घ्रि पृष्ठनतो 'वामोऽग्रे यदि कुञ्चित ।
 प्रत्यालीढ पञ्चतालमालीढ वेपरीत्यभृत् ॥ १४० ॥

इति पदस्थानलक्षणम् ॥

केचिद्गीतचिद परे च विविधानागान्स्वरान्जानते
 केचित्सूडसुबन्धविजहृत्या केचित्प्रबन्धोद्भूरा ।
 केचिद्वाद्यविवादनैकमनस केचिच्च तालोन्नता
 ये केचिच्च पर सुनृत्यमखिल जानन्ति तज्जा (तज्जा) स्तुम ॥ १४१ ॥

इति मलधारिधरीराजशस्त्रसूरिदक्षिण्यवाचनाचामधीसुधाकरशशविरचित स्वोपज्ञसङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थ
 सारोद्धारे नृपयाज्ञोपाङ्गप्रवरवङ्गप्रकाशनो नाम पञ्चमोऽध्याय ॥ छ ॥

स्थिता गच्छति गच्छापि तद्वदिल्लन कान् ।

प्रयागा न त्विना यन तस्मादतन्निरूप्यते ॥

शरीरस्याङ्गविषयमविरोधो भावपापकृत ।

नेत्रया स न काऽपि निश्चय स्थानमुच्यते ॥

—Bharatakośa p 747

Saṅgitaratnāṭara 7 1019 ff describes six *sthānas* of males and three of females. The latter are आयत अवाहय and अश्वकान्त cf also Aśoka quoted in *Bharatakośa* p 747. Of these आयत and अवाहय are found in the list of three *sthānakas* given by Sudhakalaśa in our text while the six of males are described by Sudhakalaśa as six *sthānas* in verses 137-140 of our text. Bharata describes six *sthānas* in NS, 10 50 ff. *Saṅgitaratnāṭara* 7 1022 ff further give 30 *deśī sthānakas*, 9 *upāṅgīṣṭha sthānakas* and 6 *śreṣṭha sthānas*.

- 1 H — सार्द्ध ताल्युग्म   2 H — त्रिगौ   3 H — त्रिगौ
 4 P — वामेऽग्र   5 P — तालज्ञानधृम (१ स्तुम)

पष्ठोऽध्यायः ।

नाम्य केऽपि च ताण्डव च कतिचिन्नास्य च केचिद्वर

प्रोन्मीलत्तरणाङ्गहारललित नृत्यन्ति हृष्टा सुरा ।

प्रान्तरत्रितये निचम्बितिपरा वाद्यन्तु यद्भक्तिनो

ज्ञानोत्पन्नमह स वोऽन्तु सुगन्धस्तीर्थङ्करः^१ सद्गिरा ॥ १ ॥

लास्याङ्गनृत्यधाराणि करणानि भग्नन्ति हि ।

अष्टोत्तर शत तेषा सद्गिर्या पूर्वपिर्नीतिता ॥ २ ॥

सनामान्येव लक्ष्माणि करणाना समासत ।

वक्ष्ये ह विपमादीना तेषामन्यच्च किञ्चन ॥ ३ ॥

यथैको नायते राग स्वरभ्रामादिभिर्वन ।

स्वस्वाङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गनृत्योङ्ग^२ करण तथा ॥ ४ ॥

एकैकस्मिन् करणे नावास्तान्वक्ति कस्तथा^३ ।

कीर्यन्ते कार्यैरुर्व्यत्र हस्तपादादिसम्बन्धिति ॥ ५ ॥

वामे पुष्पपुत्र^४ पार्श्वे पादाग्रे तल पादोऽग्रतल मचर ।

यत्र तत्तरण ज्ञेय तलपुष्पपुटाभिघम्^५ ॥ ६ ॥

१ H — वज्रधर

२ H — पृथ्वी

३ H — नृवाङ्ग

४ H — साग्राद्य करणाय ।

५ H — वामे पुष्प पुत्र

६ H — तलपुष्पपुटाभिघम् ॥

६ For तलपुष्पपुट करण see, *Bharatīkōśī* p 242, quoting Bharata, Sarṅgadeva, Jyayana and Kumbhakar a

Cf वामे पुष्पपुत्र पार्श्वे पादोऽग्रतल मचर ॥ ११ ॥

तथा च स्मर्य पार्श्वे तलपुष्पपुटं भवेत् ।

— *Ādhyāśāstra*, 4 61 62 Vol I (Revised second ed. G O Series, Baroda), pp 95 96 and Plate I fig 1

For illustrations of different *karṇas* from the Chudambaram Temple see *VS*, Vol I op cit

व्यावृत्ता परिवृत्ता च 'शुभ्रवन्नौ यदा करो ।

ऊरु च वलिते यत्र करणं पलितोरु तत् ॥ ७ ॥'

उत्पृष्टे यदावृत्य शुक्रतुण्डश्च' पात्यते ।

'ग्वटिकास्य परो यत्रापिद्धं' करणं च तत् ॥ ८ ॥

पादो समनम्यौ स्थितौ हस्तौ यत्र प्रलम्बितौ ।

निसर्गम्यं समं चाङ्गं तत् स्यात् समनस्याभिधम्' ॥ ९ ॥

'ऊ-यावृत्य करो यत्र हृद्देशे च कृणाङ्गलि ।

निधित् प्रसारिता त्र्यंशं तल्लेनि' करणं भवेत् ॥ १० ॥

ततो व्यावृत्तौ हस्तौ मणिमन्धोपरिस्थितौ ।

रोचिर्तौ स्थितिकौ यत्र तत् स्यात् स्पृष्टिरेवेचितम्' ॥ ११ ॥

1 H — शुभ्रवन्नौ

2 This is no 3 of *AS* Vol I p 97 Cf — शुक्रतुण्डौ यदा हस्तौ व्यावृत्तपरिवृत्तौ ॥ ६१ ॥ ऊरु च वलितौ यत्र करणं पलितोरु तत् ॥ *AS* 4 63 64 Also see *Bharataśloka* p 590 quoting from Sarvagadeva

3 H — शुक्रतुण्डश्च 4 P — मणिमन्धोपरिस्थितौ

5 No 4 of *Bharata* cf — आद्यं शुक्रतुण्डादुत्पृष्टं पात्यते ॥ ६४ ॥ वामहस्तौ यत्र स्थितौ यत्र तत् ॥ *AS* 4 64 65 Vol I pp 97 98 Also *Bharataśloka* pp 21 22 quoting Sarvagadeva and Javanara

6 No 5 of *Bharata* cf — अत्र मणिमन्धोपरिस्थितौ ॥ ६५ ॥ तत् स्थितिकौ यत्र तत् स्यात् स्पृष्टिरेवेचितम् ॥ *AS* 4 65 66 Vol I p 98 *Bharataśloka* p 703 quotes *Bharata* & Sarvagadeva

7 P — उदाह करो यदा

8 No 6 of *Bharata* cf *AS* 4 66-67 Vol I pp 98 99 *Bharataśloka*, p 573 for quotations from Sarvagadeva and Javanara

9 No 7 of *Bharata* cf *AS* 4 67 68 Vol I pp 99 100 *Bharataśloka* p 758 quotes *Vema* *Sarvagadeva* 7 600-602

हस्तावूर्ध्वतलौ यत्र व्यावृत्तौ मण्डलाकृती ।
 पश्चाच्च स्वस्तिकास्यौ स्यान्मण्डलस्वस्तिकं^१ तु तत् ॥ १२ ॥
 'निकुञ्चितौ यदा पादौ करौ च यदि रेचितौ ।
 रेचिता च कटी यत्र करणं तच्च रेचितम्' ॥ १३ ॥
 यत्राञ्चितौ करौ स्कन्धदेशस्थौ सम्मुखादली ।
 'निकुञ्चितौ यदा पादौ करणं तन्निकुञ्चितम्' ॥ १४ ॥
 विवर्तितौ यदा हस्तौ यत्र ठिआ कटिर्भवेत् ।
 मुहुर्मुहुश्च करणात्कटीविद्धं^२ तदुच्यते ॥ १५ ॥
 रेचितस्तु 'करौ वामो दक्षिण सटिकामुख ।
 'निकुञ्चितपदो नम्रं पार्श्वे तच्चादर्धरेचितम्' ॥ १६ ॥
 मनाग् निकुञ्चितौ पादौ वक्षस्थो भ्वग्निकौ करौ ।
 कटिश्च वलिता यत्र तद्वक्षःस्वस्तिकं^३ मतम् ॥ १७ ॥

1. No. 8 of Bharata, NS 4. 68-69, Vol. I pp. 99-100, *Bharatakośa*, p 453 for quotations from Śārngadeva, Aśoka and Jyāyana
2. P.—निकुञ्चितौ.
3. *Recita karana* is not known to NS and other texts
4. H —निकुञ्चितौ
5. Cf. निकुञ्चितौ यदा हस्तौ स्रगावृत्तिलोऽन्तरे । पादौ निकुञ्चितौ चैव तेषां तत्पु निकुञ्चितम् ॥ NS 4 69-70, Vol I. pp 100-101, *Bharatakośa*, p 330 quoting Śārngadeva on निकुञ्चितम् करणम् . Jyāyana (in *Bharatakośa*, p 330) speaks of a निकुञ्चित करणम्
6. No 11 in NS. 4 71-72, Vol I. pp 102-103 . Bharata calls it वटिच्छिन्नम् . Also see *Bharatakośa*, p. 101 for quotations from Śārngadeva and Jyāyana
7. H.—करौ वामे 8 H.—निकुञ्चित पदौ.
9. No. 12 of Bharata cf. अग्निकं करं सूत्रा पादयोः निकुञ्चित ॥ ७१ ॥ सन्नमं यत्र पार्श्वे च तद्वक्षोऽर्धरेचितम् । NS. 4-72-73, Vol. I, p 103. cf *Bharatakośa*, p 31 quoting Jyāyana and Śārngadeva.
10. No. 13 of Bharata, cf. सखिकौ चरणौ यत्र करौ वक्षसि रेचितौ ॥ ७३ ॥

पार्श्वं नमो नना दृष्टिर्यत्र हम्ना च रेचिता ।
 उन्पुत्योरपुत्य गमनमुन्मत्तं कणं नु तन् ॥ १८ ॥
 'यत्र यामर पार्श्वं दक्षिणाध म्भिना च तौ ।
 म्भिनाकारता याता म्भिकं' कणं नु तन् ॥ १९ ॥
 व्यावृत्तादिना हम्ना तौ पृष्ठे म्भिनाहता ।
 पार्श्वं च 'म्भिनाकारता यत्र तन् पृष्ठम्भिकं' ॥ २० ॥
 हम्ना च चरणौ यत्र म्भिकारधारिणौ ।
 'यामांशे म्भिनाकारगच्छन् द्विगम्भिकं' मन्त्र ॥ २१ ॥
 रेचितं चरणं श्रुत्वा क्षुर्यजानुपदं पदं ।
 'दक्षिणं व्यमितं हम्ना यत्र तन्चोर्ध्वरेचितम्' ॥ २२ ॥

पादौ निवृद्धितौ यत्र हस्तो वक्ष ऋदीगतौ ।
 दक्षिणे सन्नतं 'पार्श्वे मुखं च तत्त्रयीसम्पम्' ॥ २३ ॥
 आक्षिप्य रेचितो वामो हस्त पादस्तु दक्षिण ।
 'आक्षिप्य रेचितो वमो भवेदाक्षिप्यरेचिते' ॥ २४ ॥
 'विक्षिप्तौ तु करौ पादौ तथाक्षिप्तौ करौ पदौ ।
 यत्र स्याता क्रमादेवं त्रिषिप्ताक्षिप्तकं' च तत् ॥ २५ ॥
 दक्षिण करिहस्त स्यात् शुक्रतुण्डाभिष पर ।
 फटिठि(ठि)क्षा भवेत् किञ्चिच्चार्द्धस्त्रिस्तिकं तु तत् ॥ २६ ॥
 करिहस्तस्तु यो हस्तो व्यावृत्त्यपरिगर्हित ।
 शेषं पूर्वानुगं लक्ष्म यत्र स्यादञ्चितं' तु तत् ॥ २७ ॥
 खटिकानदन वाम विधायोदधृत्य कुञ्चितं ।
 दक्षिणोऽधोमुख्यो हस्तो भुजङ्ग्रासितं' तदा ॥ २८ ॥

१. P.—पार्श्वे

२ No. 19 in Bharata, cf सस्त्रिकपद्यत पाद करौ नाभिगटिषिप्यौ ॥ ७९ ॥
 पार्श्वमुद्राहित चैव वरण तत्त्रयीसम्पम् । NS 4 79-80, pp. 105-106,
Bharatakośa, p 101 quoting Asoka, *Saṅgita ra*, 7. 610-612

३. H —आक्षिप्यरेचितौ वक्रौ

४ No 20 of Bharata, cf हस्तो द्विदि भवेद्भान सव्यथाक्षिप्यरेचिन ॥ ८० ॥
 रेचितश्चापविद्धय तस्यादाक्षिप्यरेचत्वं NS 4 80-81, pp 106-107,
Bharatakośa, p 47, *Saṅgita ra*, 7 563-565

५ H —आक्षिप्तौ तु करौ पादौ तथाक्षिप्तौ च विक्षिप्तौ ।

६ No 21 of Bharata, cf विक्षिप्त हस्तपाद च लम्ब्यन्ताभेरेण पुन ॥ ८१ ॥
 यत्र तत्त्रयण शेष विक्षिप्ताक्षिप्त द्विजा । NS. 4 81-82, p 107, *Bharatakośa*,
 p 604 quoting Jyāyana, *Atoka* and Vema, *Saṅgitaratnādhara*,
 7 616-621

७ No 22 of Bharata, cf स्वामिनी चरणौ कृत्वा करिहस्तं च दक्षिणम् ॥ ८२ ॥
 यत्र स्थाने तथा वामवर्षस्वामिचमादिनात् । NS 4 82-83, pp 107-108,
Bharatakośa, p 32 *Saṅgitaratnādhara*, 7 585-586

८ No 23 of Bharata, cf व्यावृत्त्यपरिगर्हितं न एव तु वयो वरा ॥ ८३ ॥
 अदिनो नासिवाये तु न्दधिनमुद्राहम् । NS 4 83-84, p 108, *Bharatakośa*,
 p 8, *Saṅgitaratnādhara*, 7 594-595

९ No 24 of Bharata, cf क्षिप्तौ पादमुक्षिप्य भ्यधर्मद्विर्वायेन ॥ ८४ ॥

आकुञ्च्य दक्षिणं पादं वामोऽग्रे प्रियते नतः^१ ।
 व्यावृत्त्यावर्तितौ हस्तावृर्ध्वजानु^२ तदा भवेत् ॥ २९ ॥
 कर्त्तरीवदनौ हस्तौ पादौ क्रिञ्चिन्निवृद्धितौ ।
 कटी नम्रा भवेद्यत्र कण्ठं तन्निवृद्धितम्^३ ॥ ३० ॥
 घूर्णयन्तौ पादौ^४ यत्र तथान्योन्यप्रसारितौ^५ ।
 व्यावृत्त्यावर्तितौ हस्तौ कण्ठं तच्च घृंहितम्^६ ॥ ३१ ॥
 श्लिष्टपाण्यां पदौ यत्र वामो हस्तश्च^७ रेचिन् ।
 'क्रमेणावर्त्यते मोऽपि तद्वेद् वक्त्रमगेचितम्^८ ॥ ३२ ॥
 रेचितो दक्षिणो हस्तो दक्षिणोऽहि(णोऽङ्घ्रि)निकुट्टितः ।
 दोलपवर्तितौ^९ हस्तौ तद् रेचितनिकुट्टितम्^{१०} ॥ ३३ ॥

कटिगतानुविस्तारश्च भुजङ्गनामिन् भेदः । A.S., 4. 84-85, pp 108-109, *Saṅgītaratnāvalī*, 7.613-614, *Bharatakośa*, p. 441.

1. H.—ततः ।
2. No. 25 of Bharata, cf. वृत्तिं पादमुक्षिप्य जानुमानसं मयेन ॥ ८५ ॥ प्रयोगस्तौ हस्तौ तत्रानु प्रकीर्णम् । A.S., 4. 85-86, *Bharatakośa*, p. 87, *Saṅgītaratnāvalī*, 7.526-527.
3. No. 26 of Bharata, cf. त्रिधिव चरणं हस्तं कर्त्तरीवदं निवृद्धितम् ॥ ८६ ॥ नामात्र दक्षिणं तत्र तत्रानु निवृद्धितम् । A.S., 4. 86-87, p. 109 *Saṅgītaratnāvalī*, 7. 621-23, *Bharatakośa*, p. 330.
4. P. omits पदौ. 5. P.—तथान्योन्यप्रसारितौ ॥
6. Brmbhutam is not known to Bharata and others, but cf. No. 27 of Bharata, यामदक्षिणपादा-ग घूर्णयन्तौ प्रसारितौ ॥ ८७ ॥ उदाहरण-विदेयं तद्वर्तमानं नुदाहरणम् । A.S., 4. 87-88, pp 109-110; for *mantrik* also see, *Saṅgītaratnāvalī*, 7. 630-631, *Bharatakośa* p. 457.
7. H.—हस्तौ. 8. H.—क्रमेण पादौ
9. Not known to Bharata & others, but cf. no. 28 of Bharata, स्वारत्नानुगतौ पदौ दामस्तत्र भवेत् ॥ ८८ ॥ यत्तस्मात्तद्वत् स्वारत्नानुगतं तद्वत् ॥ A.S., 4. 88-89, pp 109-110 for *udhami adh*, also see *Saṅgītaratnāvalī*, 7. 631-632, *Bharatakośa* p. 31
10. H.—रेचितनिकुट्टितौ.
11. No. 29 of Bharata cf. तत्रैव दक्षिणं हस्तं तत्रैव दक्षिणं निवृद्धितम् ॥ ८९ ॥ तत्रैव तत्रैव दक्षिणं निवृद्धितम् । A.S., 4. 89-90, p. 110, *Bharatakośa*, p. 550 *Saṅgītaratnāvalī*, 7. 633

स्पर्शान्दना हस्ता नाभिद्वेजे च मन्थितो ।

'शू(सू)चीविद्धापमान्ताग्रही(वहग्री) पादापरिद्धके' ॥ ३४ ॥

वटन 'ललितं च त्रिकं च वलितं तथा ।

शू(सू)चीमुखो भवेद् हस्तो यत्र तद् वलितं' मतम् ॥ ३५ ॥

घूर्णितो नभिणो हस्तो घूर्णितं च तथा शिरः ।

घूर्णयन्ता पदा यत्र नम्रो तद् घूर्णितं' मतम् ॥ ३६ ॥

यत्र 'त्रिगुत्तरो हस्ता वामस्तु गत्रिगुत्तमः ।

सबाह्व ललितं यत्र स्मृण ललितं' तु तत् ॥ ३७ ॥

उर्ध्वानु 'पुर इवा न्यमेन्' तत्र एतादृशः ।

त्रिचिन्नमे 'न्तितीयाहो(याहो) 'दण्डपश्चाभिध तु तत् ॥ ३८ ॥

1 P — शूबावडापावडी नावरा

2 Cf No 30 of Bharata काशी नाभीद्वे हस्ता प्राग्मुखी गत्रिगुत्तमः ॥ १० ॥
सूचीविद्धापमाना पादा वामपावदः । १९ 4 90-91, pp 110 111,
Bharatakośa p 365, Sangita rī, 7 638 39

3 P — बालन

4 No 31 of Bharata, cf अग्राद्धो भयद्वयः मृगीपादमयं च ॥ ११ ॥ एतं
त्रिचिन्नं च बालनं नाम तद्वत् । १९ 4 91 2 p 111 Bharatakośa,
p 590 Sangita aratī, 7 635 36

5 No 32 of Bharata cf १९ 4 92 93 p 111 Sangita aratī dīkṣa
7 624 625 Bharatakośa p 193

6 P — त्रिचिन्नं H — त्रिचिन्नं

7 No 33 of Bharata, cf त्रिचिन्ना भयद्वयः एतं त्रिचिन्नं च ॥ १२ ॥ एतं
त्रिचिन्नं नाम तद्वत् । १९ 4 93 94 pp 111 112
Bharatakośa pp 567 68 Sangita aratī 7 634

8 P — त्रिचिन्नं H — त्रिचिन्नं

10 H — त्रिचिन्नं

भुनङ्गनामितं दृष्ट्वा वामपार्श्वस्थितौ करो ।

रेचिता वात्तनोद्भूतो भुनङ्गस्तरेचिते ॥ ३० ॥

रग्निग्रा नता ग्रीवा भेदस्तो रताभिधा ।

त्रिभुजं च 'वलिता पादा नृपरा' नृपुराभिधे' ॥ ४० ॥

अरालो रेचिता हस्तो ज्यावृत्ता' परिवर्तिता ।

वशाद्य म्यानकं यत्र तत् स्याद्वेद्याख्येचितम् ॥ ४१ ॥

रेचितोद्धतितो हस्ता' वामस्तु वलिता रुटी ।

पादा च स्थितिरा यत्र तद्वेद्येन्द्रमराभिधम् ॥ ४२ ॥

नाभीदेशे करो यत्राञ्जितश्च गटिसामुख ।

यावत्स्थानमानीता रुटिस्त'चतुराङ्ग्यम् ॥ ४३ ॥

- 1 No 35 of Bharata cf भुनङ्गनामितं दृष्ट्वा यत्रोभासाय रागता ॥ २५ ॥
वामपार्श्वस्थितौ हस्ता भुनङ्गनाराधनम् । AS 4 95 96 p 117 B arata 32
p 440 Suglarah u ara 7 644
- 2 P — भवन्त्या ग्राभिध । 3 H — वलिता
- 4 P — नृपुरा
- 5 H — नृपुराभिध ॥ No 36 of Bharata cf तत्र मशाय दृष्ट्वा न
रागता करो ॥ २६ ॥ नपुरा तथा पाद वशा नपुरा यत्र । AS 4 96 97
pp 112 113 B arata 32 p 340 Sa o larah u ara 7 639 40
- 6 H — वलिता
- 7 No 37 of Bharata cf रागता हस्तानां च वलिता ग्रीवा च रागता ॥ २७ ॥
वलिता यत्राञ्जितश्च गटिसामुखम् । AS 4 97 98 p 113 B arata 32
p 645 Sa o larah u ara 7 637 638
- 8 H — रागताद्वि' हस्ता
- 9 Cf No 38 of Bharata, ताभ्यन्तरे स्थितं यत्र सौ च दृष्ट्वा तथा ॥ २८ ॥
त्रिभुजं च वलिता यत्र यत्राञ्जितश्च गटिसामुखम् । AS 4 98 99 B arata 32
p 441 Sa o larah u ara 7 641 642
- 10 Cf No 39 of Bharata अत्र स्थितं यत्र च दृष्ट्वा तथा ॥ २९ ॥
द्विभुजं च वलिता यत्र यत्राञ्जितश्च गटिसामुखम् । AS 4 99 100 pp 113 114,
Bharata 32, p 196 Sa o larah u ara 7 643 49

त्रिपताका यदा हस्तो व्यावृत्तो परिवर्तितो^१ ।

वेशाखस्थानमडिना कटी स्यात् छिन्नकं तदा ॥ ४९ ॥

वृश्चिर्नो दक्षिण पादो रेचितो दक्षिण कर ।

निश्चिन्नम्रा कटिर्यत्र तत्स्याद् वृश्चिरेचितम्^२ ॥ ५० ॥

‘स्यातामंसाधितो हस्तो व्यावृत्तपरिवर्तितो ।

निकुट्टितो पदो यत्रांसाधितं^३ करण मतम् ॥ ५१ ॥

॥ पाठान्तरम्^४ ॥

ऊरुस्यो रेचितो हस्तावृद्धाधो निप्रकीर्णता ।

आलीढ स्थानक यत्र वक्षोरेचितकं^५ तु तत् ॥ ५२ ॥

निश्चिन्नम्रन्तु वामोऽङ्घ्रि (मोऽङ्घ्रि)र्दक्षिणस्तु निकुट्टित ।

‘वामासोपरि सन्न्यस्त मुच पार्थनिकुट्टिते’^६ ॥ ५३ ॥

1 P omits परिवर्तितो.

2 No 45 of Bharata cf अल्पपद्म कर्णान्ध छिन्ना पर्यायश्च कटी ॥ १०५ ॥
वेशाखस्थानमडिना तान्दुल्य करण मतम् । NS 4 105 106, p 116,
Bharatavivara p 221 Sangitaratnakara 7 643 644

3 cf No 46 of Bharata बाधेन चरण कृत्वा स्वास्त्रौ च रराजुर्भा ॥ १०६ ॥
राजर्त्ता वप्रकाणा च करो गणकगद्यतम् । AS 4 106 107 p 116
Sangitaratnakara, 7 661 662, Bharatavivara, p 634

4 P reads स्यातामसाधितो and यत्रांसाधित in this verse

5 cf Prata no 47 of Bharata बाहुसार्पाश्रितो हस्तो पाद वृद्धाश्रितस्तथा
॥ १०७ ॥ नरसन्नवृष्ट च वृष्टिर्न तत्रकीर्णतम् । AS 4 107 108 pp 116
117 Sangitaratnakara 7 658 659 Bharatavivara p 634

6 Both P and H read this but the पाठान्तर is not quoted,
and it does not appear that अन्नाश्रित is given as an optional
/ itraṇa for वृष्टिर्न चतम् Probably there was a verse defining
वृष्टिर्न which is dropped in both P and H

7 cf no 48 of Bharata आगन्मानन यत्र करोऽक्षान् राधर्त्ता ॥ १०८ ॥
ऊत्राधानप्रकाणौ च व्यभित करण तु तत् । AS 4 108-109, p 117,
Sangitaratnakara 7 652 654 Bharatavivara, p 646

8 P — वामासाधार 9 H — पार्थनिकुट्टितम् ॥

cf No 49 of Bharata, हस्तौ वृ स्वास्त्रौ पार्थ तदा पादा निकुट्टित ॥ १०९ ॥

ऊर्वाध संश्रितौ हस्तौ व्यावृत्तौ परिवर्तितौ ।

आललाट पदो वामो ललाटतिलके भवेत् ॥ ५४ ॥

व्यावृत्त्य कर्त्तरिऽत्रौ (वर्त्तौ) हस्तौ पार्श्वं तथा नतम् ।

यत्र स्याद्वेचित पादमस्तु क्रान्तं करणं मतम् ॥ ५५ ॥

भूलम् दक्षिण कृत्वा बुद्धितोऽन्य पदो यदा ।

निश्चित्य बुद्धितौ हस्ता यत्र तत् बुद्धिनं भवेत् ॥ ५६ ॥

उत्तरेण करो ज्येष्ठो दक्षिणश्च करोऽश्चितः ।

चक्रासारम्भो यत्र ज्येष्ठ तच्चक्रमण्डलम् ॥ ५७ ॥

यत्र तत्करणं जयं बुद्धे पार्श्वनिर्दिष्टम् । *AS.* 4 109 110, pp 117-118, *Bharatalakṣa*, p 367, *Sangitaratnakarī*, 7 669 670.

1 Cf No 50 of *Bharata*, *AS.* 4.110 111, p 118, *Bharatalakṣa*, p 567, *Sangitaratnakarī*, 7 668 669

2 Cf No 51 of *Bharata*, वृत्तं बुद्धिं कृत्वा नित्यं नित्यं तत् ॥ १११ ॥
आभित्तौ च तौ वार्धौ श्रान्तौ करणं द्वि ॥ *AS.* 4. 111-112, p 118, *Bharatalakṣa*, p 155, *Sangitaratnakarī*, 7 655-657.

3 Cf. no 52 of *Bharata*, आग पादो नतं कार्यं सप्तपदं बुद्धि ॥ ११२ ॥
उत्तरो वामपार्श्वेऽन्यत्र बुद्धिमुदाहृतम् । *AS.* 4 112 113, pp. 118 119, *Bharatalakṣa*, p 138, *Sangitaratnakara*, 7. 674-675

4 P.—करो ज्येष्ठ

5. P.—पार्श्वे

6 The *Chakraman* *Prām*, no 53, of *Bharata* is different, cf *प्रामाण्यं वाहुभ्यां यत्र श्रान्तौ न च* ॥ ११३ ॥ *सप्तपदं बुद्धि* ॥ *AS.* 4 113-114, p 119 also it is different from *calatman* and *am* of *Sangitaratnakarī*, 7 671 72 and of *Jyāyana* quoted in *Bharatalakṣa*, p 195 It is comparable to *uron indelakṣa*, no 54 of *Bharata*, though possibly not identical with it, cf *श्रान्तौ वाहुभ्यां यत्र* ॥ ११४ ॥ *उत्तरो वामपार्श्वे* ॥ *AS.* 4 114 115 p 119, cf, *वार्धौ यद्विषयं* ॥ *उत्तरो वामपार्श्वे* ॥ ११५ ॥ *यत्र श्रान्तौ* ॥ *Sangitaratnakarī*, 7 672-673 for *Jyāyana*, see, *Bharatalakṣa*, p 84

प्रलम्बितौ कुरौ यत्र ऽक्षिणश्चरण पुर ।

प्रमायावर्तयेत् श्रीम तदा 'वर्तितमुच्यते' ॥ ६३ ॥

पादौ च दोलयेद्यत्र कुञ्चितानन्तरं युष^१ ।

करो बाह्यतलो कुर्याद् 'दोलापादे' प्रलम्बिनो ॥ ६४ ॥

रेचितो च कुरौ यत्र 'पार्श्वं च न विवर्तितम्' ।

यामो निवर्तितोऽहि(तोऽङ्घ्रि)स्तन् करण त्रिनिवृत्तकम्^२ ॥ ६५ ॥

पादौ तु स्थितमानारो कृत्वा भ्रान्त्या निवर्तितो ।

हस्तापि तथेनात्र 'निवृत्ते करणे पुन ॥ ६६ ॥

पार्श्वान्तं पदं कृत्वा पुरतो यत्र मुच्यते ।

निवर्तिता 'तथा हस्ता पार्श्वक्रान्तं' तदुच्यते ॥ ६७ ॥

- 1 Bharata defines an *a, aritam Paranam*, as no. 59, cf प्रपार्थं कुञ्चितपाद उभयवर्तयेद् हृतम् ॥ ११९ ॥ प्रयोगवशांगौ हस्तौ तदावर्तमुदाहृतम् । NS 4 119-120, p 121, for *maritam*, also see, Jyayana quoted in *Bharataśāstra*, p. 61 Bharata defines *artitam*, no 2 as follows—युञ्जता मणिरग्रे तु व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥ ६२ ॥ हस्तौ निवर्तितौ चोर्वा वर्तितं करणं तु तत् । NS 4 62 63, pp 96 97, see also *Bharataśāstra*, p 587 and *Saṅgī aratnakara*, 7. 573 575 for *artitam*.
2. H.—कुञ्चितानन्तरावध ।
- 3 Cf no 60 of Bharata, कुञ्चितपादमुत्थितं पार्श्वार्थं तु दौर्गन्धे ॥ १२० ॥ प्रयोगवशांगौ हस्तौ दोलापादं तदुच्यते । NS 4 120 121, pp 121-122, *Bharataśāstra* p 237, *Saṅgī aratnakara* 7 676
- 4 H—पार्श्व 5. P—वातं तम्
- 6 Cf no 62 of Bharata, सूत्रादिद विषयाद्य निवृत्तं विनिवर्तयत् ॥ १२२ ॥ कुरौ च रचितौ काग्रे विनिवृत्ते द्विजात्मा । NS 4 122 123, pp. 122-123, *Bharataśāstra*, p 612, *Saṅgī aratnakara*, 7. 678-679.
- 7 H—निवृत्तकरण
Cf no 61 of Bharata, आभित्प हस्तपादं च निवृत्तं चैव निवर्तयत् (v. 1 च पारवर्तयेत् ॥ १२१ ॥ रचितौ च तथा हस्तौ विवृते (v 1 निवृत्ते) करणं द्विजा । NS 4 121 122 p 122 *Bharataśāstra* on *maritam / aranam*, p 335 *Saṅgī aratnakara* 7 677-678 calls it *maritam*
- 8 P omits तथा
- 9 No 63 of Bharata, cf. पार्श्वान्तरकम् हस्ता पुरस्तादध पालयत् ॥ १२३ ॥

हलाटे स्वात्करो^१ यत्र पृष्ठंऽहि (पृष्ठंऽहि) कुञ्चितो भवेत् ।

अङ्ग नम्र करिर्नम्रा यत्र तत्पृष्ठकुञ्चितम्^२ ॥ ६८ ॥

पृष्ठतो वलितं शीर्षं तथा पादोऽपि दक्षिण ।

ऊर्ध्वाधं कुञ्चितौ हस्तौ तत् शीर्षमलितं^३ गतम् ॥ ६९ ॥

कृत्वा पादमतिमान्तं^४ पुरो यत्र प्रसार्यते ।

वामहस्तो मुखाग्रे स्याद् अतिक्रान्तं^५ तु तत्पुन ॥ ७० ॥

वामो हत्ताकरो^६ यत्र दक्षिण^७ पार्श्वं कर ।

विचर्तितं त्रिक पादाग्राक्षिसौ तद् विचर्तितम्^८ ॥ ७१ ॥

प्रयागवश्या हस्तौ पार्श्वान्तं तदुच्यते । NS 4 123 124, P 123 *Bharatakosā*, P 366, *Sangitaratnakara* 7 680 681

1 H.—करौ

2 cf. no 64 of Bharata, पृष्ठं कुञ्चितं पादो वामध्वं समुच्चतम् ॥ १२४ ॥
त्रिकं च करं रथाप्यस्तस्मिन्मन्त्रमुच्यते । NS 4 124 125 P 123

There is no *prsthakuncita* known to Bharata, but *nistam bhita* of Bharata and *nisumbhita* of others cited here may be compared see *Bharatakosā*, p 335 quoting Jyayana, and *Sangitaratnakara* 7 682 683

3 Though *surasatistam* is not known to other texts it is very similar to 1 *id*, *ibhrantam* no 65 of Bharata cf, वृष्टा वलितं पादोऽपि दक्षिणं प्रसार्यते ॥ १२५ ॥ सर्वतो मण्डगविद्धं तदुच्यते । NS 4 125-126, pp 123 124 *Bharatakosā* p 610, *Sangitaratnakara*, 7 684 685 4 P—पुता

5 Cf. no 66 of Bharata, आतेकात्म्यं हत्ता पुरस्तात्प्रसार्यते ॥ १२६ ॥
प्रयागवश्या हस्तावतिकाते प्रसार्यते । NS 4 126 127, p 124 but cf *Bharatakosā* p 10 quoting Jyayana *Sangitaratnakara* 7 685 686

6 P—हत्ताकरो 7 P—यदित

8 P omits our verse 72b and 73^a P has no. 53 twice and hence from 53 onwards the numbering in P is wrong, thus our v 72 is no 71 in P

9 Cf no 67 of Bharata अङ्गितं हस्तपादं च त्रिकं चैव विचर्तितम् ॥ १२७ ॥
द्वितीयो रोच्यता हस्ता विचर्तितकमेव ततः । NS 4 127 128, p 124, *Bharatakosā*, p 619, *Sangitaratnakara*, 7.688 689

पृष्ठतः पुरतो न्यस्य दक्षिणाहिं (गाङ्घ्रि)र्यदा कर ।
 वामोऽहिं (मोऽङ्घ्रि)र्य परश्चोर्ध्वम्तद् गजक्रीडितं तदा ॥ ७२ ॥
 तलसस्फोटितौ हस्तौ पादौ भूषीठघातकौ ।
 भ्रमणं च चतुर्दिक्षु तलमस्फोटितं तु तत् ॥ ७३ ॥
 अग्रतश्चरण न्यस्य दक्षिणश्च नत पर ४ ।
 अङ्घ्रितश्च करो गण्डे गण्डसूचीति तद्विदु ॥ ७४ ॥
 भ्रान्ता फटी पद्मे भ्रान्तौ त्रिक च परिवर्तितम् ।
 अङ्घ्रितौ च करौ यत्र तदुक्त परिवृत्तक्रम ॥ ७५ ॥
 जानूपरि पद्मे वाम सम स्वादक्षिण पद ।
 पार्थ च सनतौ हस्तौ यत्र तत् पार्थजानुकम् ॥ ७६ ॥

1. Cf. no 68 of Bharata, कणऽङ्घ्रित करौ वामा हस्ताहस्तश्च दक्षिण ॥ १२८ ॥
 दागवाहस्तश्च चैत्र गजभाडितक भवेत् । NS 4 128 129 p 124,
Bharatakosa, p. 164, *Sangitaratnakara*, 7 689-690
2. H.—तौ पाठघातकौ
3. Cf. no 69 of Bharata, where only one foot is moved, our text thus differs slightly from AS, 4 129 130, pp 124 125, *Bharatakosa*, p 243. *Sangitaratnakara*, 7 691 695
4. H.—तत परम् । 5 P—गज
6. Cf. no. 71 of Bharata, सूत्रापादो नतं पार्थमसे वाम स्थित कर ॥ १३१ ॥
 द्वितीयश्चापादो गण्डे गण्डसूची तदुच्यते । NS 4 131-132, also see comm
 of Abhinavagupta, on op cit, pp 125-126, *Bharatakosa*,
 p 166, *Sangitaratnakara*, 7 690 692
7. H reads परिगन्तव्यम् Cf no 72 of Bharata, ऊर्ध्वपश्चिमौ हरौ
 सूत्रापादा विवर्तित ॥ १३२ ॥ पारगन्तव्यं चैव परिगन्त तदुच्यते । NS 4 132-
 133, pp 125-126 *Sangitaratnakara*, 7 703 *Bharatakosa*,
 p 359
8. Cf no 73 of Bharata which is slightly different, एक सम-
 स्थित पाद ऊर्ध्व स्थितोऽङ्ग ॥ १३३ ॥ सुगन्धस्वयं वाम स्थ पार्थजानु तदुच्यते ।
 NS 4 133 134, p 126 *Sangitaratnakara*, 7 695 696,
Bharatakosa, p 367

पञ्चतालान्तरो पादो ऋरो चापि प्रलग्नितो ।
 पुरोऽवलोमिनी दृष्टिर्भवेद् गृध्रापलीनके ॥ ७७ ॥
 हस्तो प्रलग्नितो यत्र पादो च स्वास्तिमाहृती ।
 नम्र पार्श्वं नत वम्र यत्र तत् सन्नतं मतम् ॥ ७८ ॥
 अङ्गुष्ठेन यत्र भूमिस्ताड्यते पाद एव वा ।
 'कुञ्चितश्च समौ हस्तो यत्र सूची' तदुच्यते ॥ ७९ ॥
 सर्वं सूचीगत लक्ष्म करणे यत्र सम्भवेत् ।
 'वामोऽङ्घ्रितो नतो हस्तस्त्वर्द्धसूचीति' तन्मतम् ॥ ८० ॥
 दक्षिणश्चरणं पृष्ठे वामं म्याडम्रतो यदि ।
 सूच्यावृत्तो करो यत्र 'सूचीविद्धाभिध' हि तत् ॥ ८१ ॥
 'अपमान्त पदो यत्र दक्षिण स्वास्तिमाहृती (ति) ।
 ऋरो च मणिमन्धस्था करणं तदं विलोलितम् ॥ ८२ ॥

- 1 Cf no 74 of Bharata वृष्ट प्रसारित पाद किञ्चिदधिनचानक ॥ १३४ ॥
 ५५५ प्रसारितो बाहू तत्तथात् शृङ्गावलीनम् । *AS* 4 134 135 pp 126 127 ,
Sangitaratnakara, 7 697 *Bharatakośa*, p 181
- 2 Cf no 75 of Bharata उत्कृष्ट चरणौ कार्यावप्रत स्वास्तिकस्थितौ ॥ मङ्गलौ
 च तथा हस्तौ चरणौ तदुदाहरणम् । *NS* 4 135 136, p 127 *Sangita-
 ratnakara*, 7 707 708 *Bharatakośa*, p 700
- 3 P — अङ्गुष्ठेन समा हस्तौ
- 4 cf no 76 of Bharata, कुञ्चित पादमुक्षिप्य कुयादप्रस्थित भुवि ॥ १३६ ॥
 प्रयागवक्ष्यते हस्तौ सा सूची पारवर्तितः । *NS* 4 136 137 p 127,
Bharatakośa p 735 *Sangitaratnakara*, 7 696 699
- 5 H — वामाङ्घ्रितो नतो हस्तौ
- 6 cf no 77 of Bharata अल्पमत्र निराहम् सूचीपादश्च दक्षिण ॥ १३७ ॥
 यत्र तत्करणं नेयमधमूर्चीति नामतः । *AS* 4 137 138 p 127 *Bharatakośa*,
 p 32 *Sangitaratnakara* 7 699
- 7 cf no 78 of Bharata पादसूत्रा यदा पादो द्वितीयस्तु प्रविध्यते ॥ १३८ ॥
 कविपक्षे स्थितौ हस्तौ सूचीविद्धा तदुच्यते । *AS* 4 138 139 pp 127 128
Bharatakośa, p 736 *Sangitaratnakara*, 7 700 701
- 8 H — अमान्तपदो
- 9 There is no *Isolistan* known to Bharata and others, but
 cf, no 79 *Apakrāntam* of Bharata, शृङ्गोद्वालेन पादमपमानं तत्र न न्यसेत्

यदा निवृत्तिं पादौ दक्षिणं बुधिनः क्व ।

'स्तारयश्च परो यत्र तन्नि मर्पितं स्मृतम् ॥ ८३ ॥

दण्डाभार भयं पाद निरुज्ज्याग्रं घृत परम् ।

आनिद्धं नु श्रुं यत्र 'टप्डपाताभिध च तन ॥ ८४ ॥

अग्निं जुह्वितं पृष्टे ह्यन्त पादो मुम्य तथा ।

उत्प्लुत्योऽप्लुत्य गमनं यत्र तद् हस्तिणप्लुतम् ॥ ८५ ॥

अद्यांश्च यस्मिन् पृष्ठे शेषमद्वं तथाग्रन ।

'दुधिनप्रान्तस्तन्वादेतन् प्रेक्षोलितं' मनम् ॥ ८६ ॥

रेचितौ च यदा वाह हन्तौ चाभिमुत्ताहृतौ ।

चरणं श्रमिन्नागं नित्यं तूष्णिमाश' ॥ ८७ ॥

॥ १११ ॥ प्रथमस्यैव ह्यस्यैव तदुच्यते । ११, ५ 139 140, p 128, *Bhavaratkoṣṭi*, p 21 *Saṅgharāṣi dhara*, 7713

१. II—प्रमाण कम्

2 cf no 81 of Bhārata, आत्मदमनो पात्रे गिरध परिग्राहन्म् ॥ रचितो
 च तथा हस्तो लघुनिमुद्राहतम् । AS 4 I41 I42, p 128 129,
Saṅkharāśāstra 7 708 709 *Bhārataśāstra*, p 712

3 cf. no 82 Dandapida of Bharata, कृष्ण करण कृत्वा दण्डपादं
प्रसारयत् ॥ १४० ॥ शिखादिद्वयं चैव दण्डपादं तदुदयत् । AS, 4 I42-43
p 120 *Saṅgītaratnāśara*, 7 704 705, *Bharatakośa* p 266

4 cf no 83 of Bharata's *Ānandashāntarām* कृत्वा स्मृत्यै निपातयत् ॥ १४३ ॥
उत्पादिनापरि क्षिप्ता तादृशाद् दारण्यतनम् । AS 4 143 144 p 129,
Bharatakośa p 768 *Saṅgitaratnākara*, 7702

5 P — पुचि पान्ताइस्व

6 cf no 84 of Bharata *Ḍaṭṭapāṇḍya* ॥ १४४ ॥
परिप्लविकं चैनं तत् प्रेक्षास्त्रिमुच्यते । AS 4 I44 I45 pp 129-130,
Bharatakośa, p 409 *Śaṅkharatnādhara*, 7706707

७ P omits च

8 No 85 of Bharata cf भुनाकृष्वविनिध्यान्तां हस्ती चाभि(यो)मुखाङ्गुली ॥
बद्धा चारी तथा चैव नितम्बे करणे भवेत् । AS 4 I45 I46 p 130,
Bharatakośa, p 33^I, *Saṅgitaratnakara*, 77I47I5

व्यावृत्य 'चरणन्यास कुञ्चितौ च करौ नतौ ।

किञ्चिच्च सन्मुखीभूतं' मुखं स्यात् स्थलिते' पुनः ॥ ८८ ॥

वामः पादो भवेत्पृष्ठे दक्षिणस्त्वग्रगो यदि ।

नितम्बे कुञ्चितो वामो हस्तस्तत् करिहस्तकम् ॥ ८९ ॥

रेचितो दक्षिणो हस्तो वाम शुक्रमुखो यदि ।

निकुञ्चितौ तथा पादौ यत्र तत्र प्रमर्षितम् ॥ ९० ॥

द्वुतं निवेशयेदग्रे वामोऽङ्घ्रि (मोऽङ्घ्रि) पृष्ठतः परः ।

पृष्ठेऽवलोकनं चापि मिहविक्रीडिते' भवेत् ॥ ९१ ॥

कुञ्चितोऽर्द्धतलः 'पादो दक्षिणः स्यान्नतं शिरः ।

कुञ्चितौऽसन्मुखो हस्तौ ^{१०}मिहाकर्षणमञ्जरे ॥ ९२ ॥

- 1 H.—चरण न्यास
- 2 H — सन्मुखाभूतौ
- 3 cf. no. 86 of Bharata, दादापादन्म कृत्वा हस्तौ तदनुगावुभौ ॥ १४६ ॥ रेचितौ घूर्णितौ चापि स्थलितं चरणं भवेत् । NS 4 146-147, p 130, *Bharatakośa*, p 745, *Sangitaratnakara*, 7 716.
4. cf. 87 of Bharata, एको वक्षःस्थितो हस्तः प्रोद्धृष्टतलोऽपरः ॥ अथितश्चण्णश्चैव प्रयोग्य करिहस्तवे । NS 4-147-148, pp 130-31, *Bharatakośa*, p 113, *Sangitaratnakara*, 7 710-711.
- 5 cf. no 88 of Bharata, एकस्तु रेचितो हस्तो लताम्बस्तु तथा परः ॥ प्रमर्षित-तलो पादौ प्रमर्षितकमेव तत् । NS 4 148-149, p 131, *Sangitaratnakara*, 7 711-712, *Bharatakośa*, pp 397-398
6. P.—पृष्ठम्
7. Cf no. 89 of Bharata, अलात च पुर कृत्वा द्वितीयं च हुनन्मम् ॥ हस्तौ पादावुभौ चापि सिद्धविक्रीडिते स्मृतौ । NS 4-149-150, pp 131, *Bharatakośa*, p 728, *Sangita-ra*, 7 717-18.
8. P.—पादौ.
9. P.—दक्षिण स्या०
10. Cf. no. 90 of Bharata, पृष्ठप्रमर्षितं पादस्तथा हस्तौ निकुञ्चितौ ॥ पुनस्तद्वत् चरन्मौ सिद्धवर्षितके द्विजा । NS 4 150-151, pp. 131-132, *Bharatakośa* p. 729, *Sangita-ra*, 7. 718-719

कुञ्चितो कर्त्तरी वन्त्रो(वन्त्रो) करो वक्षसि यत्र तु ।

उर्गा 'पाष्ण्योश्च सङ्घटात् पार्थिवमङ्घ्रितं' मतम् ॥ ९३ ॥

वाम प्रलम्बित पादस्तथा हस्त प्रलम्बित ।

दक्षिण कुञ्चितो यत्र भेदुपसृतं च तत् ॥ ९४ ॥

पादाग्रे तलसञ्चाराद्धटित भूतल यदा ।

पार्श्वनिवर्तित चेत् तलसङ्घटितं तदा ॥ ९५ ॥

'रतास्यो दक्षिणो हस्तस्तथा वामश्च रेचित ।

नम्रो पादो नता ग्रीवा यत्र तज्जनिता' स्मृतम् ॥ ९६ ॥

कुञ्चितो दक्षिण पाद पतितोत्पतित पर ।

पादमूच्य परो यत्र पतितोत्पतितं तु तत् ॥ ९७ ॥

1 P — पाष्ण्योश्च

2 There is no *karana* of this name given by Bharata and others

3 H — उपधित Cf no 92 of Bharata, which seems to be different from our *upastham*, आभ्यन्तरवर्ण्यं वा हस्तौ तस्यैव चाधुगौ ॥ आनत च तथा गान् तथोपलभ्य भवत् । NS 4 152 153, p 132; *Bharata-kosa*, p 82, *Saṅgitaratnākara*, 7 727 728

4 Cf no 93 of Bharata, दोगपादक्रम कृत्वा तन्मण्डपादौ वरी ॥ तेषां चर वाम तन्मण्डपिदिते मदा । NS 4 153-154, pp 132-133, *Bharata-kosa*, p 243, *Saṅgitaratnākara*, 7 729 730

5 H — रतास्य

6 Cf no 94 of Bharata, एवौ वक्षसि स्थितौ हस्तौ द्वितीयश्च प्रगच्छत ॥ तन्मण्ड-
पस्थित पादौ तन्निर्दिष्ट करण भवेत् । NS 4 154 155, p 133 *Bharata-kosa*,
pp 223 24, *Saṅgitaratnākara*, 7 726 727

7 P — वरो

8 Bharata gives, as no 95, *arahltham* cf जानन करण कृत्वा हस्तौ चाभिमुखवर्ण्यौ ॥ तन्निर्दिष्टां चैव त्रय तद्वद्विषयम् । NS 4 155 156, pp 133 34, also *Saṅgitaratnākara*, 7 720 723, *Bharata-kosa*, p 41

ऊर्यो 'पा(प)दोश्च सस्येपो मनाक् पार्थ नत तथा ।
 ऊर्ध्वमाहु करो वाम 'पादोरुश्लिष्टके भवेत् ॥ ९८ ॥
 निकुटितो पदो न्यस्य यत्रोत्प्लुत्य प्रवर्तनम् ।
 'कुञ्चितो रेचितो हस्तो तदेलाक्रीडितं' मतम् ॥ ९९ ॥
 'उ(ऊ)रौ विवर्तितो पादो रेचितो ललित कर ।
 रत्ताभिधे (ध) परो' यत्र तद्रूतमुच्यते' ॥ १०० ॥
 रत्ताभिधौ फरो पादो शिथिलौ च नत शिर ।
 हावभावान्वित वमत्र मदनस्पलिते' भवेत् ॥ १०१ ॥
 कुञ्चितोर्ध्वमुखे पादे द्वितीये चाग्रत स्थिते ।
 हस्तौ दोलमुखोद्भूतो 'पादाक्रान्तं विदुर्बुधा ॥ १०२ ॥

1 P — पदोश्च

2 — पदाश्लेषक

Bharata does not give this *karana* but he gives *nivesam*, as no 96 which is different Cf करौ वक्ष स्थितौ कार्याधुरो निभुम मेव च ॥ मण्डलस्वानव चैव नववक्ष करण तु तत् । NS 4 156 157 PP 133 134 also *Sangitaratnakara* 7 724 *Bhara akosa* p 335

3 P — कुचितरेचितं

4 Cf no 97 of Bharata तलमक्षरपादाभ्यामुल्लस्य पवन भवत् ॥ मनत वालत गानमलकानीकृत ॥ तत् । NS 4 157 158 p 134 *Bharatakosa* p 94 *Sangitaratnakara*, 7 725 726

5 P — उह

6 H — करौ

7 Cf no 98 *urudvrttam* of Bharata कस्मात्तत्करणमूत्प्लुत्य यत्न ॥ उहपाशना तथागता हृदयस्त तु तद्वत् । NS 4 158 159 p 134 *Sangitaratnakara* 7 742 743 *Bharatakosa* p 86

8 Cf no 99 of Bharata, करौ प्रलम्बितौ कार्यौ शिरस्य पारवाहत् ॥ पादां च वलिताविद्धौ मदस्पात्येके द्विजा । NS 4 159 160 PP 134 135 *Sangitaratnakara*, 7 734 735 *Bharatakosa* p 460

9 Cf no 100 *Viṣṇukṛta itam* of Bharata पुर प्रसारत पाद उभित गगनान्मुख ॥ करौ च रेचितौ यत्र विष्णुकान्त तदुच्यते । NS 4 160 161, p 135 *Sangitaratnakara*, 7 732, *Bharatakosa*, p 625

रताभिष ऋगे वामो दक्षिण कुञ्चितो यदि ।
 कटिच्छिन्नि (च्छि)ना पदो नम्रो तल्लतामुञ्चितं भवेत् ॥ १०३ ॥
 यश्च नदिस्थितो हस्तो कुञ्चितो च नत मुसम् ।
 निरुद्धित पदो वामस्तत् स्यात् 'कटिनिरुद्धितम् ॥ १०४ ॥
 सन्मुसम्बाहुली हस्तो दक्षिणाङ्गस्वर्धरो ।
 वामभागास्थित पादो वाम उद्धाटिते भवेत् ॥ १०५ ॥
 निरुद्धित पदो यत्र कर्गिर्नम्राञ्चितो करो ।
 कुञ्चितोऽङ्घ्रि (तोऽङ्घ्रि)र्नत पार्श्वं 'वृषभक्रीडिते मतम् ॥ १०६ ॥
 लोलितवर्तित शीर्षं रेचितो च तथा करो ।
 पादो च 'लोलितो यत्र करण तत्त्व लोलनम्' ॥ १०७ ॥
 स्वस्तिनापस्रतो पादौ दक्षिणाङ्गस्थित मुसम् ।
 रतारेचितो हस्तो नम्रा नागापमर्षितौ ॥ १०८ ॥

- 1 This is not known to Bharata but cf no 101, *san bīra itam* of NS —वरमावर्तितं वृत्ता ह्यरुद्ध निमुस्यन् ॥ ऊर्ध्वं तयावद सम्रात करण तु तत् ॥ १५ ॥ 4 161 162 135, *Bharatakośa*, p 710 *Saṅgitaratnākara*, 7 736 737
- 2 Cf 115 *kambīam*, no 102 of Bharata, अगाद्ध कर सूर्या पदं नदि निडाह्न ॥ वामपदं करा वामो दिक्कम्बे करण भवेत् ॥ १५ ॥ 4 162 163, p. 135, *Saṅgitaratnākara* 7 737 739 *Bharatakośa* p 674
- 3 Cf *Udghaṣṭitam* no 103 of Bharata वाम उद्धाटितौ वामौ तल नम्राङ्गौ करो ॥ नत पार्श्वं कर्ग्य वृषभक्रीडिते मतम् ॥ १५ ॥ 4 163 164 pp 135 136 *Saṅgitaratnākara*, 7 740 *Bharatakośa* p 75
- 4 P —वृषभक्रीडित Cf no 104 of Bharata प्रमुसमागतक पदं हस्तौ चापि हि रचयेत् ॥ उद्धाटितवर्तितौ चैव वृषभक्रीडिते मदा ॥ NS 4 164 165 p 136 *Saṅgitaratnākara* 7 744 745 *Bharatakośa* p 634
- 5 H —गालौ
- 6 Cf no 105 of Bharata रचितावाधनौ हस्तौ गालौ वर्तितौ गिर । उभया पार्श्वेयायन तयाग्नमुद्धनम् ॥ १५ ॥ 4 165 166 pp 136 37, *Bharatakośa*, p 575, *Saṅgitaratnākara* 7 733 734
- 7 Cf no 106 of Bharata स्वस्तिनापस्रतो पादौ गिरध वासताहतम् । तयर्गौ च तया हस्तौ म्यानी नागापमर्षितौ ॥ १५ ॥ 4 166 167 p 137 *Bharatakośa* p 314, *Saṅgitaratnākara* 7 745 746

हस्तश्च हृदये वामो दक्षिणस्तदधः^१ करः ।

नत वक्त्रं नतौ पादौ 'शङ्खटास्ये विदुर्वुधा'^२ ॥ १०९ ॥

उर्ध्वाङ्गुलं पदौ वामो वामो हस्तश्च रेचितः ।

उन्नतश्च तथा वक्त्रो गङ्गापतरणे^३ भवेत् ॥ ११० ॥

करणानां समाना चेत्युक्तमष्टोत्तरं शतम् ।

विषमाणा च तद्वृद्धम^४ योगिनामासनेषु यत् ॥ १११ ॥

(इति करणानि)

द्वात्रिंशदङ्गुलहाराः स्युः^५ 'करणैर्जनितास्तु ते ।

भ्रमरीश्च तथा चारीर्द्वात्रिंशत्संभिता विदुः ॥ ११२ ॥

अङ्गुलहारानि नामानि पश्यन्ते तानि साम्प्रतम् ।

तथा सङ्गाङ्गुलहारानामथ सङ्क्षेपतस्त्विह ॥ ११३ ॥

करणैर्मिन्नाभिं कलापश्चतुर्भिः खण्ड^६ उच्यते ।

सङ्गातं पञ्चभिस्तैश्चाङ्गुलहार^७ करणोद्भव^८ ॥ ११४ ॥

1. P.—दक्षिणस्त्वधः

2 Cf no. 107 of Bharata, निषण्णाङ्गुलं चरणं प्रसार्य तल्लक्ष्यम् ॥ उदाहितमुखं
कृत्वा शङ्खटस्य प्रबोध्यते । *AS* 4 167-168 p 137, *Bharatakośa*, p 651,
Saṅgitaratnākara, 7 741-742

3 H—शुभा विदुः ॥

4 Cf no 108 of Bharata ऊर्ध्वाङ्गुलितलं पादौ निम्नाद्यवधायकौ ॥ इमौ
क्षिररत्नस्तश्च गङ्गापतरणे स्थितिः । *AS* 4 168-169 pp 137-138,
Bharatakośa pp 163-164; *Saṅgitaratnākara*, 7 747-748

5 H—एवमायोगिः 6 P—वारणैः

7 P—आङ्गुलहाराः करणोद्भवाः ॥

8 Cf राज्ञश्चित्रभिरभ्यातारणैर्व्यायामो मध्यमः ११०—वेन quoted in *Bharata-*
kośa, p 160 Kumbha quoted in *Bharatakośa*, p 787,
however, says—नाम कलापश्चतुर्भिः खण्डैः नतः । उन्नतं पञ्चमथा
क्षामेश इतीरितः ॥ Also see *Saṅgitaratnākara*, 7 792 Also see,
AS 10 14, Vol II pp 93-94

9. For *anubhāra* see *Bharatakośa* pp 787-788 quoting Kumbha,
Hammira, *Saṅgītanāṭyaśāstra* 1 of *śraddha* and *Aśoka*, and see *id*,

हरिप्रियश्च, पर्यस्त, सूचीविद्धोऽपिद्धकः ।

^१आक्षिप्तो, दुषट्ठितो, चैव विष्मम्भुश्चालिपल्लवः ॥ ११५ ॥

भुजङ्गप्रस्ताञ्जितश्चैव, करिसम्भोटितस्तथा, ।

रेचितस्वस्तिकायश्च, पार्श्वस्वस्तिकसङ्गरुः ॥ ११६ ॥

शृश्चिनापसृतो, त्रिषो, निबुद्धो, निलसन्मदः ।

गतिमण्डल, सङ्घट्टो, परिच्छिन्नो, भुजाञ्जितः ॥ ११७ ॥

^२परावृत्ता, रात, पार्श्वच्छेदारयो (स्या), विद्युतो भ्रमः ।

उद्वृतश्च, तथालीढो, रेचितः, श्छुरितस्तथा ॥ ११८ ॥

^३कटीच्छिन्नो, महोद्वृत्तः, स्तथा स्याज्जयदर्पकः ।

^४अर्द्धनिबुद्धकश्चेति, द्वान्निशसद्दयया त्वमी ॥ ११९ ॥

इत्यङ्गहारः^५ ।

अन्तर्भ्रमरिका पूर्वा बाह्यभ्रमरिका ततः ।

अलगाभ्रमरी चैव चक्रभ्रमरिका परा ॥ १२० ॥

^६छन्नभ्रमरिकास्तश्च रेचितभ्रमरी तथा ।

तिरिपभ्रमरी चैव चित्तभ्रमरिकाष्टमी ॥ १२१ ॥

pp 67 Also see, *Saṅgitaratnākara*, 7 789 ff. and comm on (Adyar ed Vol. IV), pp 252 ff

1 H — आक्षप्ता, दुषाटतौ

2 H — क्षालिपल्लवः ।

3 H — निबुद्धः

4 P — परावृत्ता, रात

5 H — कटीच्छिन्ना

6 H — अर्द्धानि उद्वृत्तश्चेति

7 For lists of *angaharas* see NS 4 19 27 pp 88 90 and for *angaharalakṣaṇa* according to Bharata, see, NS 4 175 ff pp 138 ff The first one is known as *Sthirahasta* or *Harapriya* Also see *Saṅgitaratnākara*, 7 789 ff and comm on op cit pp 252 ff For a different tradition about 24 *angaharas* see *Bharataratna* a Chp IX pp 289 310

8 P — चक्रभ्रमरी •

9 P — चैव चित्त •

प्रत्येकं ताश्चतुर्धा स्युर्नाभसी भूमिसंभवा^१ ।

ऊर्ध्वस्याधोभ्यिना चेति त्रययो दन्तसम्भिता ॥ १२२ ॥

इति त्रयमर्थः^२

कटेरधोभवाश्चार्धस्ता स्यु पोडश भूमिजा ।

पोडशाऽपि नभोजाता द्वानिंशत्सङ्ख्ययेति ता ॥ १२३ ॥

भ्यितावर्ता अमृतस्त्री^३ त्रेडर्फीक्रीडिताञ्चिता^४ ।

ऊर्ध्ववृत्तोत्सन्दिता च विच्यता(वा)^५ रेचिकोद्विका^६ ॥ १२४ ॥

शकटास्या च जनिता विद्धा वीची सुबाहुना^७ ।

उद्धेष्टिता च सल्लिष्टा भूमिचार्यन्तु पोडश (श) ॥ १२५ ॥

१ H — नातसी भूमिसंभवा ।

२ *Bhramaris* are not referred to by Bharata. Sārangadhara in his *Saṅgītaratnāvalāra*, 7 749 ff refers to *Deśīkarana*s where-in he describes several *ulplutīkarana*s. The *ulplutīkarana*s include *Bhramari*, बाद्यभ्रमरी, अर्धभ्रमरी, छन्दभ्रमरी, तिरिपभ्रमरी अलगभ्रमरी, चक्रभ्रमरी, अश्विभ्रमरी शिरोभ्रमरी, दिग्भ्रमरी,—*Saṅgita-sa*, 7 755 and comm on op cit, Vol IV pp 241-242, and op cit, 7 775 782 defining these nine *Bhramaris*. It is interesting to note that nine *Bhramaris* are defined even though in v 755 it is said—रुप्त भ्रमरी भ्रमरी शिर पूर्वा दिगादिमा । ७५५ ॥

Our text names eight *Bhramaris*, we have राचतभ्रमरी for रचितभ्र. or आद्यतभ्र. and चित्तभ्र. for शिरोभ्र. of Sārangadeva. Since P Manuscript reads अश्वितभ्र. for चित्तभ्र. in v 121 of our text, it is just possible that the reading राचतभ्र. in 121^b is wrong in both P and H manuscripts. For other definitions of the different *Bhramaris*, see *Bharata-kosa*.

The eight *Bhramaris*, noted above by our text, are again four-fold नामनी, भूमिस्मृता, चर्वस्था and अधस्थिता and thus make a total 32 *Bhramaris* in all.

३ P.—भ्रमन्ती.

४ H.—तेष्टितामीडना च ता ।

५ H.—विद्यता

६ P.—रेचिकोद्विका ।

७ H.—सुबाहुना

त्रिगुहान्ता दौलपादा दण्डा नूपुरादिका^१ ।

^२अतिक्रान्तो-र्वजानुध्यालताक्षिसाऽथ सूचिका ॥ १२६ ॥

मुत्रहा घूर्णितोन्मत्ता सद्भिः सा तिर्यगञ्चिता ।

उत्प्लुतालगसम्भाना चार्य षोडश नामसा ॥ १२७ ॥

इति चार्यः^३ ॥

एतल्लक्ष्माण्यरूपराक्ष्यैर्न ज्ञायन्ते यतस्तत ।

एतेषा लक्षण 'चात्र नोक्त ग्रन्थस्य गोरवात् ॥ १२८ ॥

कारेऽम्भितर्तना मूर्खा विद्वास साधना न हि ।

न नर्तनान्विनाभ्यास 'शास्त्रात् सिद्धिर्न त विना ॥ १२९ ॥

आवाल्यात्मपिरत्ते हि साध्यन्ते तै स्वभाषया ।

स्वाभ्यासभाषया ते तज्जानते 'नान्यभाषया ॥ १३० ॥

नृत्याङ्गास्या गिर क(का)श्चिद्^४ वक्ष्ये नर्तनभाषया^५ ।

विनेपतो हि सिद्धयन्ति^६ चोरवत्ते स्वभाषया ॥ १३१ ॥

तद्यथा—मूलश्रमु(मउ)^१ चालश्रमु(मउ) दण्डवाडश्रमु(मउ) बइडा^२ अलीढ ।

१ H — नूपुरा ट्वा ।

२ H — अतिक्रान्तो-र्वजानुध्यालता •

३ The *Caris* are well known The lists of Bharata and Sarāṅgadeva generally agree Cf AS 10 14 29 30 47 Vol II (GOS ed) pp 96 107 and *San Itarāṅghara* 7 898 965 pp 277 298 For the different *Caris* also see *Bharatakośa* It may be noted that Sarāṅgadeva gives separate lists of *Des caris* also in op cit 7 908 916

The lists of the two classes of *Cāris* given by our text do not fully agree with those of Bharata and Śarāṅgadeva

४ H — चारी

५ P — शारिपद्धर्न

६ P — नटपु •

७ P — कानि

८ P — पश्यऽनतभाषया

९ P — श्रितानि

१० P — ता(चा)गधनु

११ H — बइडी

ऊभी अलीढ । चित्रगडु(डउ) झलकणी ।

एते सप्तश्रमाः ।

अन्येऽपि नृत्पभावाः—गाडलुल्यु(ल्यउ)¹ ।
पावटउ । 'माडल्यउ सिहरियउ' । तिरापेउ² ।
बट्टी³ छडक । ऊभी छडक । आर्विडु(।) पाठिडु⁴ ।
एकसरा(।) दुसरा प्रमुखाः ।

नृत्यस्याङ्गानि चैतानि तथान्यान्यपि साधकः ।
कथं नु साधयेत् कुत्रेत्यभ्यासार्थमिह⁵ ब्रुवे ॥ १३२ ॥

शुभे दिने चन्द्रवले 'नृत्येऽभ्यास समारभेत् ।
सिक्तासहिता रङ्गभूमिम्न प्रकल्प्यते' ॥ १३३ ॥

शारदां च नमस्कृत्य चण्डिकां नाट्यदेवतां ।
पश्चिच्छं च सम्पूज्योपाध्यायं⁶ तु प्रपूजयेत् ॥ १३४ ॥

1. P.—गालुडु-वट. Possibly the correct reading was गडुल्यउ.

2. H.—माछगीउ P.—माडुल्यउ.

3. H.—गिहरिअउ. 4. P.—तिरियउ

5. P.—तटक. 6. H.—आर्विडु पाठिडु

The emendations in the readings of the *narīka bhāṣā* suggested above are tentative. The words seem to be of old Rājasthānī or Gujarātī which as Shri Umashankara Joshi, has suggested, should better be called "Māru-Gurjara". I consulted some South Indian friends who suggested that these terms might also have been current in old Kannada and Telugu, but they are not sure about it. I believe these words are from the old *narīka bhāṣā* of Western India, especially, Rājasthān and Gujarāt. The *शारदा* in *शारदालक्ष्मणम्* of v 143 below is an old Māru-Gurjara term, found in *Varākasamuccaya*, ed. by Dr. B. J. Sandesara.

7. H.—नृत्पभावाः.

8. H.—निरम्बने.

9. P.—इच्छते.

10. P. omits इ. H.—इच्छते.

नृत्योपजीवी कन्या वा राजकन्याथ कौतुकी ।

तत्र मूत्रमाम्बास कुर्यात्प्रातर्बुभुक्षित (ता)^१ ॥ १३५ ॥

वृताभ्यासे तदङ्गजात् कारयेदङ्गमर्दनाम् ।

बहुम्भसाभिषिच्यामु पोषयेत् स्निग्धभोजने ॥ १३६ ॥

समस्ताभ्याससयुक्ता नर्तकी पात्रमुच्यते ।

पट्टमन्धे कृते पात्र राजोऽग्रे नृत्यमाचरेत् ॥ १३७ ॥

महोत्सवे विवाहादो कर्त्तव्य नृत्यमुत्तम ।

वाटनाङ्गजरम्याथ पात्रं म्याच्चरणान्वित ॥ १३८ ॥

कुर्यात्पुष्पाञ्जलिध्रेष पात्रं रक्ताङ्गणे तत ।

गीतगायानुग नृत्य कुर्याच्छुक्लं न तत् कचित् ॥ १३९ ॥

इति पद्धतिलक्षणम् ॥

तूर्यत्रयनिधि श्रीमान्दम्भ शृङ्गारकीर्तिभारु ।

गुणागुणप्रदेशेनो दाता धर्म्य सभापति ॥ १४० ॥

इति सभापतिलक्षणम् ॥

सारधानान्तु मध्यमथा प्रयोगज्ञा बहुश्रुता ।

मुकुमारगिरो दानशरा सभ्या स्सुरचमा ॥ १४१ ॥

इति सभ्यलक्षणम् ॥

दातारो नृपपार्श्वमथा सुगुणज्ञा बहुश्रुता ।

दिनेचराक्ष श्रीमन्तो ये लोकास्तन्मया सभा ॥ १४२ ॥

इति सभापक्षलक्षणम् ॥

तेषां फलाज्जा मध्ये मुग्धो बाह्मयज्ञारु^१ ।

शास्त्रज्ञश्च प्रयोगज्ञ सभ्यमीनरुो मत ॥ १४३ ॥

इति बह्मसरलक्षणम्^२ ॥

१ H — बुभुक्षित

२ H — तन्मया

३ H — बाह्मनाम्

४ P — शास्त्रज्ञारु

५ P. — शास्त्रज्ञ

६ *Baroda* is mentioned in *Varanashasamuccay* (Baroda, 1956),
Vol I pp 13, 14 49

गन्धर्वो बहुगीतज्ञो माधुर्यात् श्रुतिमोस्यकृत् ।
'यद्गीतेन जनः सर्वो रज्यते स तु रज्जकः ॥ १४४ ॥

इति गन्धर्वरत्नमलक्षणम् ॥

सुगीतनृत्ययाधस्तु मनो यस्य न रज्यते ।
स षण्णरूपस्थो दाता चेन्नावृत्नी स च ॥ १४५ ॥
'आलोच्य शास्त्रपाथोर्धि ज्ञानश्रीया प्रशशिता' ।
तया त्रिभुवनं सर्वं सुखीभवतु शाश्वतम् ॥ १४६ ॥
वध्नीत 'धृतिं विबुधा पण्डितचनरत्नमार्थनन्देऽस्मिन् ।
सद्गीतोदधिसारे सुप्तास्त्रत्ने निस्पमाने [तु] ॥ १४७ ॥
बुधपितृसोमालादिनि तद्दर्शनजातमुरसन्लोले ।
कीडत सद्गीताव्यावेतद्वाक्यप्रवाहेण ॥ १४८ ॥
राजानः प्रतिनोभिताः कति कति ग्रन्थाः स्वयं निर्मिताः ।
वादीन्द्राः कति निर्जिताः कति तपाम्युप्राणि तप्तानि च ।
'श्रीमद्बृहर्षपुरीषगच्छमुकुटे श्रीसूरिसुत्रामभि
'सच्छिष्यैर्मुनिभिश्चा वनिनरैर(ध्वनिनितरैः)' वार्गाश्चरीतन्मितम् ॥ १४९ ॥
तद्गच्छेऽभयदेनमुरिसुगुरो श्रीर्णभूषेन यत्
'संज्ञा सामन्थारिणोऽपि मलयारीति स्वयं निर्मिता ।
तद्वदो नरचन्द्रसूरिरभवत् सच्छास्त्रमङ्गीतभृत् ।
तस्माच्छ्रीतिलकाभिधो गुरुरभूदत्तदीक्षस्तहम् ॥ १५० ॥

१ P — यद्गीतेन.

२. P. — आलोच्य

३ P — प्रशशिता

४ P — धृतिं

५ H — त्रिभुवनं

६ P — श्रीमद्बृहर्षपुरीष-

७ P — सच्छिष्यैः

८ P — निधयेन

९ H —

१० H — तस्मात् सामन्थारिणोऽपि स्वयं

P — तस्मात् सामन्थारिणोऽपि स्वयं

तत्पट्टाद्रिरिच्छिर विजयता सन्मार्गमन्दर्शक

सूरीन्द्र त्रिल राजशेखरगुरुर्नादीमपञ्चानन ।

शिष्यस्तस्य पुन सुधाश्लक्ष इत्यास्या दधानो व्यधात्

सङ्गीतोपनिषत्सुगारमसिल विज्ञानिसोस्त्याय यत् ॥ १५१ ॥

‘सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थं साष्टाभिदाशिवत्सरे’ ।

‘स्तुतुशान्ययुगेन्द्रवदे तत्सारं चापि निर्ममे’ ॥ १५२ ॥

इति श्रीमल्लधारिगण्डमण्डन वादीन्द्र श्रीरानशेखरसूक्तिशिष्यगणनाचार्य श्रीसुधाश्लक्षविरचिते
स्वापनपद्मगीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्देशरे नृवपदतिप्रकाशो नाम षष्ठोऽध्याय ॥ छ ॥

1 P — तत्.

2 After v 151, P. adds the following as verse 152—

तारद् दुर्गदि वादगाप-याप कथं कुत ।

श्रीपेनशास्त्रे वास्तु सुधःसुम्भो विज्ञप्ते ॥ १५२ ॥

Obviously, this self praise does not seem to have been composed by Sudhākalasa himself

3 H — स्तुतुशान्येन्द्र (१.२) - रे

4 P — निर्ममे

5 P adds — संस्तु १५१९ वर्ये पूर्णिमागच्छे श्रीः पुष्पप्रमृष्टाणि शिष्य भीमाकेनेई
संगीतशास्त्रमणे सि ॥ वादगाप पुस्तके हरे तारदं लिखित मया । यदि हृदयमुद्र वा मम
दोषा न दीयेते ॥ H add — वादगाप पुस्तके हरे तारदं लिखित मया (१) यदि
मुद्रममुद्र वा मम दोषो न दीयेते ॥ १ (॥) संस्तु १५१२ वर्ये पात्रान् वन्दे ५ रवी
श्री भागमयन्दे विज्ञानेशीदा (१) श्री आर्षेइत्यसुरि तन्दे श्री ज्ञानरत्नसुरि वाचक श्री
उदय तामर (१) तन्दे वाचनाचार्य श्रीसंगतशास्त्रज्ञ इमे प्रथम लेखक । अदिदि प्राये ॥

Then follow a few verses of Sa gitasarakhalika for which see Introduction.

तत्पट्टाद्रिगविश्विरं विजयता सन्मार्गसन्दर्शकः.

सूरीन्द्रः किल राजशेखरगुरुर्वादीभपञ्चाननः.

शिष्यस्तस्य पुनः सुधाकलश इत्याख्या दधानो व्यधः

सङ्गीतोपनिषत्सुमारमखिलं विज्ञानिसौख्या

‘सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थं स्वाष्टमिशशिवत्सरे’ ।

‘ऋतुशान्ययुगेन्द्रवदे तत्सारं चापि निर्ममे’ ॥ १५

इति धीमलधारिभट्टमण्डन-वादीन्द्र श्रीराजशेखरसूरिशिष्यशाचन
स्वोपनिषत्सुमारोद्धारो नृव्यपदविप्रकाशनो नाम

1. P.—तव.

2 After v. 151, P. adds the followi

तादृ दुर्गादिनवादापव्याप- बधं पु
श्रीमैत्रशास्त्रे नाम्ने सुध-दुग्धो रि

Obviously, this self-praise does
composed by Sudhākalaśa hims

3. H.—ऋतुशान्ययुगेन्द्र(१५)वदे.

4 P—निर्ममे.

5 P. adds—संज्ञ १५११ वीं पूर्णिमागच्छे
सगीतशास्त्रमंड-रि ॥ वादशं पुस्तके दृष्टं तादृशं रि
दोषो न दीयते ॥ H. adds—शरत् पुस्तके
शुद्धमष्टकं वा मम दोषो न दीयते ॥ १ (॥)
धी भागमगच्छे विशानंदीश (१) धी भागशरत्-नग
उदय रागश (१) तन्मदे शास्त्राचार्य धीमंगमात्रं
Then follow a few verses of Sa
see Introduction.

Not to be Issued

Not to be Issued

Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No Sa7s/SuD/37666

Title Sangitopanisat. Sarsa-
ddhara of Y Sudhakarasa

Author Dr. Umakant Premchand

NB — This book is issued only for one week till Shri

To be issued after _____

Date of
Issue

Borrower's
No

Date of
Issue

21 MAY 58

533

8 SEP 1980

1185

Not to be Issued